

894.342-
A 13

АБАЙ КУНАНБАЕВ

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ және ӘДЕБИЕТ ИНСТИТУТЫ

АБАЙ (ИБРАΗИМ) КҰНАНБАЕВ

Шығармаларының екі томдық
толық жыйнатауы

КАЗАКТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
Жөркем Әдебист
БАСПАСЫ
Алматы · 1957

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ және ӘДЕБИЕТ ИНСТИТУТЫ

1942 - 3

Н 15

АБАЙ (ИБРАһИМ) ҚУНАНБАЕВ

Шығармаларының екі томдық
толық жыйинағы

II
ТОМ

АУДАРМАЛАР
МЕН
ҚАҒАСӨЗДЕР

ҚАЗАКТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
Жөркем Әдебиет
БАСПАСЫ

Алматы · 1957

Редакциялық коллегиясы:

Қазақ ССР Фылым Академиясының
академиктері: *М. О. Әүезов,*
С. К. Қенесбаев, филология
фылымдарының кандидаттары:
З. А. Ахметов, И. Т. Дүйсенбаев.

Жалпы редакциясын басқарған

M y x t a p Ә u e z o v.

АБАЙДЫҢ ӨМІРБАЯНЫ

Абай осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайларған Тобықты руының ішінде 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі — Құнанбай, атасы Өскембай, арғы атасы — Үргышбай. Аталарының барлығы да ру ішінде үлкен үстемдік жүргізген адамдар. Ақынның бұлардан арғы аталары Айдос, Олжай болады. Олжайдың үш ұлы: Айдос, Қайдос, Жігітек. Тобықтының атақты жуан биі Қеңгірбай — осы Жігітектің баласы. Қайдостан Бекенші, Борсақ тарайды.

Айдос өз басы би де, бағлан да болған емес. Қайта мөмін, жасық адам болғандықтан оны «Шеккен түйеге міне алмайтын жаман Айдос» дейтін мәтел бар. Осы Айдостың Айпара деген әйелінен төрт ұл туады. Бұлар: Үргышбай, Көтібақ, Топай, Торғай.

Айпара ер қайраты бар, есті, адуын әйел болған. Өзінде бір жағынан тапқыр шешендік, бір жағынан бақсы құшнаштық сияқты сәуегейлік те болған. Айпараның өзінен қалған бір ауыз сөз — төрт баласына берген аналық сын сөзі Сонда:

Шынжыр балак, шұбар тос Үргышбайым,
Тоқпақ жалды тор айтыр Көтібагым,
Әрі де кетпес, бері де кетпес Топайым,
Сірә де оңбас Торгайым,—

дейді.

Сол шешесі дәме қылған Үргышбай өзге туысынан анық артық бол озып шығып, ортасы дәме қылған жігіт болады. Тобықтының сол күндегі биі Қеңгірбай, өзге барлық жасжелеңнің ішінен Үргышбайды санаиды. Ел сөзіне араластырып, баулып жүреді. Ол кез — көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп мол параны бадырайтып алып жатады.

Кеңгірбайға да осы жөнде көп жаманат еретін. Соның

мысалы байы өлген қаралы бір әйелдің дауысынан байқалады. Ері жанжал-төбелесте өліп, есе аламай отырған әйел:

Мойны, басы былқылдан,
Ыргызбай журді арага,
Кеңгіrbай толды парага,
Парага алған қара атан,
Тігілтей еді қараңа,—

деген.

Ыргызбайды баулып өсірген Кеңгіrbай өзіне серік етіп жүргенде, сол інісі өртерек өліп қалады. Ыргызбайдың өзге бір ерекшелігі — жас кезінде ұлken ас, ұлы дүбір жыйында құреске түсетін ұлken балуан болған. Уақытында қазақтың көп руладының арасына зор лақап боп жайылған бір күресі бар. Ол: қазақ, қоқан халықтары жыйналған бір аста «Қондраулы балуан» деген түйе балуанды жыққаны.

Ыргызбайдың бірнеше баласы болған. Олары: Үркөр, Мырзатай, Жортар, Өскембай. Өскембай Ыргызбайдың өзге балаларының ішіндегі ең артығы болады. Кеңгіrbай. Ыргызбай өлген соң, оның орынана Өскембайды ұстайды Бертін келіп, өзі қартая бастаған кезінде өз орынана Өскембайды би етпек болады. Сол күннің жолы бойынша батасының беріп, Өскембайды би қояды.

Өскембай өзінің ел меңгеру әдісінде ең алдымен, көптеген мезі қылған парапорлық мінезінен бойын қашаңдау ұстаяуға тырысқан. Ел ортасында сақталып қалған сөздің бірінде «Ісің адап болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар» деген сөз бар. Бұда билдердегі сатымсақтық, жемқорлық дағдыны көрсетеді. Содан мезі болған, жиленген ел өз сыйнын әр түста қатты айтып отырған:

Кайырсыз болған жазыңдан
Кайырлы болған қыс артық,
Керінбеген алтыннан
Пайдасы тиген мыс артық,
Пара жеген билерден
Қасқыр алған ит артық,—

деген сөздер би атаулының қайсысына болса да сын, таралы тәрізді еді. Парашил әкім кім болса да, оған ел сынны беті-жүзіне қарамай қатты айттылатын. Биғана емес, халықты менгерген хан, төреге де соны ашып айтатын. Сол Кеңгіrbай тұсында Найманды билеген мықты төре Бопыға айттылған бір сын сөзде:

Бопекемнен төрелік іс кетпеген,
Жегеніне Байыстай ел жетпеген,
Қарасөзге құбладан ескен желдей
Алдынан тоқтылы-қой дау бітпеген.—

дейді. Парашыл, жегіштік елдің дау-шарына бітім таптырмай көпке кесір болған соң, осындаі аңы мысқыл да, катты, қатал сын да көп туып, ел аузында күнде айтылып жүре берген. Сондықтан Өскембай бұл жағынан тыйымды болады. Бірақ осындаі болумен қатар, елді құшпен, зілмен ала-мын деп, кейде оқыс қатал мінезді көп қолданған. Мысалы, бір уақыт алдына жүгініске келіп отырған Мәмбетей деген кісіге ашуланып, мұрнын кесіп алған сыйқты ісі жаңағы айтқанға дәлел. Озбыр, зорлықшыл, жыртқыштық мінез иесі екенін де танытады.

Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ережетіп атқа мінген. Құнанбай 1804 жылы туған. Бұның шешесі Зере, кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді эйел болған. 1850 жылы 72 жасында Өскембай өледі. Зере ерінен кейін көп жасаған. Ол бертін келіп, тоқсанға жетіп өледі. Мұның ақын болатын немересі — Абайдың бала, бозбала күнінде ауылдың бәрі Зерені «кәрі-әже» дейді екен. Кәріліктен құлағы естімейтін болады. Балаларына дұға оқытып, үшкірте береді. Сонда өз қолындағы немересі — Абай, кәрі әжесінің құлағына өлең айтып келіп үшкіреді екен.

Құнанбай жасында әке-шешесі мен өскен ортасынан алған тәрбиеден басқа, оку тәрбиесін кәрмеген. Мұның орайына жас күндегі өмірі, елдің ол кездегі дағдысы бойынша батырлық, жорықшылық сыйқты істерге көбірек ауған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде мықты, наизагер болып та саналған. Жасында осындаі өмірге салынған Құнанбай кесек мінезді, қатты адам болған. Қаттылығы әншіейн ағайынға ғана емес, әке-шеше, жан ашыр жақынға да бір қалыпта болған сыйқты.

Ел билеп, іс басқаруға келгенде, Құнанбай әкесінен айалы болған. Мұның кісілікке толық іліккен кезінде Сібір даласы «1822 жылдағы Сібір қазақтарына арналып шыққан устав» бойынша округке бөлініп, «округтік приказдар» билейтін. Округтің бастығы аға-сұлтан, приказдың қалған екі мүшесінің бірі үкімет чиновнігі (елдің көбі мұны майыр дейді). Үшінші мүшесі сұлтан атанады. Осы кезде Құнанбай екі жылдай аға-сұлтан болады.

Бұрыннан өз орталарынан біреудің болуына көп тілеулес бол жүрген ру жуандары, Құнанбайдың аға-сұлтан бо-

луын, Бөкейханның нәсілі Құсбек, Жамантайдың партасынан, патша саясатынан дегісі келмей, «Құнанбайдың басының қасиетінен» деп кеткен. Сол кездегі атқамінерлер аузындағы аңызға қарағанда, Құнанбай «қарадан хан болған» деп аталады.

Құнанбай бірде Тобықтының старшинасы (ол күнгі болыс есепті), бірде жаңағыдай аға-сұлтан болып жүрген кезде басынан талай, үлкенді-кішілі, уақыйғалар атқарған Ақын Абайдың алдыңғы аталарында емес, Құнанбай жайында ел жадында қалған аңыз әңгіме аса көп. Себебі Құнанбай өз тұсындағы ел билеушілердің көбінен қатал, салмақты болады. Ақыл, ой да, қажыр-қайрат та, әмір, билік батылдығы да, және халыққа батқан қатты кесек іс қыйымдары да бұның атын көпкө мәлім еткен.

Оның жайындағы әңгімелерді ақын Абай атына байланыстырмай-ак, неше алуан ғып ел аңызы көп сақтаған, көпкө жайған. Шынында, Құнанбайдың ұзақ өмірі (ол 80 жасқа жетіп өлген) қыйлы-қыйлы уақыйғаға аса бай еді. Өскембайдың өзі барда ел ішін ерте қолға алған Құнанбай ру тартысының зор қақтығысын, жасырақ шағында да көп көрелі. Өндәғи тартыс Тобықтының өз ішіндегі тартысы е .с, сырт рулармен тартысы. Мысалы, Құнанбайдың 30 жастағы шағында Өскембай ауылын Найман шабады. Найман қолының мықты басшысы Серікпай, көп қол жыйып кеп, бекініс алып жатып, бірнеше түн ауыл шауып, жылқыға тиеді. Қатты қыймыл соғыста Құнанбай тап ортада өзі жүреді. Найман көп кісі тұтқын қалдырады Тобықты жылқыны алғызбайды. Бірақ, осы соғыста Құнанбай жағынан көп кісі наизаға шаншылып қатты жарадар болады да, Өскембайдың бір азамат баласы қаза табады. Ол Болсамбек деген асырап алған баласы болатын. Мұны Зере Құнанбаймен бірге бауырына салып өсірген еді.

Найманнан Өскембай ауында тұтқын бол көп азап көрғен жандардың ішінде Қожамжар деген ақын да болған. Осы шабуыл, зор пәлені Қожамжар өз уақытында көп өлец еткен. Бұл пәленің арты Қарқаралы приказының, Аягөз ұлықтарының қатты кіріскең ісі бол, ақыры Омбы ұлығының кеңселеріне шейін барады. Соңғы жылдар табылған архивте Тобықты жағының барлық жауабын, дауын айтып, бар тартысты басқарып жүрген кісі би — Өскембай емес, Экесі берген тапсырма бойынша, бар тергеу-талқыны өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болады.

Құнанбай аға сұлтан болған уақытында Тобықтыға

старшиналыққа, өзінің тоқал шешесінен туған Майбасар деген інісін сайлаған. Ел мұны адамшылық, ақыл, мінез жағының қайсысынан болса да, елге залалды әкім деп бағалады. Майбасардың содырлы, зорлықшыл қылышының салдарынан Жігітек деген ру бастығы Бөжей болып, Құнанбайға қарсы болады. Бірақ, бірде аға сұлтан болып жүрген Құнанбай, әрі сырт елдерге атақты, үкіметке салмақты болып ап, Жігітекті де, басқаларды да бойымен басып жыға берген. Сонымен, алғашқы араздық, жаулық кейін ұзақ замандарға созылып кетсе де, Құнанбай тұсындағы алыстың бір буыны Жігітектің жеңілуімен біtedі. Құнанбай Жігітектің он жеті адамын Сібір айдатады. Ол кез патшалық ұлығына қазақ сахрасының жаңа-жаңа бойұсынып келе жатқан кезі болады. Сотталу, абақтыға жабылу, айдалу дегендер ел көрмеген үлкен сұмдық саналатын.

Құдая, елді сақта сотталғанин,
Теңселіп екі қолын бос салғанин,—

дейтін кез...

Құнанбайдың бұл айдатуы өз әмірін зорлықпен танытпақ болған қаталдығанан еді. Ол сол кезде Тобықты ішінде талай руды жерінен көшіріп, немесе өзіне жақын, ру басыларға шұрайлы жер еперіп жүрген. Бекенші, Борсақты жерінен көшіру, Жуантаяқты, Қарабатырды көшіріп жерін алу, Көкшени көшірмек болу—бәрі де сол үлкен көрінеу зорлықтың айғақтары еді. Жігітекпен үлкен араздық та осы жөннен туып, кейін ұлғайған штікке айналған. Сонымен Құнанбай «елді қарсыластырмай, қорқытып, жасытып жіберем» деп көп жанды жер аударған соң, кейінгі көп заманға, көп буынға шейін ұмытылмастық кек, жаулық қалады. Бері келе өсіп, іске араласатын жас Абайдың алдында әкесі тас-тап кеткен осындай зор пәле зұлымдық, зорлық түрган-ды. Абайдың одан жиреніп, қарсы боп өспесіне шара жоқ еді.

Бір Құнанбай емес, осы кезде ел ішінде жауласқан күшті жуанның бәрі де бір-бірін ұлық арқылы жер аударып, жазалатып жүреді.

Құнанбайдың өзін де Жігітектер бір шақта жеңермен бол меңдетіп барып, құғын қағазды молайтып Омбы қаласына дейін тергеуге апарып, әренғе қалған.

Ел ішінде кісі сотталудың алды бір қақтығыс емес, талай пәле боп келеді. Оның кей кездері: барымта, төбелес, шабуыл және толып жатқан сыйыз, тартыс-жұлыс болады

Бейбіт елдің арасын атшабар, стражник сыйқты бейма-

за шолақ әкім кернейді. «Қара қозы жеп, қара елтірі қай-қая киіп» дейтін сотқарлар молаяды. Сыяз деген бір ауыр салмақ тағы бар. Ол орнаған жер, тың бір обырдың орнағанында. Ел жуандары бір руға ызғарын өткізем дегенде, сол рудың үстіне сыяз құрады. Халық күйінің ауыр кезінде құрып, әсіресе берекесін кетіреді. Осындағы сыяздың бірін Құнанбай Қекше руының ішінде өткізбек болған екен. Мезгіл — қыс, ел қысаң күйде тұрған шақ. Сонда Қекшеден Бектас деген кісі: Құнанбайға кеп: «Е-е, Құнанбай, жарқырап жаз шықпаушы ма еді? Құркіреп күн шықпаушы ма еді? Қыстың айы алтау еді, енді сенімен жетеу болды ма?»— депті.

Құнанбай тұсында Тобықты ішінде мұнымен тең тұсетін бастас адамдар: Бәжей, Қаратай, Байсал, Сүйіндік, Байдалы, Тұсіп сияқты кіслер болған. Мұның көбімен Құнанбай бірде дос, бірде араз боп өтеді. Қатты жұлқысқан кіслері де осы топтың ішінде.

Әрине, Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол феодалдық дәуірінің өз тобының бел баласы. Ісі мен мінезінде заманының талай айқын таңбасы бар. Мысалы, Құнанбайға да алым, тұсім аз болмаған. Ол тұсімнің аты—пара Сол жөнде Балта ақының бір сөзін мысал етуге болады Балта ақынға бір кездескенде Құнанбай:

Ағалейкүм әссәләм ақын, Балта,
Болып сен жарапдың ғой шараң орта.
Шашшар менен Башаныңың құрттың үрлап,
Салдырыңың он жағыңа майлы қалта.—

депті.

Сонда Балта:

Шарам орта болды ғой шараңыздан,
Есіркесең беліп бер қараңыздан.
Мен үрласам құрт пенен май үрлаптын,
Сіздің жеген арам ба параныздан?—

деген екен.

Осының мысалына Сүйіндіктің бір сөзі де күәлік етеді. Сүйіндік ауылы бір жылы жау тұсіріп сол жаудан олжаға бір жақсы қара ат алады. Қара аттың соғыста шекесіне сойыл тиіп, басы жарық боп тұскен екен. Сонда да Құнанбай қызығып Сүйіндіктен сауғаға сол атты сұрата жібереді. Бірақ осының алдында Жуантаяқ руынан Бостан дегениңің ауылы Сүйіндіктің бір айғыр үйірі қысырағын апарып сойып алған. Сүйіндік Құнанбайға шаққанда, ол Бостаннан бір

айғыр алған екен. Соның салдарынан Сүйіндіктің дауын аяқтатпай жүреді. Жаңағы қара атты енді Сүйіндік Құнанбайға бергелі жөнелтіп жатып:

Айыбында қара аттың басы жарық,
Өзім семіз болғанмен көnlім арық.
Бостанның қорасына қонар едім,
Құнанбай қор қылмаса айғыр альп,—

деп бір ауыз өлең айтқан. Сол заманнан қалған мұндай сөздер анық шындық айғағы еді.

Дін жолын бекем ұстауды үлгі етемін деп, Құнанбай аға сұлтан бол тұрган күнінде Қарқаралы қаласында мешіт салдырған. Кейін 70 жастар шамасында, әмір-біліктен тоқталып, Мекеге барады. Сонда Мекеде қазақ адамдары түсіп жүрсін деп, өсіет етіп, өз пұлына «тақия» деген жатын үй салдырып кетеді. Берітін келе әр рудан Мекеге барушы қазақ көбейген уақытта көбі Құнанбайдың тақиясына түсіп, сол жақтан Құнанбай атына қанық бол қайтады. Осының өзі де кейін Құнанбай өлген соң, оның атағын даңқты етуге себеп болған.

Абай Құнанбайдың 41 жасында туған. Құнанбай көп әйелді болған. Үлкен әйелі — қыздай алған Қүңке. Бұдан туған баласы — Құдайберді. Екінші әйелі — Ұлжан. Ол Құнанбайдың інісі Құттымұқамбетке айттырылған қалыңдық екен. Інісі өлген соң Құнанбай келінін алған. Бұдан туған балалары: Тәңіріберді, Ұбырай (Абай), Ұсқақ, Оспан; үшінші әйелі — Айғызы. Одан Халилолла, Ұсмағұл деген балалары болған. «Атадан алтау, анадан төртеу» дейтін Абайдың өлеңінің мәнісі осы. Құнанбайдың төртінші әйелі — Нұрғаным. Бұдан бала болмаған.

Ұлжан мен Айғызы бір ауыл болып, Құнанбай осылармен тұрган уақытта, екі шешесінің ортасындағы тел баласы кішкене Ұбырай болады. Бұл екі шешесінен кейінрек Оспан, Ұсмағұл деген екі бала туған. Бірақ олардың жасы Абайдан едәүір кіші. Айғызының үлкен баласы Халилолла болса, оқуда жүрген. Сондықтан Абай алғашқы балалық шағын екі шешесінің ортасында, жалғыз баланың халінде өткізген. Екі шешеге бірдей бала бол жүргендіктен, сол кездегі үлкендері Абайға «Телғара» деп ат қойыпты. Кейін Абай ережеткен уақытта, бірталай жеңгелері ертеде қойылған ат-пен оны «Телғара» дейді екен.

Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертіс тұқымы болады. Ұлжанның әкесі Тұрпанмен бірге туысқан ағалары

Қонтай, Тонтай қалжыңмен даңқы шыққан, белгілі мысқылышыл, тапқыр құлдіртілер. Бұл әдет — Бертіс, Шашар руына түгел жайылған мінез. Осы Шашардың бұрынғы соңғы заманға шейін аузынан тастамайтын агақты қуы — Тонтай. Тонтайдың барлық өмірі тұтас күлкі болып кеткен. Түгелімен бастан-аяқ жеке-жеке күлкі әңгімелден құралады. Сол әңгімелерге қарағанда, Тонтайлар — қалың қазақ ортасының үнемі қөңілін көтеріп жүрген, таусылмайтын думан, ұдайы қызық құлдіргісі. Осы Тонтайдың інісі Тұрпаннан туған әйел бала — Ұлжан.

Ол сабырлы, кең мінезді кісі болған. Абай — балалық шағын сөз қылғанда, өз шешесіне қатты ырза болып, Айғызға іші іренжіңкірейді екен. Ұлжан күндестікті көп сыртқа шығарып білдірмесе де, Айғыз сол жағынан белгі бергіш болса керек. Бұнысы Абайдың бала шағында көп қатынды тұрмыстың бар зарын татып, тағы да нешеалуан ауыр қыйыншылықты көріп өскендігін білдіреді.

Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден болған. Анда-санда әлдекалай айтып қалған сөздері қалжың болып, ел есінде ұмытылмай сақталады. Кесек қалжың, ажуага да Ұлжан көндерлі, созымды, тапқыр болған. Қыйын жайды, қысталалаңды күлкі сөзге айналдыру — қазақ халқының, әсіресе Шашардың, мерзімді мінезі.

Тонтай өлерінде маңайына жыйылып келіп отырған қожа-молдаларға қарап: «Жазыла-жазыла қожа-моддадан да ұят болды, енді өлмесек болмас» деп айтты деген сөз екінің бірі білетін мәтел болып кеткен.

Осындай тапқыштық және біреудің мінін ашы тілмен қатты түйрегіштік нағашысы мен шеше жағынан Абайға да мол келген.

Шынға келгенде, Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақындықтың шарты болатын, жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын ақыл мен сөйлегіштік көп пе, жоқ шанышпа тілді, сатирады ашы мысқыл, улы күлкіге боййұрғандық көп пе? Біздің ұфуымызша соңғы түрі басымырақ сыйқты.

Құнанбай жанның бәріне салқын болған қалпында, өзінің балаларына да зілді болған. Сол зілін жас шағында Абай да көп көреді, басынан көп кешеді. Ал, Ұлжан мінезді адам болғандықтан орайы келгенде өзінің бала, бауыр, қайын сыйқтыларына әзіл қалжынды айта береді. Әзілмен жауаптасуды Абайға бала күнінен еккен.

Абайдың ақындық жолына, өзге талай жазушы, талай

ақынның жолынан бөлек, өзіне ғана хас ерекше тағдыры болған. Ақындығындағы сол ерекшелік Абайлың бала күнінен бастап, соңғы өлер шағына шейін, өзгеше шарттардың ішінде, өткен ерекше өмірінен туган. Сондықтан, енді Абайдың өз өміріне келейік.

Абай жоғарыда айтылғандай екі шешепің тел баласы болып жүрген. Кішкене кезінде сырт міnez жағынан аққау, наңғыш және тентек бала болса керек. Бірақ сол кішкене күнінде өзге балалардан ерекше жері — үйге қонған қонақтың әлдеқалай айтқан ертегі сыйқты әңгімелерін құлай тыңдайды. Жай өмірде пысық, шыйрақ емес болғандықтан, ауылдағы үлкендер Құнанбайдың бұл баласынан көп дәме қылмайды.

Абай он жасқа келгенде, әкесі Семей қаласына әкеліп оқуға берген. Бұдан бұрын қырда да, Абай біраз оқыған болады. Семейдегі алғашқы берген молдасы Габұлжаппар деген татар. Артынан бұдан шығарып Ахмет Риза деген молдаға тапсырған. Екеуі де мешітте имамдық қылады. Және сол мешіттердің жаңында медреселер ұстаған. Оқушы шәкіртінің көбі медреседе жатып оқыйды. Оқу, әрине, ескіше, ылғи дін сабактары. Соның кебін араб, фарсы тілдерінде оқыйды. Жалпы медреселерде кейінгі заманға шейін сақталып келген салтқа қарағанда, түрікше оқу, жолшыбайға на оқылатын қосымша оқу болады.

Үстаз халфелердің бар бейіл бергені — дін діңгегі сыйқты болған арабша, олан қала берді фарсыша.

Абай осы медресіде үш жыл оқыйды. Өзі тұстас үлкен-кіші балалардың барлығынан сонағұрлым зейінді, үғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айттып шыға алатындей, зерек болалы Сонымен, дәріс үстінде оқылатын сабактарды үгүп, білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңай тиген. Көп уақытын да алмаған. Сондықтан, барлық артылған уақытты Абай өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп ізденуге салынады. Өз бетімен оқыттыны — шығыс ақындары. Одан соң — араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қыйса сыйқты әдебиет мұралары.

Бұларды Абай бала кезіндегі құлай бергіш міnezі бойынша барын салып, көп оқыған. Оқуға кірген соң-ақ тез есейіп, ілім қуғап кісінің қалпына оңай түсіп кегкен. Оқыған кітаптың көбіне сынмен қарай білетін, сезімді оқушы бол-

ла бастаған. Өзінің әбден сүйіп, таңдал оқыған ірі ақындары болады. Солардың әр сөздерін оқып шығып, талай ғазелдерін ұзыннан-ұзақ жаттап жүреді.

Сол бала күнінде жаттаған кей өлеңдері ұлғайып, қарілікке жеткен уақытына шейін есінен шықпаған, ұмытылмаған.

Осы сыйқты белгілерге қарағанда, Абайдың медреседегі оқуы кебінесе «Бидан», «Мұхтасар» сыйқты дін кітаптары болмай, әдебиет мұралары болу керек. Ерте күннен әңгімелі, өлең сөздерге ерекше ынтық болып, қатты құмартақсан талапты жас шәкірт, ақындық өнерін қадірлайтін мінезді сол балалық шағынан ала шыққан.

Медресенің тынысы ауыр тар ғаламында, қысаң тәрбие сінде жүрген шәкірттің шын сүйетін жандары — Низами, Сағди, Хожа-Хафіз, Навои, Фзули сыйқты қазіргі шығыстық совет елдеріміздің ескі классик ақындары болған.

Медреседе оқып жүрген кездерінде жаздығуні елге қайтқанда, қаладан ала келетін кітаптары — тағы сол ақындар еңбектері. Үйішіне оқып беріп отыратыны да солар болған.

Екінші оқу тәртібі шынымен «инемен құдық қазғандай» өнімсіз білім болғанда, Абайдың үш-ақ жыл оқуы сырт көзге аз оқу болса да, өзіне көп жаңалық беріп, көп дүниенің шетін ашқан сыйқты. Алдымен ақындарды көп оқу себепті, Абай араб, фарсы тілдеріне теселе түседі. Оқуға қыйын араб тілін жете білмесе де, фарсышаны жақсы түсінетін болады. Мұның белгісі, сол заманнан қалған бірен-саран өлеңдерінен білінеді.

Кітап жүзінен алған тәрбие мен жазба ұлгілер бойынша ол уақыттағы өлеңге жарайтын тіл жалғыз араб, фарсы тілі деп біліп, Абай да алғашқы өлеңдерін араб, фарсы сөздерін қоспалап айтады. Балалық шағындағы өлең жазамын деген талабын:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдауси,
Хожа-Хафіз — бу һәммесі:
Мәдет бер я шагри, фәрияд

деп, өзі қадірлеген ескі ақындарының аруағын шақырады.

Осы аталған аттардың өзіне қарағанда, Шығыстағы көпкі белгілі болған ірі ақындардың талайымен Абайдың ерте күнде танысып алғандығы даусыз. Және өзінің сол күні сыйнышыл ой шамасымен осыларды ғана таңдағаны да —

сүйсінерлік іс. Медреселерде тек софылық мистикаға баулытын Ясауи, Бақырғани, софы Аллаяр сыйқтыларды өзіне үлгі етпей, олардың әсерінен сау болғаны — мақтарлық сыйпат.

Абай оқуды тастап, елдің жас бозбаласы, жас жігіті болып жүрген кезінде де, жаңағы алғашқы ақындардан алған үлгі әсерден түгел айықпай, көкейінде көп сақтап еді. Сол кезде ұнатқан әйеліне өлең жазса әлгі ретпен кітапшалап жазады.

«Әлиф дек ай йүзінде ғибрат еттім,
Би-балай дәртіңа нисбет еттім...»

деп «әлиф», «би» мен жазған өлеңі, одан соң «йузи — рәушан, көзі — гәүһәр, лагилдек бет үші әхмәр...» — деген өлеңдері жас шағында хиялъына қатты әсер етіп, тіл кестесі де өздерінің үлгісіне тартып алған, жоғарғы ақындар әсерінен туады.

Ақынның жас күнінен бізге жеткен өлеңдері көп емес. Сан шығармалары ұмытылып жоғалған болу керек. Абайдың нағызы өнімді өлең жаза бастаған кезі жігіттік шағы өткен соң, басталады. Ол кездегі Абай арабшыламақ, фарсышыламақты теріс нәрсе деп түсінген.

Медреседе үшінші жыл оқып жүрген уақытта, Абай жалғыз мұсылманша оқумен тоқтамай, Семей қаласындағы «Приходская школаға» түсіп, орысша да оқый бастаған. Бірақ мұндағы оқу ұзақ болмайды. Бас-аяғы үш-ақ аймен орысша оқуы біtedі. Мұсылманша оқуы да доғарылады. Жасы 13 ке толғанда, ерте есейіп, ақыл, сезімі ашыла бастаған өткір зейінді, ерекше талапты жас шәкіртке аз да болса оқу тәрбие беретін мектептің есігі жабылады.

Осындаған дүние есігін енді ғана ашқалы жаңа ғана саңлау көріп келе жатқан уақытта, Абай аздаған біліммен үлкен кісінің өміріне кіріседі. Экесі ел билеу жұмысында оны өзіне серік қылмақ боп, жаңа міндетке арнал, сол жолға баулый бастайды. Бала болса да, сол кезде Абай экесі дәме қыларлық белгілерді көрсете бастаған сыйқты. Барлық балаларына қатал, қатты болған Құнанбай Абайдың өзгелерден артық екенін ертеден сезген.

Баласын оқыта түспей, қайырып алған себеп, жоғарыда Құнанбай өмірі туралы айтқан сөздерді еске алсақ, оңай үғылады. Құнанбай өзі түстас ру басылардың қақ жартышын өзіне қарсы тұратын жау қып алады. Қатал мінез, қатты зорлық, үстемдік мінездерімен, істерімен жау етеді. Көп

өмірін сол жаулықтың жолында алыс-жұлыспен өткізеді. Қарсысына шыққан ру басыларды үлкен тартыстың аяғында жеңіп алса да, сондағы ішке байланған мұз, аналардың көбінің есінен кетпеген. Құнанбайдың өз істері, өз мінездері бір болса, екінші жағынан сыртқа да, ішке де әмірі жүріп жуандап алған Құнанбайдың маңайында да талай зорлықшыл, озбыр сотқар туысқандары болады.

Бұлар Құнанбайдың ұлықтығына мас болып, «пәлен аудың жігіті, түген жуанның туысқаны» деген атпен шамасы келгенше емін-еркін пайдаланған. Қоң елді мазақтап, қорлап, орынсыз зорлық, қыйсынсыз жуандық істей берудің үстіне, тіпті, Құнанбайдың дос болып жүрген ру башшыларын да қажытып алған. Сол Құнанбай қарсысында жүрген адамдар оның өзі ғана емес, жаңағыдай жақыны, өрен-жараны дегениң барлығына да жауығып, жиреме қарайтын болған. Тартыс ретіндегі өшпендейкі жөнімен Құнанбайдың жас баласын да өздерінің ертең алысатын жауы есепті біледі. Оны да дүшпан санайды. Осының бір мысалын Абай өзі де айтады екен.

Бір күні жас бала өзен жағасында ойнап жүргенде, ана дай жерде кележатқаң Байсал, Бөжей, Түсіпті көреді. Олар бұның әкесімен араз. Бірақ Абай жаңағы үлкендердің алдарынан көлденең шығады да, қол қусырып тұрып сәлем берелі. Бөжей сәлемін алғанда, Байсал жақтырмай: «Антұрғанның баласының сәлемін алып негыласың» депті. Бөжей тоқтап баладан: «бізді көрсөң, сәлем бер деген әкеңнің үйретіндісі ме, жоқ сәлемді өздігіңен бердің, бе?» — дейді. Абай: «Үйретінді емес, әдейі сәлем берейіш, батаңызды алайын дедім» — дейді. Байсал сонда тағы да: «Жетпегірдің баласына тағы не бата беруші ек» деп жүре бермек болады. Бөжейдің батасында «әкесінің мінезін бермесін» дегені Абайдың есінде қалыпты.

Осы 13 жастағы Абай, әкесі берген бетпен ел сөзіне кіріседі. Әрине, жас бала алғашқы аяқ басқан жерден келелі кеңеске кіріп кеткен жоқ. Ел жұмысын шет жағалап ептең бастауына керек. Сондықтан, ең алғашқы жылдарында әкесінің «барып келінде» жүреді. Кейде қасына кісі қосып беріп, кейде жалғыз өзіне сөз тапсырып, ұсақ істер туралы келісім жасауга да ерік береді.

Абай жасында жетпей үлғая бастайды. Балалық белгісін ерте жоғалтып, сөйлесіп жүрген үлкендеріне бала көрінбей жағын көп ойлады. Әкенің билігі, әмір талқысы және араласып жүрген үлкендері болсын, барлығы да Абайды

оқудан алыстатьып әкетумен тоқтамай, табиғи балалық қалпынан да жырып әкеткен.

Жас кезінен-ақ Абай өмірі әлденеше қыйқы-жыйыңы, шыйрыға түскен. Ішкі балалық дүниесін оңды-солды соққыға алатын, теріс қалыпқа кептейтін, ерекше халдерге ұшыраған.

Әзінің де қуаты мен ой қуатына лайық келмейтін салмағы зор міндеттер басына түскен соң, Абай жаратылыстағы зеректік, талаптылық өнерін еріксіз осы жолға салған.

Сонымен балалықтан асып, бозбалалық, жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сезі, ескі жол-жобасы, мәтел, тақпак, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түскендей білім жыяды. Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын, барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болады. Абай халық қазнасына жанасады. Халықтың қофамдық тірілігіндегі қайшылықтарды, ауыр шыныдықтарды да содан үфатын болады. Арызшы, мұңдыларды, зорлық-қорлық көргендерді көп тыңдал, солардан үлкен сырлар үрады. Құнанбай үстемдігіне қарсы әділдік ойды ойлауды да сол халықтан үйрене бастайды. Құнанбайға көмекші Абай болмай, өзі үшін көп нәр алып өсіп келе жатқан жас болады.

Қаладағы оқудан шығыс ақындарын сүюді, ақындықты сүюді ала келген Абайға, ендігі зор тәрбиеші үстаз, қазақтың қалың бүқара халқы бола бастайды. Ел даналығын танып, соны ерте қамту, жас талапкерге жаңа зор мектеп тәрізденеді. Бұл жөніндегі азық — білімді, ол әкесінен алмайды, халықтан шыққан шешен ділмәр, ақыннан, ескі әңгімешіден, көпшіліктен алады. Ең алғашқы, өлең жайын баяндаган жырында Абай Шортанбайды, Дулатты, Бұхар жырауды ауызға алса, солардың сезін бала күнінен естіп, танып, жаттап өскенін сезуге болады. Әрине, осындағы ақындық мұраларымен қатар, мысал, мақал, ақыз, дастан, айтыс сыйқылары сан қазнаны, әжеден, анадан, қонақ, жолаушылардан көп есітеді. Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел зары, ел сыны, жуан әкімдер зорлығы, қыздың мұңзы сыйқтыны да көп естіп өседі. Осындағы мұраларды сую Абайды қатаң, сүйкі билер ортасында қалдыромай, халық мұрасына жақын етіп жүреді. Билер, әміршілер ортасын ел көзімен көріп, қыянаттарын танып, қатты сынап, жиреніп өсуге бейімделе жүреді.

Бір айтқаңды үғып алу, үққанын ұмытпау, ел сөзінде соларды керекке жаратып, әңгіме арасына кірістіріп отыру,

шешендерге көп жайылған салт еді. Абайға да сол парыз сыяқты болған. Жас жігіт білген өнерін орнымен керегіне жаратып, келістіріп, көркейтіп сойлейтін болады. Ел көзіне шешен бол көріне бастайлды. Басында балалығының арқасында сөзге қорғана кіріскең Абай, аз жылдың ішінде үлкен табыс тапқаптай болып адымын ұлғайта береді. Бірнеше рет жол көріп, көзі қанған соң «пәлен жақсы, түген жақсы» дегендерінің, айла мен еп, қанау мен қыянат болмаса, өзге жаалпы білімге, ақыл шалымга, аламгершілікке татымсыз екенін сезеді. Ол кісілерден өзін кем санамауына тағы бір себеп — Абайдың оқуы барлығы. Ел кісілерінің көшілілігі Құнанбай сыяқты, оқымаған адамдар болған уақытта, Абай олардың қасында өзін өзгерек көрген. Надан кісілердің ортасына келіп өлшескенде, бұның оқуы дардай саналған.

Бұған халық ескілігі, тіл өнерінің мол байлығы қосылған соң, Абай аз заманының ішінде өз қайратына сенген өршілдікпен құлаштайды.

Ол үлкен, кішінің ұтымды, шешен жауап айтқанын тәуір бағалап, дау, талаң, тартыс, еgestе өзі де сондайды айтып қалуды машиқ етеді. Бұны ылғи жәй сөз түрінде айтпай, кейде өлеңмен де айтып жіберетін болады. Осы қүнге шейін бізде Абайдың сөз байлығын тексерген еңбек жоқ. Бірақ, қазақшасын оқыған адамның барлығына Абай тілінің аса бір мол, бай тіл екенін тану қыйын емес. Сол байлық — Абайда бала, жігіт қунінен құралып есіп келген байлық. Және шешендік өзі де тапқырлық пен кестелі сөзден, келісімді, ұтымды ойлардан құралғанда ақындықтың бір ағайыны. Абай ақындығы оның жас кезінен көп мұралар қалдырымаса, «Ол кезде Абай ақын емес еді» деу қате болады. Абай — сол уақытта да ақын. Ақындығын және мол қолданған, қунде сынға салып, өз өнерін қунде безеп отырған ақын. Онысы және — өмір құрылышына құнбе-құн, қолмақол үштасып отырған ақындық. Бір жағынан жүйрік, шешен, әсем үшқыр сөздің ақындығы. Қебінесе қарасөзben айтылған тапқырлық, алғырлық. Өлеңді, суырып салма айтысты Абай ойында да, шында да көп қолданып жүрген. Бірақ сонда да ол шақта өзін «ақынмын» деп санамаған. Өлеңді де ойын, қалжың, мысал түрінде көбірек айтып жүрген. Әсіресе, жігіттікке жеткен шағында, қызы-келіншекке арналған сәлем хат, қалжынды көбінесе өлеңмен айта беретін болған. Бірақ ол кездегі өлеңінің көбін өзі де ескермей, өзге де көп елемей, барлығы ұмытылып қалған. Есте қалғанының бізде жыйналғаны: «Әлиф-би» мен жазылған тілек

хат. Соңан соң, «Тайға міндік», «Сап, сап көңдім» деген өлеңдер. «Сап, сап көңдім» Сүйіндік қызы Тоғжанға айтылған. Бозбалалық шағында Абайдың қатты ынтық болғаны — осы Тоғжан.

Жігіттік шағында көп жастың салтын қолданып, кейде ақындық өнерін ашық шығара жұрген Абай, ел келесіне ат салысып шешендік пен алғыр, жүйрік билікке де ұста болады.

Сонымен, ақыл, ойға, білгіш, сезгіштікке келгенде ерте ержеткен жас жігіт, сол уақытта-ақ өз ортасынан иығы асып, оза бастағанын сезгендей болады. Озу, ойы толып өсуінен білінеді. Өсүі заманын сынаудан, заманының әміршісі мықтыларын, жуандарын, әкесі бастаған үстем тапты сынаудан білінеді. Мәдениет, өнер-білімде кенжелеп, артта қалған ел-жүрт бар. Қыс жұты, жағ індегі мен аралас ел шаруасының құтын шайқап, барымта жасап, бақталастан туған әлек, лаң әкеліп, соны қалың ел ортасына пәле ғып тастан, сол арқылы момын еңбекші, есесіз көпті жеп жүрген, қанап, тонап сорлатып жүрген атқамінер шонжар бар. Өздері — надан, өздері — ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей, қараңғы тап. Олар бастаған ел көшінің барад беті — қаранғы, екіталај тығырық. Ендігі тірлікті жаңғыртып өзгереттін заман керек, сол заманға қарай халық мұңын өз мұңы етіп, адал азаматтық жолымен бастайтын қайраткер керек.

Міне, Абай ескенде, ортасынан асқанда осы сыйқты тарихтық, қоғамдық қайшылықтарды терең аңғарып, танып барып өседі. Экемен, сол әкелердей бар жуандардан торытып, «бөлек жол іздеу қажет» деп өседі. Әуелде барлық ақыл-ойын мынау ортаны мінеп, шенеп, нәрсіздік, құнсыздығын ашуға жұмсайды.

Жалпы ақылмен болжайтын ой-пікірге келгенде, олардың айтып тоқтаған жерінің, аржағынан жаңа өріс, тың жол табамын деп талпынады.

Олардың «таптым, білдім, шештім» дегеніне сыммен қарап, «жеттім» дегенін қанағат қылмай, өз ойын асырып түсіруге тырысады. Осы әдет, Абайдың жігіттік шағындағы көптен бөлек ерекше мінезі бола бастайды. Бұның дұрыстығын дәлелдеу үшін, ел есінде қалған екі-үш мысалды айтайды.

Абай ол күнде «жақсы» дегенде ескі бектік, паңдық қара күш болмаса, нағыз адамгершілік, шын талант қасиет аз екенін эшкөрелей бастайды. Және әсіресе бұлардан елдің

күйзелуі күшті екенін, халықтың сыншы жыршылары айтқан сөздерден әбден танып біледі. Ел мұңынан, жүрт жаңаулығынан соны таныйды. Өз әкесі біralуан озбыр күш иесі болса, соның қарсысындағы жуандар да ешбір жағынан әбзal әүлие емес екенін біледі. Зорлық, пара, пәлеекорлық оларда да бықып жатады. Жалғыз-ақ Абайдың баларап шағында әкесі өзін бұған танытқанда «сол елдің телісі, гентегімен алысамын» деп өз жағын дұрыс қып сырлаттайтын еді. Енді Абай бертін кеп танығанда ең әуелі өз әкесімен оның достарын алдымен сынайды. Оларды өздерінің «күштіміз» деген жағынан жүйрік, шешендік, озғындық жағынан жеңіп, тона мақ боп соқтығады.

Әкесі бастаған шешениң қайсысын болса да әңгіме ішінде, бір сөзben мұдіртіп кетуге тырысалы. Балалық шағынан жаңа өтер-өтпесте, әкесінің жұмысаумен барып сейлескендердің барлығына да Абай осы мінезді істей бастаған.

Құнанбайдың Көкше ішіндегі түрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол көп елдің сыннынша шешен, жүйрік атанған адам. Сол Қаратай бір күні Абай бастаған жас жігіттердің үстіне келіп, бұлардың заманын жамандап, өз заманын мақтайды. Абай бұл сөздерге көп дау айтып келіп, ақырында: «Сіздің заманыңызда көрші елдер арасында бір қол кісі болып жыйналып, тұнғатып жүрмесе, жалғыз-жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Ұрлық, барынта, бұзықтық көп болғандықтан «әне алып кетті, міне алып кетті!» деп, кемпір, шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма? — дегенде, Қаратай дау айтып келіп: «менің заманым пайғамбар заманына жақын» депті. Бұған қарсы Абай: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында нешетүрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Жақсылыққа алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбарға әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған» — депті.

Осы қағысадың тұсында, әке заманы мен бала заманының айырмасы ғана айтылып отырған жоқ. Екі буынның біріне-бірі қайшы, қарсы көзқарастары да танылады. Ел мен елді шабыстырған, бұрынғы пәле басы «басшы» болыстарды сынаған, жақтырғаған сарын бар. Қалың ел мұңына, ел тілегіне өзі жақын болуға талпынып «сол ел тілегіне бейім болсаң жақсысың, болмаса өзің де жақсы емессің, өзің билеп қалыптаған заманың да жақсы емес» деген саналы жастың, жаңа адамның аңғары сезіледі. Осылайша бірін сынудан бастап, өз уақытындағы, өзінің аржағындағы «ұлкен», «жүй-

рік» дегенің әрқайсысына да Абай ұрынып қалып отырады Бәрінің де шама-шарқын сышап стырады.

Жаңағы сияқты біраз сөзбел Шөрманның Мұсасымен де жанаасыпты. Мұса Құнанбай құрбылас, өзі—жуан-шонжардың бірі. «Шешен», «жүйрік» деген де атағы болған. Бір жылы Семейде Мұса Құнанбаймен бір мәжлісте отырғанда (тегі Құнанбайдың сұрауымен болса керек) үйдегі балаларының атын атап, Садуақас деген баласы барлығын айтады. Сонда Абай: «Бір адамға екі бірлай адамның атын қояды екен, ол Сағд бин Уақас әкелі-балалы екі кісінің аты емес пе?» депті.

Мұса Абайдың осы тілін еске алғып қалса керек. Екінші бір жерле, бірталай кісінің мәжлісінде Абай кіршіме¹ ішіп отырғанда, Мұса үстіне келіпті. Отырған жүртпен бірге Абай Мұсаны мәжліске кіруге шақырғанда, ол: «жоқ, бұл нәрсенің аты кіршіме, тегі ногайдың «кіршімә» деген сөзінен болса керек. Сондықтан мен кіріспегенімді мақұл көрем» — депті.

Бұл созге Абай: «менің сыйымша, ең әуелі бұл сөз ногайдың тілі емес, фарсының «гағшама» — «шамаңа қарай» деген сөзінен болуға қыйынналы. Екінші әрбір нәрсенің «ісміне» қарай жисмін² алама, жисміне қарай ісмін алмай ма? «Алма» деген — жемістің аты, сол атына қарап алмайсыз ба? — депті.

Осы сияқты жүрттың «тапқыр» деген кісілерінің құр атағына жығылмайтын, бойсынбайтын ізденгіш, өр мінезін Абай оқта-текте өз экесіне де білдіріп жүрген. Бұл туралы мына бір әңгімелі айта кетейік.

Ел ортасының бір үлкен жыйында Құнанбай көп ортасында сейлеп отырған уақытта, Абай әдленеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп, киліге беріпті. Сонда Құнанбай «тек отыр!» деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жыйыннан қайтып келе жатқанда, экесі Абайды шақырып алғып, көп аллыңға көлденеңдегені үшін наразылық айтады. Таласқан кінәсін Абай мойнына алады. Содап кейін Құнанбай: «Кезі келген жерде айтпақ болып жүрген сезім бар еді, соны айтайын: ең әуелі — сен жүрттың бәріне күліп сейлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайлазқ суды ит те, құс та жалайды, кісіге кәдірің болмайды. Екінші — көрінгенмен жақын боласың, кісі танымайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел

¹ «Кіршіме» деген сөздің тегі орыстың «корчма» дегенінен шыққан. Ескі орыс тілінде ішкілік орны, кабак деген мағнада.

² Жисми — заты деген сез.

үйірлмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің — орысшылсың» — депті.

Осыған Абай: «Қолында құралы бар бірен-сараңға ғана тиегін шыңыраудағы судан да, қойышы-қолаңшы, жалшы-жақпайдың бәріне бірдей пайтасы тиетін жайдақ су артық деп білемін. Екінші сөзге — қазақ ескі бір заманда қой сыяқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шайт!» десе жусататын заман еді. Одан бері келе ел түгін саяқты болды. Бір шетіне тас тастап «шек!» деп дабыстаған уақытында аңырып тұрып барыл, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұны ақ қар, көк мұзда қар тәсепіп, мұз жастаңып, етегін тесек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана бзға алады. Еңбек сіңірген адам ғана ие бол, басшы бола алады. Орысшылсын дегенге — оның қолында зор қуат, өнер-білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсақ ол надандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білімі үшін орысшылмын», — депті.

Әкессімен осы айтысқан сөзі Абайдың бұрынғы жуандардан біржолата бөлекші зор програмын көрсетеді. Алдымен әкесінен өзгеше болмақ. Бұдан халық мұзын ойлаған, халыққа адал еңбек етіп, ел көпшілігімен қабыса табысам дегең тілек танылады. Осы сөздің артынан ол өзі тұстас ру басының жаңағы әкелерге үқсаган мінез-әрекеттерімен алышуға бекінеді. Ең алдымен әкениң ырқынан шығады. Өзі туралы «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсаң ғана, жақсы адам боламын» деп есептейді. Бұл жөнде ол бүрін осындай ниетпен шыққан басшыны көрген жоқ еді. Өзі тұстастың бәрі де ескіше жуан болатын. Сол ортадан Абай үнемі етекbastыны, қаракүшті, қарсылықты көрумен күн кешеді. Бірақ олардың кәрісіне де, жасына да бойсұнбайды, ірге бермейді.

Бас-басына би болған өңкей қыйкым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сыйқын.

Қай жеріңнен көнілге қуат қылдық,
Қыр артылmas болған соң, мінсе қырқын...

деп, кейін айтатын ызалы, сыншы өлеңдерінің түп тамыры осы жаңағы айтылған жайда жатады. Сондайды ойлап, ол ортады менсінбей, алысумен кетеді. Кейде надандықтарын мазақ етеді.

Жаңағы сыйқты мінездің белгісін Қаракесек Алшынбай-

ға да көрсетіпті. Абай Алшынбай ауылының күйеуі болады. Алғашқы алған әйелі Ділдә — сол Алшынбайдың немере қызы. Ділдәні алғанин кейін, Абай Алшынбайға сәлем бере, амандас барады. Қайтарда қайыны әдет бойынша «қалаған, сұрағаны бар ма?» деседі.

Сонда Абай шұбар айғырдың үйірі деген бір қысырақты алғысы келгенін айтады. Мұны Алшынбай бере алмай, «батамды алсын!» лейді.

Абай: «Ондай батасын сатқан шал өзімде де бар» деп, Алшынбайға бармай кетіпті. Өз тұсындағы ру басыларымен кездескенде жас Абайдың қолданатын мінезі осы сыйқты: көпшілігін менсінбейді, місе қылмайды.

Абай өз талабын алға қойып шыққан кезде жалғыз Тобықты ішіне ғана емес, бүкіл қазақ даласының барлығында штат-партия таластарынан туатын алыс-жұлыс өте көп еді. Оның түбі патшалық саясатының ру басылары ортасына әдейлеп егіп тұратын әрекетінен туады. Негұрлым тартыс күшті болса, соғұрлым даланың ісі, ру басылар арқылы, қалаға көп сарқады. Әмір иесі болам дегендер дала мен қалада бірдей алғасады.

Патша өкіметінің қырдағы өкіл-ұлықтары бұрын аға сұлтан беріде болыс, би, елубасы, старшын деген ортандың өзі де, өзгеше нәрсіз, шірік орта болатын. Абайдың бертінде жазған: «Болыс boldым мінеки», «Болды да партия», «Бөтен елде бар болса», «Қалың елім қазағым» деген сыйқты көптен көп өлеңдеріне көз салып, ойлаап қарасақ, сол ортандың жириенішті, құнарсыз сурет, мінездерін, әдет ма-шықтарын — анық танытады. Патшалықтың паракор ұлық, жандарал, ояз начальниктеріне, адвокат, чиновник, тілмәштарына табынған жаңағы атқамінерлер — қоғамдық тілекті лайлаған, неше алуан мінмел, дертке толы еді. Бұл күй, бұл қалып бір ғана Абай көріп жүрген Тобықты ішінде ғана емес, қазақ сахрасының барлығын басқан тұманды түнектей, қалың лерт болды. Ол патшаның отаршылық саясатынан туған күй болатын. Патшалықтың ел ішіндегі өкілі, әкімі, сүйеніші — бай жуаннан шыққан болыс, би, елубасылар. Олар үшін рушылдықты, ескі тәртіпті сақтап, сол арқылы өз үстемдігін жүргізу қажет. Қазақ сыйқты, Россиядағы көп бұратана елді билеуде патшалық өкіметінің өзі де жаңағы рушылдық, ескішілдік қалыпты нық сақтап отырды. Бұл елдерде әмір өркендесін, мәдениет дамысын деген ой онда мұлде болған жоқ. Қайта жаңағы ескіліктің кертарапта құрылышын өз керегіне пайдалана жүріп, соны мызығыттай

сақтап отырды. Сондықтан да болыстық, старшиндық, би-лік үшін ел жуандары қырқысса, соны патшалық ұлықтары әдейі қоздыра түсетін. Бұл тек саясаттық қана тәсіл емес, сол күндегі Россия буржуазиясының пайдасы үшін де керек.

Ленин XIX ғасырдың соңғы 25 жылдарың ішінде Россия буржуазиясы Россияның шығыстағы отарларына неліктен ынтығып, ұмтылып жүрген себебін айта кеп, «ол жақта сауданың «талау табысы» әлде жұз процент пайда кірізуіші еді» дейді.

Осындай неше алуан қанау, талау ауыртпалық бол орнағанда, қалың момын еңбек елінің басына орнайтын. Болыс сайлауының лаңынан басқа, патшалықтың алым-салығы, паракор жеміт-болыс, бидің «қарашығынының» барлығы және де байга-барға мол түспей, «түцлік» басы деп жоқжітікке жарлы-жақпайға түсетін.

Жалаңқая жат мінез жау алады:
«Бермей жүрсөң, мен сені жек көрем», деп..
...Жұз қараға екі жұз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп.

Абайдың бұл сөздері, сол жаңағы халықты жан-жақтап, тұттай тонап жатқан обырлар мінезінен туған кертараппа ескі патриархал-рушылдық қалдықтарының барлығы «қанау мен деспотизмге (шексіз әмір зорлығына) ерекше кең, еркін жағдай жасайды» — деп Энгельс айтқан сөз, сол күндегі қазақ тіршілігіндегі шындыққа өте дәл еді. Ру басылар, болыс, билер бір жағынан патшалықтың заңындағы өздеріне пайдалы жақтарын, өз үстемдігін күшейту, нығайту үшін берік ұстанды. Сол арқылы мал, сома байлықты ғана емес, басқа да көп жем айыратын. Жақсы қыстау, ен жайлай, мол су сыйқтыларды өз басына, өз атасына қаратып, талай момын көпшіліктің жерін алғып, жермен бірге күн көргішін, еркін алғып жүретін қу, пысық, сүм-сүркүя, жуан феодалдар көп еді.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қармап...

деген сөздер осындай содыр, сойқандардың істерінен туатын.

Бұл халдер бар қазақ жерінде болғанда, сол кездегі Россияда қара шаруаны феодалдық, крепостнойлық қалдықтары бойынша қанаудан және капитализмнің өсу салдарынан туған. Қазақстанды капиталистік қатнасқа тарту

салдарынан да пайда болатын. Осы уақытта сахрада натуралдық шаруаның іргесі әлсіреп келе жатты. Соның бәрі көп қазақ қауымында қоғамдық жіктердің неше алуан қайшылықтарымен айқындай шыға бастауына себеп болды. Енді патшалықтан, Россиядан шыққан қанаушы мен қазақ ішіндегі бай-боястап шыққан қанаушышың бәрі бір топ екенін айыратын мезгіл туда бастады. Мұнымен қатар, орыс халқының ішіндегі қаналған қалың бұқаралымен, қазақ ішіндегі еңбек елінің тарихи тағдыры бір екенін ұғатын, таныйтын заман да тақап қалып еді. Соны алдымен өздері аңғарып, халықтарға аңғартатын әр елден шыққан, халық қамқоры болған халықтың демократтық, азат ойдың қайраткерлері туды.

Міне, Абайды әкелер жолынан, ел жуанының бар мінезі, ісінен жирентіп, оларға қарсы алысуы, әшкерелеуші етіп шығаратын тарихи терең себеп осында болатын. Абайдың алдындағы Шоқанды, Алтынсаринді халық үшін жаңа, тың жол іздеуге беттеткен тарихи себептер де осы еді. Кейін Абайды да алысқа құлаш сермететін тарихи қоғамдық басшы ойлар осыдан туған. Бірақ жас Абай әуелі, осы ойларын туғызып, осы қорытындыларын жасататын қайшылық, ерсіліктерді көрумен, солармен алысумен жүрді. Алысқанда ел сорына себеп бол жүрген болыс, би, партия бастығы құммен, сүммен алысты. Олар болса, патшалық тәртібінің бар жағдайын нешеалуан сүмлек, азғындық түрінде пайдаланумен жүрді. Көбінше елді бір алдап, арбап ұлықтың да олақтығы болса оны да зор айлалы аярлықпен пайдаланды. Әсірессе, патша ұлықтарымен жемтіктес болғанда, олардың қазақ ішіндегі ерекшелік, қыйын шытырман жағдайларды жете білмейтіндігімен пайдаланатын.

Патшалық законы, сот, әкімшілік орындары қазақ ішінде, атқамінер ортасының айла-тәсіл, салт-індетінен түк білмейтін. Қазақ әкімдері мойындарына құрық түсірмейтін қашаған сыйқты бол, олақ кеңселерді олай да, бұлай да алдайтын. Сондағы атқамінерлер машық болған бір мінез өтірік арыз болатын. Өштескен адамынан, ең алдымен ауылда, қара күшпен, қолмен есе алуға тырысады, ол болмаса жауын мықтап жоймақ болса, ұлыққа шабады. Онда «кісі өлтірді», «ауыл шапты», «жер өртеді», «патшаны жамандады» деген сыйқты неше алуан жалалар ойлап табу, сол үшін сот алдында жан беру, өтірік күәлар салу — жиі кездесетін іс болған. Немесе бір жагынан жағағыдай арыз беріп, жала жауып қойып, артынан қыр жөнімен табысып,

татуласып алыш, сол жауын қайта барып сот алдында, жаңадан қыялап өздері ақтау, бүрінгі жаласын қайтып алу сыйқты әдептер де толып жатады. Өздері паракор, қолдағына ұры ұстағыш, өтірікке мөр басқыш, приговор бергіш, би, старшын, елубасылар кәбейді. Ұлықпенен жемтікtes болып парамен «ақты» қара, «қараны» ақ дегіze алатын айлакер де молайды. Сейтіп, ол күндерліц арыз тартыстарын тексергенде кім кінәлі, кім ақтан күйген екенін айыру тіпті қыйын болатын. Көбінесе кінәлі жаза шекпей, кінәсідер күйетін халдер де аса көп болған. Әсіресе ел жуандарының тартысы момыш елге; көпшілікке сор болушы еді. Ел жуандарының пәлесі, олардың өзі емес, ел шығынымен, ел бейнетімен аяқталатын. Абай ел ісіне араласқанда, өз әкесі мен әке достарының бұның басына қалдырган ауыртпалығы зәрдей болды. Бірақ сол зәрді іше жүре, әділетсіздікті, қыянатты таныды. Жуандар, Құнанбайлар ортасы ел қамы емес, ел сорына біткен озбыр қыянатшылар ортасы екенін Абай таныды. Соны жоғарыда әкесімен айтысқан жерде анық білдіреді.

Енді сол ортаниң залалды мінездерімен алышып, еліне тым құрса сонысымен пайдалы азamat болғысы келеді. Бірақ бұның ол жолына ел жуаны жау. Олар Абайдың өзінде бүрінгі өтірік пәле-жала жабумен жарға жықпақ болады. Солардан бас қорғау ретінде және біржарышпен жаманын жазалаймын, жөнге саламын деген талаппен Абай алышады

Осындайдан туатын талас-тартыс, жаулықтың екінші бір саласы үйез, жандаралдың кеңесіне қарай ағылған көп шағым түрінде болады.

Ел ішінде Абай өз бетімен жүре бастаған соң аз уақытта-ақ талас-тартыстың кіндігі қалаға қарай ауысады.

Сонымен, 28 жасқа келгенде Абайдың үстінен берілген партия басы жалақорлардың өтірік арызы, көп шағымы Семейдің кеңселеріне түсе береді. Абай бұған орай ешкімді де шақпайды. Бірақ арыздар бойынша мұны жалаламаң болған ұлық 1877—1878 жылдарың қысында оны қалаға шақыртады.

Осы жолда Абай 12 үлкен іспен тергеліп Семей қаласынан 3—4 айға шейін шыға алмай жатады. Бірақ жұмыс саны көп болып, тергеуден-тергеу болса да, Абай бірде-біріне жығылмай, ағарып, аман шығады. Соңғы жылдарда Семейдің архивінен табылған бір іс, Абайдың өмірінде бірақ жол, үш жыл бойында Қоңыр Көкшеге болыс болған кезін танытады. Соңда Абайға қарсы өтірік шағым, жалған жала

жапқан Үзікбай Берібаевтің арыздары, Абайды көп тергеуге үшінratалы. Ол істі Семейдің оязы, ояздық соты, тіпті Семей губернаторы да қолға алады. Бірақ ұзақ тексеру соңында чиновниктер аппаратының өзі де Абайдың жазықсыз, адал, халыққа пайдалы адам екенін ықтиярсыз таныйды. Соңда Үзікбай атынан Абайды текке жалалап жүргендер елдің жуан солыр феодалдары, бұзық атқамінерлері болып шығады. Абайды 1878 жылдарда тергеуге үшінratалып жүрген көп шағымдардың ең бір үлкені осылай бол шығады.

Сол тергеулердің тұсында Абай ұлық атаулының талайын көріп, барлығымен де әлденеше халде кездескен болады. .

Ұлық алдында жұмысты болу, бір гана ұлықтың өзі емес, сол кездің көп-көп адвокат, тілмаш сыйқтыларымен де кездестіру керек. Соның барлығымен араласу көп нәрсеге көзін қандырып, Абайға заң-закон дегендерді білдіру керек. Орыс тілін, әлебиетін бұрын өздігімен зер салып қарастырып жүрген Абай, мына сергеллең кездерінде Семейде ұзақ жатып жүріп бұрынғыдан да тереңдеп, зерлең молынан ұғына бастайды. Ел ортасында жетер оріс, алар нәр болса, бәрін таныған баураған талапкер, өзінің жүйрік, сыншы ақылымен енді бұрынғыға қанағат етпей, ілгері қарай дамуды, жаңа азық, нәр табуды талап етеді. Арыз үшін, ұлық үшін емес, білім-тәлім, тәрбие үшін кексейді. Білсем, жетсем деген зор тілек, үлкен талап пайда болады. Бұл үшін орыстың өнерін білу керек. Оқу, зерттеу, іздену керек.

Жігіттік шағына шейін Абайдың барлық орысша оқуы үш-ақ айлық сабакпен біtedі. Әрине, ол білім кейінгі күндерге Абайға азық болды деп айтуда болмайды. Орысша жағынан ізлену енді гана молынан басталады.

1877—1878 жылдың қысы жаңағыдай бол өтсе де, Абай ел жұмысынан босай алмайды. Құр тергеуге іліндіргені болмаса, жаулары да жеңе алмайды. Бұрын дос тұтып жүрген ел, әлі де боса мұның қасында қалған. Бұл уақыттарда Абай қыр жұмысын әкесінің нұсқауымен жүргізбейді, өз жанынан жаңалықтар тауып, сүйген жолдарын қолдана бастайды.

Абай әкесі қолданған, бұрынғы қара күш орнына зорлықтың ешбірін де қолданбайды. Жоғарыда әкесі тапқан мін көбінесе осы жағынан болу керек. Патшалық күшін Құнанбай көп қолданса да, сонымен қатар қыр жолымен, өз күшімен қол қыймылын жұмсау да аса көп болған. Мысал үшін Қодарды өлтіруін еске алсақ та болады.

Абай өзінің турашыл, әделетшіл мінезінен халыққа жағады. Сол арқылы қарсысындағы ру басыларды ең алғашқы рет емін-еркін басып жеңіп шығады.

Абай ссы кезге дейін өзінің ақын екенін білсін, білмесін бірақ өз басына «акындық жол екен», «еңбек қылатын кең өріс екен» деп білмеген. Тегінде, оның жас шағында айтқан ірі өлеңдері аса көп болмау керек, оның орнына ұсақ жағы көп. Оны да үнемі қағазға жазбай, кейде орайы келген жерлерде қалжың ретінде, ауызша айта жүрген. Қолға түс-кен бірен-саранының айтылған себептерін қарасақ: көпшілігі біреуді қалжың қылған, мысқыл, мазақ аралас өлеңдер. Бұларының бәрі де өлең қылған кісінің көзіне туралап сыйнап айтқан сөз сияқты. Екінші түрлі өлеңдері — жігіттік шақтағы мінез, ой туралы және қызы-келіншекке жастың дағдысымен жазған хат есепті. Бұл соңғы жайын жоғарыда айттың.

Сыршыл, шебер ұлгіде Тогжанға ариап: «Ақ етің аппақ екен атқан таңдай» деген бір өлеңі болған екен. Бірақ ол шығармасын түгел білетін кісі кездеспеді.

Күлкі мен қалжың қылып айтқан өлеңді Абай бала құнінен бастаған. 12 жасында бір жолаушы қатынға айтты деген бірауыз өлең бұған дәлел. Сол уақытта-ақ мінегіш, мысқылшыл, кішкене Абай, болашақ ұлken сатирик Абайды танытқандай. Кейін айтатын сатирадық өлеңінің барлығы да осы бетпен өседі.

Осымен әр жылда, әр жерде кейде ұзақтау болса, кейде бірер ауыз ғана әр тақырыпты өлеңдер айтып, жазып журіп, Абай жаңағы ел жуандарын жеңген жылларға келеді. Бұл уақытта ол есті, бағалы кісі атанаңп, айтқаны кімге болса да бұлды боларлық дәрежеге жетеді. Болыс болып басқалар жүрсе, Абай елдің ішіндегі әділдікті, тұра жолды багатын кісі болады. Шын ел қамқоры болған адамгершілік, кіслік тұтқасы Абай болады. Қалың елдің момын көпшілігінен шыққан дос атаулы да Абай басына үйрелді. Ел ортасының дау-шарын сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі атқарып, өзі басқарады.

Бұрынғы атқамінерлердің парақорлық, өз жағына бұрғыштық, әделетсіздік мінездерінің бәрінен ол аулақ болып, барынша әділ, әсіресе момын бұқарага дос, зорлықшыл пәлеқорға қас, турашыл болуға тырысады. Өз заманына бұл жағынан ұлгі, ұстаз болғысы келеді. Осымен қатар, енді жыл санап ілім-білім өрісін табуға беттей береді.

Жасы отыздан асқан соң, бұрынғы азды-көпті білімін

есіне түсіріп, орыс кітабын мықтап оқыйды. Едәуір тіл біліп алған соң, ендігі көп нәрлі кітаптар оқуға кіріседі.

Солан бірараз жыл өткенде Абайдың құндегі өмірінде үлкен орынды тек кітап алады. Кітапты белгілі жүйелі тәртіппен оқымаса да, жақсы ақын, жазушылардың сөздеріне құмарланып, шетінен таныса береді.

Әдейі қала кітапханасының кітаптары үшін Семейде қысқы айларда ұзақ жатып алатын болып, өз-өзінен ізденіп қармана бастайды. Осылай, 35—36 жастардың шамасында, кітап қарастырудың жолында жүріп, Абай 1870 жылдарда Петербургтен айдалып келген революционер жас Михаэлис деген кісімен таныс болады. Михаэлис Петербург университетінің студенті болып жүрген күнінде айдалған. Атақты Чернышевскийдің жақын танысының бірі. Және сол кездегі демократ-революционер Шелгуновтың туысы (балдызы) еді.

Сол Михаэлис Семейдің кітапханасынан Толстойдың кітабын сұрап тұрған Абайды көреді: Танысады. Басында кітапханада кездесіп жүріп, артынан жақын таныс, достас адамдардың халіне жетіседі.

Михаэлис осы келгеннен бастап Семей облысынан қайта алмай, қырық жыл тұрып, сол жақта өлген. Әуелгі кезде Семейдің өзінде тұрып, артынан Өскемен қаласын мекен еткен. Міне, осы уақыттардың барлығында ол алғашқы рет таныс болып алған Абаймен ұдайы кездесіп, немесе хатпен хабарласып тұрған. Аздан соң Михаэлис арқылы Абай 1880 жылдарда айдалған басқа демократтармен де танысқан. Соның ішінде жас доктор Долгополов, Леонтьев сыйқтылар болған. Осылардың кейбіреулери Абайдың ауылына қонақда барып досы болады. Рас, Михаэлис, Долгополовтар әуелде бірі Петербургтен, бірі — Харьковтен айдалған шағында революциялық әрекеттерімен патшалыққа қарсылық істерімен айдалса да, кейін Сібірдегі кездерінде ол програмдарымен көрінбейді. Михаэлис чиновниктік аппараттарда момын ағартушы, зерттеушілік істерге беріледі. Долгополов айдау орнын ауыстырып Қазанға қайтқан соң, саяси бағыт жөнінде сан түрлі өзгеріске түседі. Бертін келе Россиядағы күшейіп өсken революция жолына шалғай әрекетке де кетеді. Ленин қатты сынап, мінегең халықшылықта жүріп, содан ары көртартпа партия-әсерлер тобынан шығады. Сондықтан Абайға, ұлы орыс халқының бұқарашыл революционер, ойшылдары Белинский, Герцен, Чернышевский, Доброполев, Аксаков, Гоголь, Тургенев, Федотов, Пушкин, Грибоедов және бірнеше орындық жазушылардың көзінде оның өзінде көрінбейді.

любовтар еткен әсердің бәрік—Абай ез бетімен, орыс клас-
сиктерін оқудан, жаңағы соңғы аладардың еңбектерін
верттеуден соң табалы. Соңдықтан, Михаэлис, Долгополов-
тардың Абайға берген көмегін айтқанда, оның шегін біліп
айту керек. Бұлар әсіреке Михаэлис, ақынның өз айтуы
бойынша, Абайдың жаңа ізленіп жүрген кезінде ең алғаш-
қы түрде ғана комекші болады. Бұрын орыс мектебін көр-
меген, отаршыл чиновниктерден басқа орыс интеллигентия-
сын кездестіремеген Абайға Михаэлис алғашқы айдау
жылдарында, Ленин айтқан екінші Россия мәдениетінің ең
алғашқы хабаршысы есепті болады. Ақынның ең әуелгі
іздену, қалыптасу кезеңіндегі жол нұсқаушылар есепті.

Ал, кейін орыс тілін еркін біліп, орыстың ұлы мәдение-
тін мол, терең танып бастаған кездегі Абай, озғын ойды бұ-
лардан үйренбейлі. Пушкиннің өзінен, Белинский, Герцен,
Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың өз
мұраларынан өздігімен кең, терең тәлім-тәрбие алады. Абайдың
классик ақын болған маңызып, әлеуметтік көзқарасын
тек Михаэлис әсерінен деп қойсақ, әрі Абайға, әрі орыс
халқының ұлы мұрасына және ұлы дاناларына қыянат сөз
айтқан болар едік. Ал, ақынның Михаэлис туралы ұлken
алғыс сөз айтқанына келсек, ол — алғашқы адым жөніндегі
қарыздарлығын жақсылап білдіргені.

Абайдың қазақтан басқа өзге ел адамдарымен танысуы
жалғыз жоғарыда аталған кісілермен бітпейді. Патшалық
үкіметімен алысып Сібірден қашқан Кавказ адамдарының да
бірнешеуі Абайды тапқаны бар. Бұлардың ішінде Тәштемір-
дің баласы деген адамды Абай бір жыл қонақ етіп, күтіп
аттандырган. Қазан татарынан шығып солдаттан қашып, ел
ішіне келген Ғабитхан, Кішкене молда (Мұхамедкәрім) деген
кісілер Абайдың туысқаны сыйқты бол қазақтан әйел алыш,
біржола қазақ бол елде тұрып қалған. Патшалық үкіметі бұл
жөндерде Абайға қырын қарап, ауылына бірнеше рет тінту
шығарған.

Жаңағы аталған Михаэлис Абай өз өмірінің кейінгі ша-
ғында еске алыш: «Дүниеге көзімді ашқан кісі — Михаэлис»
деген. Жоғарыда айтқандай, алғашқы басшылық істеп, бет
нұсқағандығы үшін осы алғысын айтып кеткен. Михаэлистиң
өзінің тексерген саласы табиғат ғылымы болса да, әр тарау
жоллардан мағлұметі болған мәдениетті адам, Абайға алғаш-
қы кезде қандай кітапты оқу туралы шынымен көп мәсли-
хат, көмек берген.

Бұрын қолына тұскеннің бәрін талғаусыз, ретсіз оқып

жүрген Абай, бертіндең оқуын Михаэлистің ұсынысы болынша ұлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет, сын, философия, табигат ғылымдары, әралуан тарихтың кітаптарға шейін тарау-тарауымен, жоспармен оқытын болған.

Орыстың белгілі ақын-жазушыларынан Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Некрасов, сыншыл, ойшыл демократтардан Белинский, Герцен, Чернышевский, философ білгірлерінен Спенсер, Спиноза, Льюис, Дарвин, Дрепер сыяқты талайларды оқыған.

Алғашқы кездерде оқығандарының көбі орыстың көркем әдебиеті мен сынны болу керек. Көп заманға шейін қалада жатып оқып, кейінірек талай кітаптарды қырга да алыш шығып, елде де қарастыратын болады. Европаның көпке мәлім романшыл-прозаиктерін де оқыған.

Әрбірден соң кітаптарды өзі оқуымен қанагат қылмай, маңайдағыларға әңгіме қылып, айтып отыруды әдет ете бастайды. Сол 35—40 жастың арасында өзі кітап қарастыра бастауымен қатар, екінші баласы Абдрахманды Семей қаласындағы уездік школға оқуға береді. Бұл баласы кейін өндіріл, үзақ оқып кетеді.

Артынан біраз жылдан соң, үшінші баласы Мағауиянда, әйел баласы Гүлбәнданды да әкеп орыс школына береді.

Абай енді Семей қаласының құр төрелікке мәз болған ұлықтарынан мұлде басқаша ортаны тапты. Олар—патшалық үкіметінің Сібірге жер аударған әралуан саясат қайраткерлері. Ертеректе Қазақстанның батыс жағына Шевченко айдалып келгенде, Омбы сыйқты қалаға жазушы Ф. М. Достоевский сыйқты талай адам келген... Бұлардың ішінде Буташевич—Петрашевскийдің өзі, Дуров сыйқты ірі адамдар болған. Революционер-демократтардан Чернышевскийдің талай серіктегі келеді. Абаймен жақындасып, достасқан Михаэлис осы соңғы топтан шыққан. Ұлы орыс халқының осылар сыйқты адаптациясы, бұқарашибұлдарының бәрінің жүрегінде патшалық дегенге өштік пен жиренші аса күшті еді. Каторгада, айдауда еріксіз солдаттықта жүрген күндерінің бәрінде де олар орыстың қалың бұқарасы, қара шаруасының құлдық-қорлық қалын патшалыққа кешпейтін. Сонымен қатар, олар Сібірде, Қазақстанда патшалық өзін жүрген барлық бұратана елдерге де ұлкен достықден, зор бауырмалдықпен қарашы еді.

Чернышевский болса, Россиядағы сыйқты дүние жүзіндегі барлық қанауға, құлдық қорлыққа қаны қас болған-

дықтаи, поляк халқының патшага қарсы алышуына тілеулес болғанындаи, Америка халқының азаттық күресіне де көп көңіл бөліп, ондағы негрлердің көтерілісі болса екен деп те тілеген адам елі. Өз айналасындағы дос серігінің көбін патшалықпен қыяникескі тарғысқа, қолма-қол алышқа әзірлеп тәрбиелеген. Патшалықты құлатып, көзін жоюды өздерінің революциялық арманы, жолы етіп алған. Сол үшін, ел отаны үшін өз бастарын ой құштерін ортаға салған орыс халқының адап ұлдары бұл кезде көп еді. Осының бәрінің анық ұйынған, анық байлаған бір жолы — патшалықпен алышқанда езілген бұратана халықтар мен орыс халқын бір-біріне дос етіп, құштерін біркітіру шарт дейтін. Ол революционерлер қазақ даласын қараңғылықта ұстаган, орыс халқымен жаулықта ұстауға тырысқан, орыс мәдениетінен жырақтатып ұстаган саясатқы да қарсы алышқан. Соңдықтан, орыс халқының айдауда жүрген шын адап ұлдары, бұрын патшалықтан жиремумен өткен ой алыштары Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Чернышевский лермен Сібір, Қазақстан халықтарын таныс етеді. Ол халықтардан шыққан ел қамқоры, саналы ұлдарының, азаматының бәрін жаңағы жазушылардың еңбектерімен таныс ету айдаулағы революционер демократтардың саяси ұлкен жолының бірі болады.

Абайға жолығып, онымен дос болған Михаэлистер ол күнде өздері жеке бастары Россияда даңқы шыққан кісілер болмаса да, Абай сияқты кісілерге ала келген жаңалық пікірлерімен қымбат болған өкілдер еді. Олар орыс халқының анық елдік сирін, шынын танытатын Ленин айтқан екінші Россияның алғашқы хабаршысы есепті. Бұлар мен Абай достығының осындаилық тарихи мағнлалары бар. Ендеше, сол күнде осылар ниетіне ниет қосып, еңбегіне еңбек жалғап, орыс халқының мәдениетіне өз елін, өз шығармаларымен, әлеуметтік еңбегімен, ұставлық тәрбиесімен бастаған Абай бір қазақ халқы үшін емес, бүтіл Россиядағы халықтық-демократтық қозғалысқа да зор еңбек еткен адам бола бастайды.

Орыс ойшылдарының достығы бір Абай емес, сол арқылы бүкіл қазақ сахрасына арналған достық бол ұлғайды. Абай енді өзінің қоғамдық тарихтың жолын ұзақ өріске қарай ұлғайтып алғып кетеді. Өзі де ғылым зерттей бастайды. Сонымен, 1884 жылдары, жасы қырыққа таман ілінгенде, ол дүниеден көп мағлұметі бар кісі болады. Әр нәрсе туралы, ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы,

сыны бар қырағы озғын азamat болып, жекеленіп шыға бастайды.

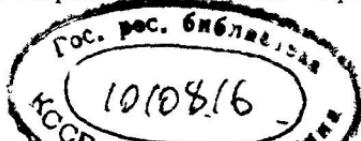
Бұдан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық қайраткері болып табылады. Сырт елдердің халық қамын ойлайтын кісілері де Абайдың атағын көп естіп, әңгіме мәжілісіне құмар болады. Бұлардың ішінде әралуан қоғамдық, шаруашылық жақалықтарға бойсұнып ойыса бастаған адамдар да бар еді. Абай өзі араласып жүрген ортасын өзгертіп түзеткісі келеді. Елге пәле әкелуші емес, қоғамына пайдалы еңбек етерлік адамдар шығарғысы келеді... Жас буынды мәдениетке жеткізуіді сыйлайды. Соларды өзіне қосаға алуға тырысады.

Сонымен, көбінің өз тілектері бойынша, Абай жақын болып, кейбірімен сыйлас, таныс, дос болады. Жалғыз Семей уезі емес, Қарқаралы, Оскемен, Аягөз айналасының дұрыс деген адамдарымен де жақындық таба бастайды. Өзінің атағы бір Тобықты емсс, сан Тобықтыдай елдерге жетеді. Ол әмір жүргізуіші жуандардың барлық іс-әрекетіне бұрынғыдан да өткір, қатал сонымен қарауды қүшейтеді. Ел жайына, ел ортасындағы өз жайына болса да қанағат қылмайтын, заманынан озғын ойларды сыйлай бастайды.

Абай енді тентек-тебіздік, ұрлық-қарлық, алыс-жұлыс сыйқты теріс мінездердің барлығы атқамінер тобына түгел жайылған мін екенін айта жүреді. Сол терістіктерді түзететін қатал тез болғысы келеді. Ұгарлық, ойланарлық сапа бар-ау леген кісілерге өснет, ақыл айтып ұстаздық, етеді. Сонымен, енді Абай, өз ортасының ақыллы, ақылшы басшысы бола бастайды. Осы соңғы мақсатқа қарай ауысуына кітап жүзінен алған пікір, тәрбиесі және қосымша себеп болады. Сонымен қатар ауысып, өзгеріп келе жатқан заман жайындағы өзінің ойлаған ойы, жаңа бағыт түсініктері әсірессе себеп болады.

Өз айтуыша «отыздың ішінен бастап орыс оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта бұрынғы дүниенің асты-үстіне шығып өзгерді. Құншығысым — кү: батыс, құнбатысым — құншығыс болып кетті» дейді. Әрине, оның мұндагы құнбатысы өзі тілін, өнерін Үйренген — Россия. Абай әрбір жақсы сөзді сқығанының артына, соның ағымына ақыл, оймен терең бойлайтын әдептер табады. Мәселен Будданың жайын оқып шықанының артынан:

«Будданың сөзі қалай терең еді, жасымда кез келмедин!» дегені не болмаса әмірбойы Лермонтовтың с.йіп: «бул

махаббатқа уланған шын ақыны, махаббатын улаған ашу» деген сыйқты сөздері, оның әралуан кең түсініктерге ие бола бастағанын көрсетеді. Исламшілдік, схоластикалық тұсаулардан арылғаны көрінеді. Сол сыйқты өзгерген сана, жаңғырған ұғым, бағыт бойынша Абай өзі мінеген ру партия тартысынан да арылып шығуға тырысады. Бірақ ортасы мен айналасы Абайды бұдан түгел босатпайды. Еркін өзіне билетпейді.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты коп көрдім слден бірақ.

Болмаса:

Ой кіргелі тимеді ерік свіме
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме! —

дейді.

Ақыл айтады, сөгелі. Көппен бірге өз мінін де теріп өзін де жазалайды. Бірақ ем болмайды.

Осылан соң сыртқы өмір бұның ырқына көнбей, қайта өзінің билігіне еріксіз көндіріп, ескі жолға қайта тарта берген соң, Абайдың арманы мен құнделік тірілігінде көп қайшылықтар кездесіп отырады. Біржабынан бұрынғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, сыншы, устаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан құнделің өмірлің талқысымен шырмаудан шыға алмаған, содан азап шегіп, қыйналған Абай көрінеді. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, магнасыз болса, оған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Өз халқының пеше алуан қамы туралы ойына жыйылған улы зар, үлкен мұң, қалың арман бар. Осының бәрін қауымына, замандастарына жеткізіп мәлім етерлік құрал ақындық өлең болады.

Сонымен енді Абайдың нағыз өнімді ақындығы дамый береді.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жок, барлық, ертегіні термек үшін,
Кокірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін...

дейлі.

Бұл кездеңі Абайға ақындық үлкен қалірлі магнасы бар әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек боп танылады. Ол надандық, зорлық, жуандық, пәлеқорлық сыйқты халық

устіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алдысуга кіріседі. Абайды кейінгі тарихқа және сол кеңдегі еңбек еліне, көпшілікке, саналы жастарға, нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі өркендейді. Өлең сөзін, поэзияны әлеуметтік тартистың құралы етеді, оны сыйны, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық надандықпен кектене алдысады. Ендігі Абай «ақын», «ақындық мұддесі» деген жайларға Белинский, Чернышевский, Добролюбовтар айтқан эстетикалық түрғыдан қарайды. Ақын еңбегі, әлеуметтік тартистың құралы, қоғамдағы мінді ашатын, соған өкім айтатын ұлы маңызы бар әрекет деп түсінеді. Сол себепті өз заманындағы қазақ қауымдарындағы мін аталаудың көзге шұқып, басқа сабап айтады.

1886—87 жылдардан бастап Абай осындаі өлеңдер туғызуға кіріседі. Бұлайша өрлеуіне іштей себеп болған жайлардың барлығын мәлімдедік. Бірақ осы жылдарда жаңағы айтылған күймен қатар, Абайдың ақындық еңбегіне сыртқы өмірдің үлкен бөгеттері тағы араласады.

Құнанбай балаларының дәүірі ұзақ жүргендіктен, барлық Ығрызбай деген рудың ішінде болысы да, болыс емесі де түгелімен бақ масғыққа салынып, орынсыз жуандық, орайсыз тентектік молаяды. Сонымен, ел арасындағы ишалы наразылық күштейді. «Ығрызбаймын» деу орынсыз зорлық, орынсыз тентектік, жуандыққа кепіласіз, шексіз берілген еркіндік сыйқты болады.

Осындаі себептер жыйылып келіп және ру басылардың тек жүре алмайтын пәле іздегіш мінездері де себепші бол, Абайдың туыстарымен сол ел жуандарының екі арасынан зор тың тартыс туады. Абайдың өз басы кінәсіз болса да, тек отырайшы десе де, жау жағы да, туыстар жағы да еркіне қоймайды. Жақындары пәлені бастап алып, салмагын Абайға әкеп тастайды. Күнишіл, кекшіл арамза атқамінерлер де Абайдың ақтығына, жазықсызлығына қарамай, көп арыз бен шагымда ылғи пәле басы қып Абайды атайды. Соның сүйрейді. Осы мінезді бүрши Абайға жақынмын деп жүрген кісілер алдымен бастайды. Бүршиңы дос болып жүрген Жиренш, Күнту сыйқты сенген адамдары кетеді. Осылардың ішінде Абайдың: «Күн ашықта мойнында, күн жауында қойнында» дейтін құнсыз бұзақы ағайындарынан да қосылуышы болады.

Кісілік, өкімдік болса, оны таласпен алатын да солар. Жаманышылық, бұзық мінездерінен ел бұлғынде пәлден бассауғалап қашатын да солар. Өз мінездерімен Абай ба-

сына пәлс әкеп тастайтын да осылар. Мысалы, Шыңғысқа сол кезде болып тұрган Үсқақ ойына келгенін істейді. Ел кіслерін жазықсыз сабағыш болады. Болыстың әйелі Мәніке кез келген қостың семізін, сұраусызы, тергеусіз үстәтип алып сойғызып жатады. Осындаілар бұларға жақын жүрген Жиренше, Оразбайларды да түңілтеді.

Құнанбай тұсында елге зорлықты көп етіп, байып жуандап алған сотқар, бұзық Үрғызбай тобы және әсіресе Құнанбайдың әмір иесі болған бала-інілері жалпы халыққа қорлығын өткізгенде Абайды есепке алмайды. Оның қарсылығын, ашу, наразылығын елең қылмайды. Қайта, Абайдың өз басына бар жауынан бетер қастық еткен, қызғаныш, жаманшылық ойлаған талай адамдары болады. Абайға сыртымен дос болғап бол жүріп Оразбай, Жиреншелер де сол қыянатты оның басына көп істейді.

Мына тұста сол Оразбай, Жиренше, Құнту, Абралы дегендер астыртын баталасып ап, болыс бол жүрген Құнанбай баласын орынан түсіріп, өз орталарынан Құнтуды болыс сайлайды. Сондағы мақсұт, мұратшары, әрине, коптің тілегіне маңайласпайды, тек екім болу, билеп-төстөу болады. Бірақ олардың ендігі ниеті бұл гана емес, қолдарыша болыстыңты алып ап, ең алдымен мұқату, соны жазалашу, қор ету. Олар болыстыңқа өз басы таласпай, таласпақ түгіл жұмысы да болмай, үйінде ел үшін еңбек етіп отырган Абайдың адамшылығын қүнделейді. Халық сүйетін адәл атагын, абройын қундейді. Ел мұңыща ниеті, жолы қабысқан Абай алыспастан үйде отырып, Оразбайдай партияқор атқамінерлерді жеңіп отырган сыйқы. Осыны олар Абайға кешпейді, Құнанбайдың елді жи्रентек зорлықшыл балаларына тимейді. Өйткені, олармен өздері бір бітімдес. Олармен табысулары да оп-оңай. Қоғамға әрналған үлкен ақтық беті бар, шындық үшін алысатын Абайды құып, өздерінің үстемдігін нығайту қажет болады. Бұл — олардың үстем таптық қанаушылық қалпынан туатын сыр. Абай жуаш феодалдар, атқамінерлерді сынау арқылы егінің әлеуметтік еңбегімен үстем таптан, өзі шыққан қанаушылар табынап бөлініп кетеді. Оларға қарсылық күрес ашады, әшкерелеп отырып, қалың бұқараға, шаруаға таптық жауларын танытып таңбалап береді. Осы бағыты мен еңбегі арқылы Абай өз табынан кеткен соң еңбекші бұқара халыққа дос болып келеді. Елінің осындаі еңбекші көпшілігімен тілек, мұрат қосу Абайды шын бұқарашиб Абай ететін ұлы жол болады. Осындаілық Абайға өз жақындарына шыққан атқамінерлер мен Ораз-

байлардың қатты жауалығы заңды нәрсе. Ол тарихи таптық қайшылық, қарсылықтардың айғаты болатын.

Ел ішіндегі іс осыған келіп тірелген соң, кітап тәрбиесі, ой тәрбиесімен жаңа бағыт үстанаруны деп жүрген ииетінің барлығы уақытта еріксіз бөгеліп, Абай тартыс жауалықтың ортасында қалады. Бұл уақытта Абай тоқтайын десе де, тоқтай алмас еді. Өйткені, сз кісілерін болыс қойып, жеңіп алған партиякорлар енді Құнанбаев баләларынан есесін алу керек. Жеңгендіктің жемісін тату керек. Жауласқан адамдардың үстінен арыз беріп, әсіресе өздерінен сайланған болыс, бидің мөрін, приговорын пайдаланып, жауларын қылмыстың кісі қып көрсету керек.

Мұның бәрі тыныымсыз алыс, тоқтаусыз партия, тартыс болмай қоймайды. Сонымен, Абайдың ендігі алысы, бас қорғаудың алысы болады. Ерік өзіне тимей, тілесе де, тілемесе де, алысу керек болады. Сонымен бірнеше жылдар туғелімен алышпен етеді.

Бірақ сол алышқа кіріссе де, осы жылдардың ішінде Абай бірталай өлең шығаралы. 1884-85 жылдар «Жасымдағының бар дес ескермедин», «Қақтаган ақ күмістей кең маңдайлы» деген сияқты бір-екі өлеңді ғана туғызыса, 1886 жыл Абайдың нағыз ақындықта шынымен бой беріп, кең үзілсіз бастағанын бойқатады. Бұл жылда 16, 17 өлең туады. Абайдың осы күнге шейінгі баспаларында «Халық туралы» деп жүрген көп өлең бар. Сол өлеңдерінің ішінде:

Кондім қайтты достан да, дүшпаннан да,
Алдамаган кім қалды тірі жанды?—

деген сияқты талай-талай сөздерден Құнту болыс болатын сайлаудың алыштағы сарыны сезілгендей. Сонымен қатар, бұл өлеңдерінің барлығы өзінің шыныналыған күйін аңғартады.

1882 жылдардан бастағ, осы 85-86 жылдарда ол Пушкин, Лермонтовтан бірен-саған өлеңдерді қазақшаға аударап та байқайды.

Бірақ жоғаоыда айтқан ретпен Құнту болыс болып алған соң, Абайдың үстінен арыз, шагым ұлық кеңселеріне тағы топырладап түсікен еді.

Оз атаған кісі болыс болған соң, ру басылары осы жылғы қолына тиген әкімшілікті әбден пайдаланады. Сол ретпен өзіне ерген 400 үйді алғып, Оразбай Шыңғыс болысынан белінің шығып Бұғылыға қосылады. Бұрын бұл белінің шығам дегенде, болыс боп отырған Құнанбай балалары

мөр, приговор бермей, өз ауқымынан шыгармайтын. «Тұбі жаулық ойласа, басқа болыста отырып алысып кетсе, құрығымыз үнемі жете бермейді» деп, аңдысқан кісін өз қасынан шыгармай қою — көп болыс, жуанның есебі, саясаты. Оразбайды бөлек болыс қып жібере қою Күнту, Жиленшерге ле түп есеп үшін керек. Құнанбай балаларына үнемі бар Тобықтың өлін билетіп отырмас үшін, өз орталарынан бірер мықтыны аналардың құрығынан ұзатып жіберіп, соған Тобықты шеңберіндегі партияның бір қабырғасын сүйетіп, өздері соны арқа тіреу, бел қып отырып алышуға да дұрыс келелі. Күнтулың болыс болуы жеңген жаққа осындаған да бір нәтиже береді.

Екінші, сол Күнтулың есі де Құнанбай баласының қоластына қайта қараша қалмас үшін, өзіне ерген руладын алыш, көршілес Мұқыр болысына шығуға жол әзірлеп қояды. Кейін бұны түсіретін мезгіл болғанда, Күнту өзіне қажет болатын мөр, приговорлы сайлап жүріп, Мұқырға шырып кетеді. Бұл — Күнту болыс болудың ең соғы уақыйғасы.

Бісақ осыған жетпестен бұрын, ол адамдар ең әуелі Құнанбай жағының барлық бұзақылары үшін Абайлы жазалауға кіріседі. Осында қызу тартыс үстінде «Құнанбай баласынан болыстық кетті» деген дақпырт, ұлық айдатқан Жігітек балаларына да жетеді. Сонымен Бөжей заманынан беріқарай Құнанбайға қарсы жаулықты мықтап ұстаған Базаралы қашып келеді. Күнтулың болыстығына сүйеніп, «қайта үстатпайды, ұлыққа көрсетпейді» деп бір сеніп, екінші орайы келсе, ескі кегін қуып көрмек бол та келеді.

Осы сыйкты әралуан түрде құралып келген уақыйғалар алыстың түйіні шиеленістіре береді. Тартыс қырда да, ойда ла қатты қозалы.

Осындаимен жүргенде Қарамола деген жәрмеңкеде ол күндеңі әдет Сойынша, бірнеше дуан бас қасқан «шербешнай» дейтін (төтегше) сияз болады. Осыған Абай ла келеді. Бұл уақытта Тобықты ішіндегі Абайға жау болып шыққан кіслер, өздеріне іштей тілектес болатын атқамінерлерді басқа елден де тауып алған. Бұрын Абайдың өзге сырт елдегі достары көп болса, сол достарының қарсысында жүрген жуан, шонжар болыстар тәрізді жаулары да бар еді. Енді Тобықты іші жіктеліп алғанда, солар шүркүрасып кетіп, Абайдың Тобықты ішіндегі жауларымен табысып, тобын молайталаған.

Шербешнай сиязға жыйналған топтың ішінде осы сыйк-

ты Абайға қастық ишет ойлайтын кісілердің барлығы, Қарындаға келетін Семей жаңдаралынан Абайды жазалауды күтеді. Абай айдалар деп те үміт қылатындар болады. Кеңін жаңдарал келіп, тосып тұрған ел кісілерін жағалай жүріп, әрқайсысымен танысып келе жатып Абайға тоқтайды.

Абай өзге ұлықтарға істеген мінезін осы жаңдаралға да істеген. Жалпы атқамінерлерше ұлыққа пара беру, жалыну дегенді Абай ешуақытта білген емес. Қай ұлықпен болса да тең сойлеседі. Елдің тілегін жеткізе айтады. Және әсіресе ешбір ұлық баса алмайтын ұрлық, шабуыл, құн дауы, жер дауы сияқты дау-шар атауларының барлығын да қалай шешіп, қалай аяқтау жолдарын, Абай басқа аламнан артық біледі. Сол жолда ел-елге тыныштық тапқызып, мағнасыз құр алыс, бос пөледен қайтарады. Бұл — өзінің де іздептіні.

Соныңқа ұлық атаулы өз әлсіздігін біліп Абайдың ақылына, біліміне амалсыздан құштар болатын. Жаңағы жаңдарал Абайға құлшынып, жазалаимын деп келіп, артынан мәлениетті түрде өзімен тең сөйлесетін Абайды көргенде, еріксіз құралынан айрылып қалады. Абайды танып алғач соң амалсыз келіп шербешней сиязға оны төбе би қып өзі ұсынады. Өзге шағымкор, шенқұмар, парашыл атқамінердің, ешиәрсені шеше алмайтының көреді Ел ағыздары шешілмесе, кеңсеге тағы көп тілектер үйіледі. Сондайлардың себебімен Абайдың билігіне өзі мұқтаж бол, өзге ру басылары кеп: «Сыязлы жақсы өткізіңдер. Ұрыла ақылары кеткенлердің ақысын толық оперіңдер. Сыязлы жақсы өткізу үшін, Абай сияқты кісін төбе би сайлацдар!» — дейді.

Ел жуандарын осы жеңеуі, Абайдың партияшылдық тартысынан емес, өзінің көшпілік тілегіне жақын болған қасиетінен туған. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер еңбегі үшін Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінле де көбейіп қалғанына осы дәлел еді.

Солар жәрмеңкеге келіп, Өскемен билерін де тежеп, Абайға қастық істемек болған жуан содырдың көбін, бір жол ла болса, тойтаруға жарайды.

Абай соңдағы мансапқор, күншіл, шагымқой арам адамдарлың қалың ортасында отырып, бәрін де көзге шүқип отырғандай қып, бір үлкен терең сөз тастайлы. «Биік мансап — биік жартас. Оның басына екпіндеп қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады» деген. Парамен, айламен, жағымпаздық, сұрқыялышпен ұлық, болыс болып жүрген надан жуандарды, ел жуандарын тағы әшкөрелейді.

Сыяз — ел-елді ақылдастыратын, неше алуан ұлы-кіші

дауларын шешетін, түйін-түйнектерін жазатын сываз. Мұнда қай жолмен, қандай кесіктөр айтылу керек? Дау алуанына қарай заң, ереже тудырып орамды әділ билік жасау керек. Осы міндетті мойнына алған Абай, біриеше күн хатқа жазып ереже тізеді. Онысының көбі қазақтың өзі ескіден білген ел заңы болумен қатар, кей жерлерде жаңа жол-жоба болады. Біздің қонымызға Қарамола сывазымен кейінрек болатын Семей, Жетісу облыстары бас қосқан Қектума сывазында ұлы дүбір сываздың хатқа түскен ережелері тиңеді. Қектума сывазында да төбе биге халықтың үйгаруымен әділ би деп Абайды сыйлаған.

Абаймен білгіне Қарашолатта бочан Мұсірәлінің күәлігі бойынша ~~бул~~ ере ~~е~~ бабы жүзден аса еді дәйді. Сол Мұсірәлінің ~~е~~ көлған скі статьясы анық Абайдың өзі қолданған, өзі қостыған, тың жаңа жолға ұқсайды. Ол күниң жағдайында шамасы келгенше көпшілік үшін әделет іздеген Абай, ұрлық қылмыспен, әйел мәселессіне арналған екі жаңа среке айтады.

Бұрынғы жол бойынша ақы иелері алатын малды төлеуге ұрынды өз мұлкі жетпегендеге, ағайыны төләйді екен. Абай енді «ағайыны емес, ұрыға атмайын беруші, сүйсүші бай, жуан төлейтін болсын» дейді.

Бұған бұрын ері олген жесір әйеллі алатын әменгері жок болса, байынды ағайыны өзге біреуге сатып беруге болады екен. Абай «бул әделет емес, ол әйел баста бір сатылған, жасау-мұлкімен кеп алғашқы қалыңмал орайын төлеген. Енлі екі сатылмақ — зорлық. Аллатын әменгері болмаса, еркі өзінде, ол әйел — азат» — леген.

Осы екі баптың әсіресе алғашқысы — ұрап жерін тауып соққан ереже. Ұрыға атмайын берушінің көбі азғын жуаннан, құнсыз қөрқау байдан, ел ішіндеі арылмас пәнебасы, бықсық шонжардан шығатын. Абай мына ережеде, кеп ұры еместі ұғы етіп ғіберетін, сондай іштет түбін тауып ұрып отыр.

Осыны среке қып бекітеді де, Абай өзі орындағаты. Мұндай жайларда талай жерден, Абай басына өшігетін сотқар, бұзарларды қосбайті түседі.

Сонымен қатар, қалың елдің шын әделетті іздейтін көп момын, кеп бұқарасы Абайдай әділ таразының билігін іздеғіш те болады. Кейінгі Абай өмірінде, талай да — ғалай алыс елдің нелер қыйын сүрі дауларымен мұны іздеп келетіні осыдан. Бұл соңғы жайдың өзі де Абай даңқын асырып, кеп ортаның, би-жуаның Абай басына қас етс берген.

А, Құрамола сызығ Абайдың катты эсерімен, сол белгілеген бетпен өтеді. Бірақ сыяз осылай өтсе де, Құнту болып тұрған уақытта, Абаймен үстасқан жуандар тартыстан да, арыз-шагымнан да тыйылмаған. Сонымен көрсете, шағым тағы молайып, қарсы жағы Абайды және де жер аударуға жақындаиды. Осы орайда, Семей қаласына Ақмola, Семей облысының «корпусы» (генерал-губернатор) келеді. Абайға жаулық ойлағандардың арызы оның алдынан ла жаңбырша жауады. Корпус бұл істерді көрген соң, Абайды жер аудармақшы болады. Абай генерал-губернатормен де жоғары арызша түрінде емес, аналагы жандаралын сейлескендегі сркін, кең сойлеседі. Ақылының, ақтығының себебінен ақталып шығады. Бұрынғы жер аударылу деген сөз іске аспай қалады.

Азлан соң Құнту оғірік шағымлары үшін бөлістықтан тісіп, қызметті басқа кісіге таңырады.

Бұрын елдің сезінен бөзөр боп, басын алғып қашқан Абай, жаңағы уақылғалар тұсы үшін амалсыз кіріссеп де, енді шамасы жеткенше атқамінерлер ортасынан, олардың пәлесінен аулақ болуга тырысады. Шынымен ел тыныштығын іздейді. Өз басы ғәрлі еңбекке берілмек болады. Орыс кітапын ешуақытта да тастамаған еді. Сонымен 1889 жылға жеткенше тағы үшінші болады.

Мүмкін болғаныша бұрынғы арман қылған, мағнналы өмірін бастап көреді. Өз құралындағы кітаптары біткенде әдейіт ат айдатып, қалға кісі жіберіп, Семей кітапханасынан жаңа кітаптар алғызып, сқығапын қайтарып жіберіп, жаңырытып отырады.

Осы жылдары Абайдың барлық ақындық, қызметтінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті көзі болады. 1889 жыл 25 шамалы елең жазылады. Бұл сөзлерінің ішінде бұрынғыша өз ортасының, өз көрген кемшілік міндерін, қатал сыншы, үлкен үстаз тілімен шенсп, тексеру бар. Сонымен қатар махаббат жайындағы сөздер, табигат суреттері, бас қайғысы да араласады. Пушкиниң «Евгений Онегинің» аудара береді. Жоңе осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсие-тіне құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың ауылдың үлкен білгіштің медресесі сыйқты болады. Абай үстаз да, мұның адлына келген сөз үфатын, талантты жастарының бәрі — шәкірт. Абай: іні, бала, ағайындарына дос, жастарға мағнналы тәрбиеші бола бастайды. Енлі сөз үфатын жастарды жаңа жолмен, өзі хиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жеткетеп, баулығысы келеді.

Бұларға өз өмірінің өкініштерін, ауыртпалықтарын да көп айтады. «Ескі үлгіде қалма. Өзгерген заманың жаңа түрлі қайраткері болуга әзірлен» дейді. Сондықтан өлең сөздерінде бір айтса, ауызша өснет мәжілістерімен тағы да баулып, ылғиғана сол атагаш жаңа жолына қарай жас қауымды бастай береді. Абай җалағыз өз өснетіне қанағат қылмай, жастардың сезім тәрбиесін толықтырмақ болып, көбіне музика үйретпекші болады. Сол мақсатпен Қекен еліндегі Мұқа деңген скрипкашыны қолында ұстайды. Мұқа Абай аулына кеңшілік жай емес, қысылашаң хал ұстінде пана тілеп барған еді. Өз ағайының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әмеңгеріне тигізбей алғып қашады да, Абай аулына барады. Бұл кеткен соң, жуан ағайыны, артындағы үйін шауып алғып, пәле басталады. Абай сондайлық ауыртпалығына қарамай, Мұқа мен келіншекке ара түсіп, бастарына азаттық әперіп, артын өзі жайғастырып, өнер иесі Мұқаны өзіне дос етіп, туыс етіп алады. Тағы сол кезде өзге елдерден келген басқа бірнеше ақынды да сақтайды. Бұлардың көбі Абай өлеңдерін қатты қадірлеп жаттап алғып, кейін Орта жұз, Ұлы жүздің көп еліне мол таратады.

Ертерек уақытта қазақтың әшиші, ақындарының ең бір ірі адамы Біржан-сал да Абаймен жүз коріспі, үлкен дос болған. Ол Абайдың жасырақ кезінде Тобықты ішіне келіп, (атақты ақын қызы Сарамен айтысатын сапары болу керек) көп уақыт қадірлі қонақ болып жатып, Қекшетау, Атбасардан бергі жерде болған қазақ өнерпаздарының көп қазнасымен Абайлы кең таныстырып кетеді. Абай өзі де көп ән үйреніп, көп ақынчының сөзіне қанып қалады. Эйелі Әйгерімге Біржаниң әндерін үйретеді. Бұл сыйқты кездесулер Абайды өз заманындағы қазақ сахрасындағы халық өнерімен мол таныстырып, нық байланыстырып отырған.

Тоқсанынышы жылдарда өлең өнерге тереңдеп кіріскең Абай бір өзінің көргені мен сезгеін жырлайтын ақын емес, бүтіл қазақ лаласындағы, ой-сезімін жырлаушы Абай болады. Осында үлкен арналы ақындық жолына берілген соң, 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзінше ең мағналы өткізген жылдары болады. 1890—91 жылдарда да көп өлең жазады. Сол уақыттарда жас жігіт бол әкесінің қолында тұрып, оқып жүрген шәкірт достары: «Осы жылдарда мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бар талапкер жастар болып сөзін тыңдалап, мелеселегі шәкірттерше ҳақыйқат олай емес, бұлай деп, бір-бірімізben дауласып жатушы едік» деседі.

Осы екі жылдың іншінде Абай озінің көп жаңа өлеңдеріне ән шығаралы. Үстаздық қып отырғанда «малқұмар, мансалқор атам, адам емес» деп үғындырылады. Эрдайым сағынып, көксем, қатты рахаттанатын уақыты, сөзді үғар-ау деген алаңғарта, жастарға ілім сезін сөйлеп, насиҳат айтып отыратын көзі болады. «Очдай соғзеге түсіп отырғанда, шағуа судай әгым бара жатса да, қанеріне алған емес. Біреу не шағуа айтып, не ел арасындағы партияның жайын айтып сезін білсе кейіп, я ашуланып қалушы еді.

Сауданың, ақшашың есебі секілді, есеп әңгімесі шықса аза бойы, қаза тұрып, жиречген кісідей болып мазасы кетіп, «есептерің бар болса, ғулаққа барып есептеңдер» деп өзі отырған үйкен қуын жіберуші еді» деседі.

Осы айтылған сөздерлің барлығы — жалғыз Абайдың шәкірттері емес, сол кездерле Абайдың тәрбиесінде болған көп адамдардың біргей айттын сезі. Сондай өмір, сондай мағнналы, ұлгілі жол — Абайдың барлық кейінгі өмірінде, айнымай ұстанасаң деген жолы.

Егерде ел ішінің Сір қалыпта түрмайтын тынымсыз әдеттері осындағы өмірден Абайдың кей уақытта еріксіз тартып алмаса, Абай 1889 жылдан бастап, соңғы күндеріне шейін өз өмірін осы жолмен өткізбекші еді.

Бірақ ойлаган мақсұт, инеті бұл тұста да түгелімен арман қылған өрісіне жете алмады. 1890 жылға дейін тыныштық болып, кейіп дәл сол жылдың жазында Оспан мен Оразбай қайта аразласып, жауласа бастайлы.

Абай ержетісімен өзі түрғы жастан лос етіп, қасына ертіп алам ғып шығағған кісілері ең алдымен осы Оразбай, Жириенше, Ерболдар болатын. Дәл Жириенше басына еткен сан жақсылығының бірі көп сайлаудың бірінде «тентек ояз», «қара ояз» деп атапған бір сотқар ояз елдің жазықсыз адамдарына дүре соға бастап, солар қатарында Жириеншеге де дүре салмақ болғанда, Абай оязбен қатты жанжалдастып, ара туғын сабатпай, ашаның арын, намысын қорғап шықсан. Соның артынан «тентек ояз» Абайды Семейдің каталашкасына да жапқызыған. Аргын, Найман арасына барса, өмірінде жалғыз-ақ рет, жас шағында Коңыр-Көкше болыс болса, Абайдың әрлайым сечімді, белді би қып ерткеп кісілері осы Жириенше мен Оразбай еді.

Ол екеуі Абайдың ығыша жүріп, елеусіз қалдан белгілі адам қалпына жеткенде, мадданып, әлденіп күшейген күндерінде, Абайға ең алдыңған қас боп шығады. Сол жылдардың алдында бұрын ондайлық бай болмаған екеуі мейлінше

байып алады. Эрқайсысында мың-мыңдан жылқы болған. Оразбай берітінде жылқы санын үш мыңға да жеткізген. Ал, Абайлың өз басында ешбір уақытта ондай байлық болған емес. Қайта смірінде талай рет «шағын дәулет», «шолақ дәулет» дейтін күйлерге жақын қалып жүрген. Мынау екеуі өздері байып, әлденіп алған соң, Абайға қарсы жаулықты тобынан бұрын бастайды.

Олардың ең алғаш Абаймен араз болған сұлтау себебі де өзгеше. Бір жылды Тебиқты Найман шекарасында Абайлар жүргенде Найманиң екі рұы — Сыбан мен Мұрын арасында қатты қырқысқан дау туады. Жесір дауы. Абай тегі әйел басына азаттық әперуде талай дауға кіріп, заманының қатал қалпын өзгертіп, азаттық үшін алысам деп, сан рет қатты пәлеге үшырап, өз басы арандап жүрген. Мынау жолда да соның бір кезі болады.

Мұрын қызы күйеуін тең көрмей озінің сүйгеніне кетеді. Сыбан қызды қайтарып алмақ. Пөле ұлғайып, ел шабысарман болған соң екі жагының сөзі Абай алдына келгенде Абай бітім-тоқтау айтындар деп өз атынан Жиренше мен Оразбайды жібереді. «Мұрын қызына азаттық әперіндер» деп арнап тапсырады. Жиреншелер Абайдың айтқанын орындап, қыз басын босатарман болғанда Сыбанның біреуі «жол осы ма еді, Кеңгірабай аруағы қайдасың!» деп ұрандалап, аруақ шақыралы. Осыған қайысқан Оразбай, Кеңгіrbай жолын бұзғысы келмей, Абайға келгенде, ол: «Кеңгіrbайдан ел әділлік көрген жоқ. Әйел үшін ол Қара қабан атанған» деп, өз айтқаны істетеді. Мұрын қызына еркіндік-әпереді. Ал, Оразбай мен Жиренше: «Абай асқан екен, Кеңгіrbай жолын бұзумен тұрмай «қабан» деп тілін тигізді. Енді бұдан біз кеттік, жауластық» деп өзді-өзі серттесіп алады.

Осыдан кейін екеуі жар құлағы жастыққа тимей: «қалың Найман алдында Абай Кеңгіrbайға тілін тигізді» деп, өздеріне ұсаған бай-жуаның басын құрай бастайды.

Байғұлақ, Құнту бар, жылбыны 16 атқамішер боп, Абайға қарсы шықлаққа сөрт байласады. Бұл серттері Жиренше қыстауының үстінде «Ши» леген жерде Кеңгіrbай бейітінің қасында жасалады. Кеңгіrbайдың аруағын атасын, бейітіне бет берісіп тұрып баталасады. Жауламақ, мұқатпағы — Абай. Оның еткен «жатанышылығы» әлгі.

Міне, Құнту болыс болудың алды осы еді. Содан бері Оспан болыс болған шақта да, тыйылмай жүрген құндастік, араздықтың түбі үнемі Абайға сарықпай тұрмайды.

Тартыс үстінде Оспан Оразбайды жазага іліндірмек болады. Оразбай қалага қашып кегеді. Оспан ел ішінде билер сыйзын өз дегенінше өткізіп алғып, қалага Оразбайды қуа барады да, ояз кеңесінің алдынан өз қосымен ұстап алғып, «қорлық көрсін» деп, өзі мінген арбасының артына таңып алғып елге әкеледі. Бұрын зорлыққа бойсұнбаймын, көнбеймін деп тырысып жүрген Оразбайдың мынау істеген іс, «құлақ естіп, көз көрмеген» кекті жаза болады. Бірақ Оспанның осы істеген ісінің арты көп арыз, көп құғын болып, ең алдымен өзі болыстығынан түседі. Оринақа кандидаты Арабты қоймай, сол кездегі «долынжы» би (бұл, болыс пен кандидат екеуі де орнынан тайса, уақытша болыстық міндеттін атқаратын — бірінші би) Шэке деген—Оспанның інісін қояды. Осы араздық, жаулық арты Абайда ең зор дүшпандық, ең салмағы ауыр міндет боп тағы көп ошарылады. Оспан жаңағы ұлы пәленің артынан ұлken тартыс енді молайып келе жатқанда 1891 жылы қайтыс болады. Мұның өлімі Абай көрген қатты ауыр қазаның бірі еді.

1892 жылғы өлецдерінің кобінде Абай Оспанның өлімінен уланып, дерттенген жайын, көп жерде сездіреді. Осы өлімнің өзіне арнап та өлец жазады.

Оспан өлген соң, барлық жаудың азабы мен әлегі түгел келіп Абайдың жеке басына түседі. Еңбекке толы тыныштық өмір бұзылады. Барлық ішкі қуат сезімімен бұрынғыны барынша жек көріп, жиремін алған Абай, қайтадан сол әуелгі қалыпта келген соң, тіршіліктің бұл сыбағасына, ас орнына у тартқандай көреді.

Бірақ қалай да болса, кіріспесіне болмайды. Кірісу міндет болып алған. Өснетін көксеп, мәжлісін іздеген жастарға медресе есірі уақытша жабылғандай болады. Өлецдері де бұрынғы сияқты тыныштықпен отырып жазылмай, ерекше тынышсыздық, алыс-жұлыстың үстіндегі жазыла жүреді.

Осы жылдарда Абайдың өлецімен қатарап аудармалары көп орын ала бастайды. 1891 жылғы жаулық тағы да ұзаққа кетеді. Тартыс бір ел емес, әлденеше елдің ішінде, әлденеше жұмыстардың тұсында бола келіп. 1897 жылға дейін созылады.

Бұл әредікте шет елде болған тартыс — Тобықты мен Уақтың тартысы. Ол пәленің басы да Оразбай болады.

Оспан өліп, ел ішіндегі ұлкенді-кішілі істерге өзі бас бол жүрген Оразбай, енді Абайды тұртқілен қоздырып, бір пәлеге тартуға құмартады.

Осы орайда Абай мен Уақтың бір адамы Нұрке деген

кісінің екі арасын шиелепістіретін бір кез келеді. Бұрын Абай мен Нұрке аса тату, дос еді. Нұрке — Көкен болысының қазагы. Жері мен ел Семей қаласына жақын. Өзі адамшылық, абройы зор, қала мен қырға бірдей беделді адам болатын. Сол Нұркениң бойжеткен қызын Абайдың баласы Мағауия аламын деп әуелде бір қысырақтың үйірін қарғы бауға жібереді. Артынан Мағауия қызben көріс келе ұнатпай, алғысы келмей сырт беріп жүреді. Қыздың көзілін тұрақтатқан құдалық та жоқ, азаттық та жоқ, жіпсіз байлау болады. Соны ауырлаған қыз, Айтқазы деген адамға өздігінен сөз салып, тием дейді. Айтқазы — Ертістің ішкі жағындағы Белағаш деген болыстың адамы. Өзінің тубі Көкше (Тобықты) Абаймен қатты дос, шешен, алғыр адам болған. Бұның да жасы Мағауияға құрбы, жасынан озғын шыққан адам. Нұркениң қызына Айтқазы қызығады да, алып қашады. Осы жөнде Айтқазының өзі де, Оразбай сыйқты, ел пәлесін тілеушілер де «Абай ашуланар, сойқан басталар, Айтқазы, Нұркелермен қыяни-кескі жауласатын болар» деп байлайды.

Бірақ Абай түк нағыс та етпейді. Соz де айтпайды. Аз күн ішінде Айтқазыға «саспа» деп басу айтып, тыныштандырып Нұркемен де қабақ шайыснай бұрынғы, достық күйінде қалады... Қыз сүйгеніне тиді, ерік алды. Әйел еркіне зорлық болмасын деп, өзге тұста жол айтып жүрген Абай, өз басына келгенде сол жоғынан тайған жоқ. Осыған айызы қанбай, бармағын шайнап қалған Оразбай өз бетімен пәле бастайды.

Абай болса 1895 жылды тағы бір ауыр қаза көрелі, Абдрахман деген сүйікті баласынан айрылады. Ол Семейде уездік школды бітірген соң, Түменнің «Реальный училище»сіне барып, соны бітіреді. Петербургке барып, «Михайловская артиллерийская школаға» түскен. Басында Абай «Технологический институтқа» тұс деп жіберген екен. Сабакқа кешігіп келіп, түс алмайтын болған соң, жаңағы мектепке түсіп, соны бітіріп шыққан. Абдрахман — Абайдың қатты сүйеніш көріп, зор үміт қылған баласының бірі.

Бұл жаңағы, мектепті бітірумен де қанағат қылмай, енді «Әскерлік Академияға» түсемін деп жүргенде, костоед (құрт ауру) болып, 1895 жылдың қысында, қызмет етіп тұрған жері — Алматы (Верный) қаласында қайтыс болған.

Оспаниның өлімінен соң Абайды қатты күйдірген өлімнің бірі осы болады.

Бұл баласы Абайдай әке өмірінің жалғыз бір үлкен жү-

банышы еді. Соның мұратына жете алмай ерте өлгені, артында қалған әкесін қатты қайғыға салған. Ел ортасында «етек бастыны көріп» жүргенде, Абайдың аңсап, тілеп көп күткені сол баласының келешегі болатын. Көп үшін өнімді еңбек істеп, магната адамшылық ұрығын шашады деген жалғыз үміті сол еді. Соның ерте өлгендігі Абайдың жүрерінен тағы да ұзақ шер, көп зарды шығарады. Әбіштің (Абрархман) өліміне ариап айтқан өлецдері, Оспаниң өліміне айтылғанан да зарлы, ауыр қайғылы сөздер болады. Бұл қаза ақынның осы кездегі басқа өлецдеріне де өкінштің уытын жайғандай болады.

Әрине, бұл үақыттарда Абай терең, данаалықпен толгайтын ақынның өзі болған. Сыртқы өмірдің у қосып тартып жатқан сыйбагасы бар. Өз ішінде, қалыптанып толған синшы ақылдың, бұны табынап үзатып әкететін жалғыздығы бар. Оның үстіне, жанына сүйеніш санап, тіршілігіне жұбандыш қылған сүйікті жаңдарының өлімі бар. Осының бәрі жыйналған соң, бар сотқармен алысып жүрсе де, Абай өлецді, өз жүргегіңіці тынысы сыйқты қылыш алған. Сондықтан Лермонтовтай ақындардың өлецдерін қазақша аударса, сол сөздерді құрғана сыртқы келісімін сүйгендіктен аудармайды. Барлығын да өз жүргегіне түсінікті, өз халына жанасатын, өзінің әлеуметтік мүң-арманына тап келетін және өз хиялына үйлесетін, ерекше бір жақынлығы болғандықтан аударады. Аудармалар ақынның өз жүргегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, толастынысы сыйқты болады. ۷

Кезі келгенле айта кету керек. Абайдан қалған аудармалар тегіс бірдей емес. Кейбірін, мысалы Крылов мысалдарының көп жерін, немесе Лермонтов өлецлерінің бірқатарын ақын дәл аударады. Сонымен қатар, сол Крылов, Лермонтовтың және әсіресе Пушкиннің «Евгений Онегин» әдеби бір кең толғаумен, өзінше еркін жырлап жеткізеді. Бұнысы — аудармаға бірдей емес, Европа, Шығыс әдебиет тарихында көп ғасырлар бойында тәжкібіде болған сарын қосу сыйқты бір жол. Алдыңғы ақын сезіміне, әңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, өз ішінен де соған үндес қоғамдық сыр шығарып, қосыла күңіреніп, қатар шабыттанып кетеді. Бұл түрлегі сезім ойларды өзгерте жырлауы, әдеби істелегін. Өзіндік тумаларға жақын бол шығады. Сондықтан бұл алуандас ақындық еңбегінің кейбіреулерін құр аударма деп қарамай, Пушкин, Лермонтов, Байрон сарынымен жазылған шығармалар деп тану керек.

Осындай болып қалыптанған ақындың күйі Абайдың соңғы күндеріне шейін біріколата нығайып, орынып алған арнасы еді. Әредікте, қыс болсын, жаз болсын, ел сөзінен қолы бессап, аз да Солса орынтып отыратын уақыт жетсе, 1889—1890 жылдардай тагы да тәрбиесшілік, ұстаздық етеді.

Бұл уақытта, жалғыз өз өсietіn айтпай, орыс кітаптары арқылы таныс болған бұрынғы-соңғы данышпаи, ғалым, ақын, жазушы атаулының бәрінен мысал келтіріп отырады. Ұдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбиені де көп ойлады. Сол ретпен, өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасы (редакциясымен) есем әңгіме қып айттып береді.

Абай айтуынан тараған осындайлық жаңа, соны әңгімелердің ішінде өз уақытына жаңа болған «Мың бір түп», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көрүғлі-сұltan» сияқтылардан басқа, орыс пен европаның да талай романдары болды. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюоманың «Ұш мушкетері», «Он жылдан соңғысы», «Король қатын Маргосы», Лесаждың «Ақсақ французы» (Хромой бес), Пушкин, Лермонтов әңгімелері және батыс Европада ортағасырда инквизиция сотының заманын суреттейтін «Қызыл сақал» деген роман, онан соң Америка, Африка жабайылары ортасында күн кешкен «жәһәнкездер» жайын-лагы романдар да қеp айттылатын болған. Абай тәрбиесінің тағы бір ерекшелігі — ол өзін «шығыс адамы едім», «мұсылман едім» деп дін тұсауына бағындырмаған. Халқына үлгі, тәлім етіп айтқанда, өлеңінде Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынғаны сияқты, ауызша өснетте де Аристотельді, Белинскийді қесса айтады. Ұлттық, діндік тар көлемде әсте қалмайды.

Бірақ атқамінерлер пәлесі Абайдың саналы еңбекпен отыруына ырыңқ бермейді. Оразбаймен ұстасқан жаулық 1891 жылдан бастап, 1897 жылға келсіді. Бұл кезде Абайдың ел жұмысына араласарлық Ақылбай, Магауия сияқты балалары, Кәкітай сияқты немере інілери жетсе де, Абайдың соңынан ергең ел, жалпы тартыс болсың, ел ішінің келелі кеңесі-Силігі болсын, үлкен шербешнай сияздармен болыстық сияздары болсын, барлығынан да Абайды босатпайды.

1897 жылға шейінч, Абай ел сөзі мен ел жұмысынан шыға алмай қойғанда, көбінесе әділ билікпен тыныштық орнатып, тым болмаса дау-шарлы тоқтатармын деген үмітте болған. Әйтеуір босатпайтын болған соң, «тым болмаса осымен бірдене істеп болмас па екен» легендей.

Болды да партия
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарынды.—

дейді.

Бірақ 1897 жылға шейінгі іс жалғыз бүл смес. Оразбай партиясы бір Шыңғыс, бір Тобықтымен тоқтамай, тағы мол ауданға, кең майданға шығып кеккен. Абай иесінса да бүл тартыс тынылмайды. Оразбай кегі сондай күшті болған. Еріксіз келіп тұрткі салып, соқтығып Абайды ерік алдына қоймайды.

Оразбай өз болыстағымен қанагат қылмай, корші болыстардың барлығының сайлауына барып, Абайға қарсы жауалардың басын құрап, сайлау сайын партия, тартыс шығарады. Сонымен, жауы баратын болған соң, ықтиярсыз Абай да барады. Бөтен елдең достары өзге кісіні қанагат қылмай, өзін керек етеді. Осындайдың әлегімен жүріп, 1897 жылдың сайлауына келгенде, Абайдың үнемі арманды болып откізгөн емірінің ең мағнисағы қорытындысы сыйқты болып, бір үлкен уақыйға туады.

Бүл уақыйға Мұқыр болысының сайлауында болған. Мұқырға сайлаушы уезд келер кезде, барлық Семей уезінің шеңберінде, түгел партия болып, барлық болыстар қақ жарылып, жартысы Оразбай жағында, жартысы оған қарсы ниетте жүреді. Оразбайдың Сұл кездे байлығы асып, қыймылы қатал бол, көпті қорқының, дәуірі Тобықты ішінде басымдан келе жатқан.

Мұқыр сайлауының дәл алдында ел ортасынан тағы бір тың әрекет шығады. Ол Бәзілдің қызы Қадишаның дауы. Бәзіл Тобықты, Жуантаяқ ішіндегі бай-жуаниның бірі Құнашибай тұстас кісі. Бұның Байғұлақ деген баласы, Оспан мен Оразбайдың аralығында «тең тарта» жүретін, елсулі атқамінердің бірі. Соның қарындасты Қадишаны айттырып отырған жері Оразбайдың туысы, Есболат екен.

Қызы атастырған жігітің ырза болмай, Абрагалыдан келген жолаушы Қаракесек Олжабай деген жігітке ғашық болады. Екеуі көнділ қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні аңдыу болып, қолға түседі.

Байғұлақ пен Оразбайлар қыз бен жігіттің екі аягына бір кісеп салып, Олжабайды өлтірмек болған. Жаны қысылған жастар көмек тілеп Абайға тілхат жібереді.

Абай сол арада бүл жандардың ауыр халына ара түсіп, тез бүйірып Олжабай мен Қадишаны өз ауылына алдыр-

тады. Сонда Қалиша Абай үйіне жақында, есіктен кіре бергенде, жастық арызының айтады:

— Шыгады бүркіт алған қыр басына,
Алантың болылым жоқдас мырзасына.
Бір кісен жеке тимей аягыма,
Олжабай ортақ болдың бір басына.

Олжеке, тартынасың неге жұрмей,
Багана қалсаң еді маған ермей.
Бір жұмыс неде болса істеген соң,
Қарада жан қала ма дауға кірмей.

Алдыңа келіп тұрмын, Абай аға,
Бар шыгар сізде дағы мендей бала.
Айдады кісен салып аягыма,
Ісіне құдреттің бар ма шара? —

дейді.

Абай Жуантаяқ пен Есболаттың қарсылығына қарамай, аңдушы жігіттерді айыпты етіп, Олжабай, Қалишага азаттық әпереді. Екеуін қосып, Абралиға аман-есеп жөнелтеді.

Мұқыр сайлауының дәл алдында болған осы билік Абайға қызы төркіні Жуантаяқты, қыздың қайны Есболатты скепелі араз етеді. Оразбай тобына жалған намыс жоқтаған, қалың шоғыр тың рулады қосады. Ол Оразбайды бұрынғыдан да қоздыра туғеді. Алыстағы Мұқыр сайлауына омыраулап араласып, асыға қыймылдап, пәле шақырып жүреді.

Сонымен, сайлау жақындаған соң, Мұқыр болысындағы Абайдың тілекестері «сайлауга өзің келмесең болмаідь». Оразбай келіп сүйген адамын болыстыққа сайлап алып, басымызга пәле жаудырады» деп, Абайды еріксіз барғызады.

Екі жақ та осы елдің сайлауын бір ірі түйін дең білгей. Шынында көп алықсан Оразбай, бұл болыстық ішінде деңдеп тұрады. Қарсы жағында, бұрынғы барлық Қоңыр-Кекшелен жалғыз ғана аз ғана ру Қекше қалады. Олан басқа Мырза-Жәкең деген ел, және бұрын Шыңғыстан Құнанбай балаларынан қашып осында шыққан Жігітек, Еңекеші — барлығы да Оразбай ииетінде болады. Осы сайлауга шейін Мұқырдың болысы бол келген Эбен де — Оразбайдың досы. Ол қызыр, надан және өзі ожар, сотқар адам. Бұлардан басқа Шыңғыстың өз ішінен және тіпті Құнанбай балаларының арасынан да Оразбайға астыртын тілеулемес бол

алған адамдар бар-ды. Соның бірі — Абайдың ағасы Тәңірберді, бұл Оразбаймен құда. Және болыс боп түрган баласы Әзімбай, сыртына шығармай, Абайға біллірмей іштей Оразбайға қыл да, сыр да қосып қояды. Мұқырға ояз келіп сайлау болғалы жатқанда, өз елінен Оразбай да аттанды. Ол жолшыбай Тәңірбердің аулына қонып, отырып: «Абай бұл топқа бармасын, барса ғулік болады» дейді.

Абай бұның алдында үйде тыныш отырып ақындық, үстаздық еңбек етіп жатқанда Оразбай, Жирнешелер және Жігітек, Бокеншіден — Бейсембі, Құнтулар, Жөкеңнен — Әбендер, тыным алмай пәле қоздырып жүрген. Осы топтың анық ғулік, жапжалбасы екеніне солардың сырмінезін жақсы білеғін Асылбектің дәл сол орайда айтқан бір сезі айғақ.

Сүйіндік баласы Асылбек ру жігі бойынша Құнтулармен бірге болса да, кесір іске бармайтын адал адам болған. Абайға өз басы дос. Үйде жатқан момын жан екен. Соган бір күн Жириенше кеп амандақанда:

— Аманбысың, байғызым,— дейді де,— тастың арасында тек жатып «түбін ойлап» жатырыс ғой,— дейді. Асылбек соган орай:

— Аманбысың, бәбісегім? Бәбісек көкекше әр қыйдың түбінен барып бір «пыс» деп, исі Олжайлы түртіп түрғызып жүрсің ғой! — деп мысқылдайды. Тағы бір орайда Жириение мінездін жақтырмай ажуалап:

— Қосаяқ қой бұл. Құнібайы тек жатып, кеш батқан апақ-сапақта екі аяқтап, шаңдатып жортады! — дейді.

Бұл айтқаны, Жириеншелердей тынымыздардың елді пәлеге айдап, сол Мұқыр сайлауында тартысқа әзірлеп жүрген сүмдыштарын танытады. Олар бір жақтан бейбіт елді бөріктіріп «жau жетті» деп жүріп, екіншіден өз араларын да нықтап, шүйлей береді. Сол күндерде Оразбай өз алдына әлденеше тәсіл-айланың, қастық-жаулықтың жолын атап, белгілеп ап, осының байлауын енді «жер табанға берсійк» дейді екен. «Жер табан» деп ат қойғаны сол кездегі Жігітектің қайсар, қыңыр биі Бейсембі. Өздері түртпек салып жүрсе де, араздық туын Жігітекке үстатпақ. Соларды наизабасы етіп, алдына салып алмақ. Сол үшін Жігітектің «жер табан», «таймас», «қайсар» Бейсембісі топтың байлауын өз аузынан бекітсін дейді. Мұқыр сайлауында болатын уақыйғаның бұ да — бір астар жагы, әзірлігі.

Ақыры Абай да, Оразбай да сайлау басына барады.

Оразбайға Әбен: «Енді алатынбыз. Бірақ, Абай келді. Енди тағы алыш кетеді» дейді. Оразбай соңда, Абайдың аз кісімен келгенін біледі. Және Әбен жағында ел күшінің көп жыйылып тұрғанын көреді. Өзінің жаулық ниеті іске асатын бір кезеңі осы деп түсінеді. Сонымен, қол қымылының істеп жіберуді Әбен мен Жігітектерге тапсырады.

Айтқанындаған Абай келген кезде, Әбеннің өзі бастаған бір топ кісі Абайдың үйіне қаптап келіп, жабылып кетеді. Абайға таяқ тиелі. Әбендер Абаймен қоса Кәкітайды да сабайды. Бұл Абайдың үстіне өзі жығылып, таяқты өз басына алады. Бір кез Кәкітай оязға жетеді. Оядар мылтық атып барып, арашалап алады.

Бұл уақыйға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін күйзелген жігітінің бәрі тегіс атқа мінеді. Жарым жұрт жол тосып, Оразбайды ұстап алыш, елтірмек те болады. Ашу үстінде әртүрлі ірі жаулықтың жолдарын айтысады. Бірақ Абай оның ешбірін де қостамайды. Қол қымылынан елді тоқтатады. Жалғыз-ақ дәл сол күні Оразбайдың Тәңіріберді ауылына тілдесуге жіберген жансызы сезіліп қалады.

Абай соны білген жерде: «менің жауым бауырымда отырғой, бүйткен елде қайтып тұрам, кетем!» деп атына мініп, қасына бір ғана жігітті ала, құнбатысқа беттеп қашады. Артынан қуа келген Үсқаққа: «Бұл елде тұрмаймын, жоғаламын» дейді. Бірақ қуғышылар шылбырына оралып, атын жетелеп қайта әкеледі.

Барлық осы әлкітің терең тамыры жалғыз партия таласында емес, одан әріде жатыр. Бұл қастық — ескішіл, қараңғы феодалдардың Абайға тап жауы скендігін, соңдай қогамдық тартыс жөнінен ештігін көрсетеді. Олар үшін Абайдың есисті, әр елсөi, жаңа жарық дүниені іздеуі, жат жаңалық болып көрінетін. Жуандардың шірік ортасы на-мысқа дақ салғанда өздерінің қашшалық нәрсіз, құнсыз екенін көрсетіп еді.

Осы іс үстінде сол ру басылар ортасының іштей шірі бастағанын, Абай жалғыз Тәңірберді емес, көп жерден көреді.

Бұл уақыттағы Абай елден азайып, қайраты кеміп, таршылық көрген жоқ-ты. Оразбай істеген іске он есе артық істеп, жазамен қарсылық көрсету, 1897 жылда да қолынан келуші еді. Абайды Оразбайдың сабаганын естігендеге, Тобықтының өз іші емес, алыс-жақын көп қазақ күйзеледі де, намысы қозады. Абай үшін, ең алдымен, Керей, Найман жоқшы боп шығады. Егер күшпен, елмен Оразбайды жа-

залаймын десе, қалың қазақ Абайдың жасағынан табыла-тыны даусыз еді.

Оразбай жөнінде тағы осындай бір іс 1898 жылдың жа-зында болған. Тогалақ руциан шыққан Ержігітгің Бейсем-байы деген жас жігіт, Оразбай айтқан бір бүйірықты орын-дамайды. Соған ашуы келген Оразбай нәр қылып, қорламақ бол, көр қаздырып, Бейсембайды тірідей көмдіреді де, өлім-ші гып жазалап, зорға босатады.

Сол ісіне ызасы келген жай шаруаның көп елі бірігіп ап, Бейсембайдың намысын жоқтап, атташын барып Оразбайлың ауылын талтұсте шауып, жекелісін кескілең, үш мың жылдысын тиіп алады. Елдің осы ашуында Абай кегі де жоқ емес еді. Абай тілесе, бұл жолы Оразбай қайтып тұра алмастай соққы көрер еді. Бірақ Абай ел жуандарынша жаулық қумайды. Сол тұстагы барлық басқа ісі мен мінезі де, осы айтқан сөзді дәлелдейді.

1899 жылдың жазында землемер болыс-болыстың арасына меже салып шек жүргізгенде, бұрын Мұқыр болысына Абаймен араздасып шығып кеткен, және сол жылғы жан-жаллың кіндік енесі болған Жігітек, жер-қоныс ыңғайы бойынша Шыңғысқа қарай қалады. Абай бұрын Құнанбай-лармен араз болған ағайынның бар адамдарын шақырып алды:

«Қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды. Бұ-рығы араздық, кекті тастайық» деп, Жігітек елімен тату-ласалы.

Абай жуандарлың ісін ұлыққа да шақлаған. Заң-закон арқылы кек алууды да ізdemеген.

Жаңағы жылдарда бұрынғыдан біржолата тыйылмағына өмірден сүйніп, қажый бастағаны да себеп болған. «Алды үміт, арты өкініш» өмірден енді шын түңілген сыйқты.

Дәмі қайтпас бұзылmas тәтті бар ма?
Бір бес күннің орын жоқ аптыгарға.
Қай қызығы татыйды қу өмірдің,
Татуды араз, жақыпды жат қыларға?! —

дәйлі.

Бірақ, Абайдың өз басы осы күйде болғанымен, 1897 жыл әлегінің арты Тобықты ішінде із-тозсыз өшіп қалды, партия, пәле, алыс-жұлыс тыйылды деп ойлау керек емес. Ру басы, атқамінер атаулыға ол — әуе мен су сыйқты ты-ныс, қорек ететін азығы. Соңдықтай Абайдың өз бала-інілел-рі де, Абай жаңағыдай қарады деп тоқтап қалған жоқ. Ен-

ді солар кекті боп, солар құғыншы болады. Бар қүштерін ел келесін алуға салады. Баяғы әдіс-тартыс қайта қолданылады. Елді көп алғандың шербешнайларға тогысатын билерді көп аудан біліпеді. Биді молайтып басып алған жақ кесікті өз қолына алғып, түпкі кекті сол кесік жазаларымен орындайды. Абайдың намысының ісін қуған жақындары ен-дігі барлы, осы шербешнайларға салады. Екі жақ бірдей би атаулыға мал мен пұлды кезек беріп, қатты шығындан жатады.

Бұл тартыс-таластардың түсінда жандарал, ояз, кеңселері де, әсіресе жасырын тыңшы полиция кеңселері де тек отырып қалмайды. Тегінде патшалыққа қарсы болған төң-керісшіл топтармен іштей достық байланыс жасаған Абайға патшалықтың реңми орындары, көртартпа ұлықтары көптеп қадала қарап жүрген-ді.

Жылдан жыл асқан сайын, қазақ сахрасына өлең-өсінет, үгіті тарап, қалың елге, әсіресе еңбек еліне қалыры артып бара жатқан Абай патшалықтың болыс ұлықтарын шенеп жерлеуші Абай, жәйлі кісі, жақсы кісі боп санаlmайтын. Сондықтан оның ел ортасындағы эсерін өлсіретіп, қанатын қырқатын дүлей күш қазақтың өз ішінен табылса, оны жандарал кеңселері әлдеқашан құптап қостаушы болуға әзір жүретін. Оразбайларға астыртып дем беріп, отыратын өздерінің де арам саясаты бар-ды. Елден Абайды жамандап түскен арыз болса, оны ерекше ықыласпен тыңдайтын. Сондай жасырын шағым мына тұста да аз болмайды. Осындай арызшағымның бірін сұлтау, себеп етіп 1903 жылды қырдағы Абай ауыльшина, жандарал бүйрыймен Семейдің тыңшы кісілерінің бастығы полицимейстер өзі бастап, бір топ жандарымдармен кеп, қатты тінту жасайды. Ниеті Абайды бір жазаға іліктіру еді. Бірақ ақынның халық арасындағы зор атақ, лаңқынан, қадырынан жасқанып, батыл әрекет істей алмай кетеді.

Сол жылды Абайды астыртын корсетіп отырған — тағы да бұлік, бұзық ру басылары, сатымсақ болыстар. Олар Абайдың барлық әмір бойында халқына деген қасиетті еңбегіне еш болған, қарағы көртартпа, қанаушы топ.

Абайдың «ел мінезі» деп ру басылар мінезін алғып қатты ызамен сын сатирамен жырлауы осы халдардан туалы. Ақын тіршілігінің ең ауыр қорытындысы әсіресе сол 1897 жылдарда, және өзі тоқтаған жылдарда тіпті айқын боп шығады.

Абай енді жылдан жыл өткен сайын әмірден қажып шеге береді. Осы жылдарда өлімді де ойлай бастайды. Өзі кешір-

ген ерекше дерпті, өмірдің барлық қайғысын, өкінішін еске ала отырып, қазақ әдебиетінде мәңгілік ұмытылмайтын «Өлсем оғынм қара жерді» жазалы.

1896 жылды өзінің бұдан бүрши жазған өлецдерін «жыйналысын» деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жыйналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлецін қайтадан жоқташ, жыйнап отырмадан. Әрқашан, кейде кітап оқып отырганды, кейде жай бір оймен қозғалып отырганда, қолына қағаз, қарындаш алыш, айтпақ өлецін жазып тастайды екен.

Соны қасында отырып балалары, інілері я жай аламлағ болса да, қалтасына салып алыш жүргіп кетеді. Солан білениң біреу жүргіт алыш жаттайты. Кейбірін әнге қосып домбырамен айттып жүрелі.

Өлең жазу қызыметі осы сыйқты болғандықтан, қазіо де біздін қолымызға Абайдың өз қолынан жазылған қолжазбасының бірде бірі де жетпей отыр. Барлығы да ел жігіттерінің қалтасында, қойны-қоғышында жүргіп жоғалып кеткен. Осы ретінде қараганда: «Абайдың бесіле жағған талай өлеці де ешкімге мәлімсіз болып, шығысымен жоқ болыш кетпелі ме скен?» деген күдік туалы.

Өйткепі, жасынан біткен әлет бойынша, Абай біреулің оғаш мінезін көргенде, ылғи калжың, ажуа, мыскыл өлең айткыш болатын. Осында сөзлерінде әрқашан өз жанында жүрген жақындарын, агайын-тұыскандарын мыскыл етіп, солағдың мін-мінезін күлкі ғып әйгілеп айтады. Кейде қалжын ғып жазып, өз колларына да бепелі. Сол кіслеолің, көбі қолыша өлең түсісімен, өз мінін айтқан сөзлеолің, көзін жоғалтуға тығысқан. Соңан соң, кейбігече Абайдың өзінен жалышып-жалпайып сұрап алыш та, көзінше жыртып тастайтын болған.

Мисалы. Қекбайға, Кызлағға шығарлы деген өлецлер осындағы күйге анық ушыраған. Тағы бір алуан өленлеорінде жақын тұысқан, досшар, таныстарын катты мінеп айткан-дықтан. інілері мен балалары «ана аламлар өкпелео» деп, жасынан жоғалтып жіберетінде бао. Еске алатын біо нәрсе Абай кісі мічеп айттып, өлең шығағыш болғанда, сол құралты ешнәккітта нағыз жақынан шыккан аламлағ болғы. Ал буласың Абай сөзін жоқ қып жіберуі өтгелен сонағүрлым он-тай болған. Қайта өленлеоріне қараганда, Абайдың қарасөздері көбірек, түгелірек сақталған сыйқты.

1890 жылдардан бастап, ұстаздық, үгітшілік жолына түс-кен соң, Абай өлецді аз жазса да «қарасөзбел» айтатын өсиетті көп жазады. «Ғақлия» деген өсиеттері, сол 1890 жыл мен 1898 жылдардың арасында жазылған. 1891 жылдан соң өлецмен айтпақ болған сөздерінің талайын қарасөз үгітіне айналдырып жіберген. Кей уақыттарда бірталай өлеңдердің, сол қарасөзде айтқан пікірлерінен шығарып өлең қылып кеткені де бар.

Қалайда соңғы 10—15 жыл ішінде Абай осы сыйқты жаңа жанрды туғызып, соған кейде өлеңнен де көп уақыт беледі. Бұл кездерде Абай сезін қадырлы көріп, әрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары «қарасөздер» шыға бастаған соң, мұны өлеңнен кем көрмейтін болады.

Қайта беріrek келгенде ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сөздерін молдаларға ақша беріп жазғызып, көшіртіп алғып жүргенде, ең алдымен қарасөзді тілейтін. Соған көп ынтығатын.

Тегі «қарасөздер» кім болса соның қолында кетпей, жазылысымен маңайындағы сауаттылардың қолына түсіп, сонда шашылмай аман сақталып қалған сыйқты. Бұл ретте Абай сөздерінің шашылмауына, жоғалмауына мезгілімен тізіліп, жазылып елге тарап отыруына көп еңбек еткен адамдар бар. Ол кіріспе бөлімде айтылған. Кішкене молда, Махмуд, Самарбай сонан соң, әсіресе Мұрсент. Баспаға шыққанынша жыл бойы әлденеше рет Абай жыйнағын көшіріп отырып, Мұрсент бір кітапты бір қойға сатушы еді.

Өз өлеңдерін 1896 жылға шейін жыйғысы келмегені, Абайдың өлең, сезге ете үлкен сынмен қарап, үлкен шарттар қойғандығынаи болған. Өлең Лермонтов, Пушкин сөздеріндегі болмаса, одан берідегі сөздерді өз сезі болса да, толық қанагат қылмаған. Барлық қазақ әдебиетінің өзі білген ескілігінен, Абай жалғыз Марабай мен Шәжені ғана «нағыз ақын» дейді екен. Бірақ Абай Махамбет сыйқты ірі ақындарды ести алмаған. Абай өз сөздерін қатаң сынаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істеген.

Кешірімсіз қатты сын жасап отырады. Олардың сөздері ұнамаган уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәсеплен, Кекбай, Әріптердің өлеңдерін сске алып:

Сез айттым «Әзрет-Әлі айдағарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары-ала қызы».

Кәрілікті жамандап, елім тілең,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз...

дейді.

Алғашқы жолдағы «Әзрет-Әлі айдағарды» Көкпайға арнаған. Оның діншіл қисса сарынымен жазған бір өлеңін жақтырмай айтқаны. «Алтын иек сары ала-қызды» Әріп ақынның «Зияда» деген қыссасына арнаған. Әріп қызы көркін айтқанда:

Ақ тамақ, алтын иек, мойындары,
Ужмах, жұпар исі қойындары.
Бағдат, Мысыр қызыры үқсамайды,
Бұлардың сауық қылған ойындары,—

деген.

Сұлу қызды сыйпаттаймын деп, «иегі алтын, көзі гәүһар» деп, түсіне қарамай, асыл тастарды санай береді. Соған айтқан.

Абайдың сын сөздері ақындардың барлығына да ауыр тиген шығар. Бірақ іштерінде, есіресе Әріп қатты намыс қылып, кектеніп Абайдан есесін қайырмақ болып «Біржан-Сараның» айтысына өз жанынан Абайды жамандау сыйқты көп сөздер қосқан деседі.

Осы айтылған мысалдар, ақын боламын деген жастардың шығармаларына Абайдың үлкен шарт қоятынын анық көрсетеді.

Абай сөздері көбірек жайыла бастаған соң, Тобықты іші болсын, басқа көрші елдер болсын, барлығы да мұның жазбаларының ұдайы оқушысы, тыңдаушысы болады. Бұларға ол сөздерді жеткізетін — жалғыз жазу ғана емес, қайта көбінесе домбырашы, әнші жігіттер. Осы жағынан қарағанда Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары, хат білетін, арнаулы аз адамдар ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба-баспа әдебиеттің жапсарында шыққан ақынның шығармалары әрі ауызша, әрі жазба әдебиеттің қүйін бірдей кешеді.

Абай айналасында өлең айтып, ән саламын деген әнші-акын болса, қызы-келіншек, жас-кәрі болса барлығының да топта, ойын-тойда айтатын жырларының көбі Абай сөздері, Абай әндегі болған.

Біз бұл уақытқа шейін Абайдың нәрлі еңбегін айтқанда, ылғи ақындығын сөз қып келдік. Енді осымен қатар одан қалған мәдениет мұраларының ішінде үлкен, елеулі орны бар, композиторлық еңбегін де атая керек.

Абай өзі жақсы домбырашы болған. Қазақтың ссікі ән-күйін жете-білген, барыша сүйген. Елдің ән-күйін елти сүйіп айтқан:

Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй,
Көнілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсөң менше сүй...

деген өлеңдері бұған дәлел. Және сол ән баян еткен ескі халды ойлап толғанып кеп:

Есіткендей болады
Құлагым ескі сыйырды,
Ескі ойга көңілім толады,
Тірілтіп еткен құрғырды.

деген жолдары, бұның өз еңбектерінің терең тамырлары сол қазақтың өткен өнер, мәдениетімен жалғасып жатқанын көрсетеді. Осы сияқты эр кезде, көп өлеңінде Абай ән-күйге талай-талай сұлу мағналы жыюларын арнайды. Ол — музыкаға ақын боп қосқан үні. Сонымен қатаар, Абай музиканың өзіне композитор болып та ат салысады. Абайлан қалған 16—17 ән бар. Бұлардың көбі — өзі жазған жаңа уәзін, жаңа үйқас, жаңа түрлі өлеңдеріне арналған әндер. Мысалы, «Серіз аяқ», «Сен мені петесін», «Қор болды жаным» сияқты алты-жеті, серіз жолды олең түрлерін шығарса, соларың жұрт құлағына жұғымды, сіңімді ету үшін, қосарлық әнін де шығарады. Бұл ісі, жаңа түрлі өлеңдерін ете даңқты қып, көпшілік ән қып әкетеді. Сол тәрізді Пушкинен аудартған Татьяна, Онегин хаттарына да арнаулы әндер шығарады. Қазақ көпшілігіне әншайінде ұғымсыз, тосаң көрінерлік орыс жастарының аттарын, өмірін, сезімдерін мышай өлеңдер ақылы аса түсінкті, әсерлі және даңқты етіп жібереді. 1890 жылдардан бастап Онегин, Татьяна аттары қазақ сахрасында халықтың өзі тұлдырган жырларлағы адамдардың атында, белгілі сүйікті аттардың бірі болады.

Абайдың композиторлық еңбектеріне де ақынлық еңбегі сияқты өзіне тиісті үлкен жаңа өзгешеліктер бар. Бұрынғы ауызша әдебиетке Абай көп еліктемей, жалпы сөз қорын пайдалана отырып «сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деп, өзінше жаңа түрлі өлеңдер шығарады. Бұрынғы әнді өзі, бұрынғы әдебиеттен сонағұрлым артық бағаласа да, ендігі өз әнін, жақсы жаман болса да, жаңаша ұлғімен айтпақ болады. Шырқауы, айрайы аз, көбінесе құлақ күйіне

ұқсаған, қоңыр баяу әндер туғызады. Орыс пен Европаның камерный әніне, романстарына ұқсаңғырап келеді. Бұрынғы қазақ әнінің жаңа бір стильмен дамый бастағанын байқатарлық әндер болады. Бұл да — өзінше жаңа жол табам деп ның ізденудің иетижесі. Абайдан қалған мәдени мұраның бұл да бір күрделі, ұлкен саласы болып саналады. Жеке әндерінің шығарылған жылдары дәлді мәлім болмаса да, жыйыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі. Өлеңі қою шыққан жылдарда, әндері де жарыса шығып отыратын сияқты.

Енді әқындығының соңғы жылдарына оралып келсек, Абай 1899 жылы өлеңді неләүір жазады да, осы жылдан соң алғашқы жаза бастаған 1880 жылдары сияқты, өлең сандары тағы азая бастайды. Көп жазылған жылы 4—8, әйтпесе 2—3 өлеңмен 1903 жылға келеді де, содан кейін біржолата өлең жазылмай қалады.

1903 жыл мен 1904 жылдың қысында, Абайдың тірі қалған балаларының ішіндегі ең жақсы көретіні — Мағауия бұрын көлтеп әлсіретіп жүрген құртаурудан төсек тартыш жатып алады.

Мағауия эке үғымынша да және өз ортасының бағалаудынша да, Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп санаған. Бұл ақындығының үстіне, ерекше мінезді кісі болған. Жасынан деңсаулығы нашар болғандықтан, қаладан толық тәрбие ала адмаса да, экесінің үнемі өз қасында ұстап, шын жақсылап тәрбиелеп шығардым деген баласы осы болатын. Елде отырып европа тәрбиесін алған адамдардай, ақыл, мінез, адамшылығы түгелімен мәдениетті кісінің халыңда болған. Бұл да экесі сияқтанып, қырда отырып көп оқып, өзінен-өзі қарастырумен көп білім алған адам еді.

Ел жұмысына кіріссе экесінің міндеттін өз мойнына алатын. Жұмсақ мінезді болып, ел көпшілігіне аса сүйікті болған. Сол Мағауия 1903 жылы қыс бойы төсек тартып ауырып келіп, 1904 жылы жазғытұрым қайтыс болады.

Абайдың өзі бұл өлімнен бұрын да өмірден қажып, талып, ендігі тіршілігін артық нәрседей санай бастаған еді. Өз сиынынша: ажарсыз, мағнасыз өткен дәурені жалғыздық дертімен құлазытып, жүдептіп тоздыруға айналған. Соның барлығының үстіне Мағауия елген соң, Абай бір алуан ауруға айналады. Төсек тартып жатпаса да, отырып ауырады. Ешкіммен сөйлеспейді де, ешнөсемен өзін жұбатпайды. Ауруын емшіге көрсетпейді де. Мұның бәрін керексіз деп бі-

леді. Сонымен, Мағауияның өлімінен кейін қырық күн отырып, 23 шioньде 1904 жылы, алпыс жасында қайтыс болады. Абайдың сүйегі Жидебайда өз қыстауышың жаңына қойылады.

* * *

Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өрісіне жетіп, аяқталған жоқ. Бірақ бұл күнге шейін ақын шығармаларының әрбір толық баспасының түсінінде сол өмірбаянына кіретін тың дерек, жаңалықтар қосыла түсіп, осіп келеді. Осы зерттесде де ақынның өмірбаяны бұрынғы жазылғандардан бірталай өзгертіліп, тың редакциядан өтті. Абай өмірі туралы бұдан да ел аудынан жыйналатын естегілер, жалпы әңгімелер жамала беруге тиіс. Сонымен қатар, ерекше бір қоңіл бөліп, кейінгі зерттеушілердің есіне әсіресе салып өтетін бір жай: ақын жөніндегі орыс тілінде сақталған деректер туралы.

Бұл күнге шейін біз Абайдың достары болған орыс оқымыстыларының — Михаэлистердің не хат, не күнделік, не мақала сыйқты еңбектерінде Абайды сөз қылған бөлімдерін жыйнай алмадық. Бір табылған аз сөз — Кеннанның «Сібір және айдау жазасы» деген кітабында Абай жайында айтылған бір дерек. Оナン соң, Семей архивинан табылған тергеу ісі бар.

Анығында Абайдың өмірбаянын оқыған кісінің бәріне мәлім індерсе оның патшалық ұлығымен, ұлықтар кеңселерімен аса көп рет кездесуі туралы болады. Крестьян начальникі, ояз начальникі, жандарал, округ соты, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кеңселері, барлығының архивтерінде Абай жөнінен әлі де көп жаңалық табуға болатын тәрізді. Орыс достарының өзара хаттары, естегілері, күнделік жазбалары да Абай жөнінен қымбат, қызық жаңалықтар айтса керек.

Осымен бірге тағы бір ескертетін індерсе, бұл күнге шейін Абайдың өмірбаянын жазғанда, барлық әңгіме, дерек Тобықтының ішінен және әсіресе Абайға анық жақын болған туысттан, достан алынып келген. Тек, осы соңғы жылда ғана Керең Уақ, Найман елдерінің азды-кәпті әңгімелері енді ған .п отыр. Бұдан былай сол сыйбайлас елдердің Абайды өз көзімен көріп, әңгімелескен адамдарынан қалған, ертегі аңыз емес, нақтылы деректері, жаңалықтары болса, соларды көп қосу қажет.

Бұның бәрінің үстіне, әлі де Абайдың өзі туып-өскен елдің ішінен Абайдың үлкенді-кішілі істері, сөздері, мінезмашықтары туралы айтылатын қосымша әңгіме естегілер теріліп жазылып, тізіле беру керек. Осындай неше саладан сарқылып келерлік жаңалықтар әлі де бар, мол деп сенгендейтін, біз әлі ақының өмірбаяны үстей береді, өсө береді дейміз. Кейінде барып, көп жағынан, әлі де толығады дейміз.

Абайдың жайына соңғы жылдарда қосылған, өмірбаяның жаңағы соңғы түріне кірген ірі деректерден басқа, бірталай ұсақ, бірақ аса қажет, елеулі әңгімелер бар. Олар Абайды әр жағынан мінездейтін бағалы деректер. Осы жолғы өмірбаянын, соның, біразын айтумен аяқтаймыз.

Бұл әңгімелердің көбі 1935 жылдан бері қарай, осіресе соңғы жылдарда «Абай» ауданындағы, немесе жалпы Семей облысындағы колхозшы ерекк, әйелдердің аузынан жазылып алды, тан.

Мұнда Абайдың жас жігіт кезінің әңгімелерінен бастап, өлер шағына шейінгі жайлары араласа жүреді. Әңгімелер ақын Абай, әзілқой, мықылашыл Абай жайын айтады. Өнер мен өнерпазды, аңшылықты, ас пен тойды, ат қосуды сүйтетін Абайды суреттейді. Және аса бір бағалы естегілер келей көршіге, жалпы еңбек иесі бұқараға берік дос болған Абайды танытады. Балаға, келін, жасқа тәлім айтып, ұстаздық, ағалық етіп отырған ақынды кейіптеїді.

Сондай әңгімелерлің бір алуаны Абайдың қалжыңды қадірлекенің көрсетеді. Қалжың, әзілді Абай өлеңмен де қарасөзben де айтып, айтысып отырады екен. Абай «Қоңыр Kokшеге» жас жігіт кезінде бір рет болыс болады. Сонда бір күні Байқекше ақын Абай отырған үйге кіре бергенде, Абай қарсы алдынан өлең бастап:

Тақыры жерге қауындал шеп бітеді,
Қай адамға мал мен бақ, көп бітеді,

дей салып, «ал осының аяғын отырғанша айтып жіберші» дегенде Байқекше:

«Кей жігітті пысыңқ деп болыс қойсан,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді.—

деп қалжыңдаған.

Өлең, қалжың Абайда аса көп болған. Ұлы сөзде өз елгі жоқ болса, зіл де жоқ. Жалпы айтыстың еркіндігі бойынша «сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, екшесе берген.

Абайдың Ақылбай деген баласынан туган немере қызының күйеуі келіп жатады. Сол кезде күйеуді ертіп келген құда шал отырғанда Абай өлең бастаған:

Есіктің алды тастақта
Тастақтың алды баспақта,

деп бергенде, жаңағы құда шал:

Атасы басқа жау жеңге,
Күйсу қасына тастапта,—

деп ойын-сауық өлеңінің ізіне салып жіберген.

Абай кейде әзіл сезді қарасөздөй қолма-қол айтып салып, қайта есіне алмай қалдырып кете берген. Осындаі бір қалжыңды Ағыбай деген туралы айтады. Біреу кеп «Ағыбай тағы алдаң сырт беріп кетті» дегендеге:

— Адам деп есеп қылма Ағыбайды,
Анттан қорқып, құдайды ташымайды.
Сабын жаққан терідей жылп-жыны стіп,
Шіркін-ай бір орынан табымайды,—

дәйді.

Кейде Абай оқыс бір сұраумен ел кісілерін сынайды. Көрд Шақантайдың Төлтай, Ошыбай деген кісілері келгендеге Абай: «Қаттыда ие қатты, тәттіде не тәтті?» деп сұрайды.

Соган Ошыбай: «Құрттың ақ мәлтасына қосып жеген қанттан тәтті бар дейсіз бе?» деп бастағанды, Төлтай Ошыбайдың құрласы екен: «Ой ит, оттама. Қатты легені — жоқшылық, тәтті дегені — жан емес пел!» депті. Абай құліп: «Жарайсың Төлтайым. Құдай ақмақты да, ақылдыны да Шақантайға берген екен!» дәйді.

Калжыңды Абай билік үстінде де қолданып, мылжың даугерді мысқыл-ажуа етеді екен. Мамай Қарабас руынан шыққан, Тоқа деген кісі өзінің бір туысынан құнан даулап Абайға келеді. Екі жағы бір-бір рет айтқанда кейіп, Абай жауапкерге: «Мына Тоқаның құнанын бер!» дәйді. Бірақ Тоқа дауқұмар, мүндай тез билікке айызы қалбай: «Абай, сөзімді екіндіге шейін тыңдашы! — дәйді. Абай қозғалмай, үндемей тыңдал, тыңдал алыш, енді жауапкеоге: «Сен енді құнаныңды берме!» дәйді. Сонда Тоқа: «Е, бұның не?» дегендеге: «Сен құнаныңды бағана алыш ең, өзің дауға саттың» деп, мылжыңдық даукестікті жазалайды.

Абайдың ел ішінде өзіне тартып, дос тұбып, серік етіп жүретіндері неше алуан өнерпаздар болған. Кавказ адамы,

айдаудан қашқан бір зергерді ұзақ сақтап, елдің зергерлөрін жыйып, әлгі қашқыннан күміске қарала жүргізуді үйреттіреді. Сонда Абай нақысқа қазақтың өз оюларын салғызып ұлғі таратады.

Өнер иесінің ішінде құспегі, аңшы, мерген, ат бапшылы болса бәрі Абайдың сыйлас адамдары болған. Жасынан Тұрғамбай құсбегі, Бөшей мерген, өз інісі Шәкесінде сыйқты кісілерді ертіп «салбұрынға» (бүркіт аңшылығына қостап бару сапары) көп шығып жүрген.

Ал, ән-күй өнерпаздарынан жасында Біржанды сақтап қонақ еткенидей, берітінде Мұқаны, Әсетті, Әлмағамбетті сақтап және өзінің барлық балаларын ән-күй өнеріне көп баулыған. Өз әйелі Әйгерімнің әншілігін өсірмек боп, Біржандын жәз бойы ән үйретеді. Кейін Тәкежанның Мақұлбай деген баласы өлгендегі Әйгерімге жоқтау өлеңді өзі шығарып беріп, жазлай жақсы әуенімен жоқтау айтқызады.

Белгілі әнші-күйші емес, жәй орташа айтушыларға да халық жырларын, немесе өз тұсындағы ақындар жазған дастандарды жырлатып отырады.

Топай Бейсембай деген ақынға «Қозы-Көрпешті» Жанақ ұлғісімен жырла деп тапсырады. Бірақ бар өлеңін бір қалыңта әуенімен айту жол емес деп, Қарабай, Қодар, Тазша, Сақау қатын, Баян, Қозы барлығына кей сөздерін, өз әуенімен айтқызатын болады.

Халықтың қайрат-өнер спортын да Абай қатты қызықтаган. Өз тұсында болған ірі астардың барлығына ол барып отырады. Бәйгесіне ат қосып, күресіне балуан түсіріп, үнемі зор қызық етіп тамашалайды. Абайдың жолдасы, серігі боп кеткен Құдабай, Нұрмағамбет сыйқты «түйе балуандар» болған. Өз тұсындағы «Бозамбай асы», «Торайғыр асы», «Мұрын Бұланның асы» деген сыйқты талай асқа, нелер жүйрік бәйгелерді апарып қосып жүреді.

«Кедей құла», «Айдалекелдің ақтабаны», «Ақбас ат» деген сыйқты ірі бәйге аттарды біреуден көп төлеп сатып алғып, біреуден базыналықпен сұрап алғып, сол арада өзінен сұрап келген сыйлас адамдарына бере салып, ризалай жүрген. Бәйге ат, қыран құс, алғыр ит сыйқты көп қызығы болатын асыллардың бір-ақ кісінің қолында болмай, әр ортаниң қызықтауында жүргенін мақұл көреді. Осындай есегслер қатарында Абайдың ауылына малшы, жалшы, қоңсы-көрші болған әйел-еркектің, жас, кәрінің әңгімелері де аса бір қымбатты дерек боп отыр.

Еңбек сүйген адамды Абай зор бағалаған. Өз ауылына

көрші, малшы болған, сондай еңбекшіл адамның талайын Абай байтып шығаруға тырысады. Оспан үйіне малшы боп, артынан Абайдың қарамағында болған Жетібай, Көтібай деген екі кедейді кейін ауқатты ауыл етеді.

Абай ауылынан Байсұгір, Даңқан, жаңағы Жетібайлар сыйқты талай жаңалар мадданып, әлденіп көшкен. Кейір пысық, мықты жігіттер кедейліктен ұрлыққа салынып кеткенде, ұрлығыңды қой деп серт уәде алып «енди саған ерген кедейлік итті мен көрейін» деп, алдына аз жылда мал салып, тоқ, ауқатты үй етіп жіберген. Тіпті, бұрынғы жау, Жігітек ішінен де сондай еткен, жақсы көрген адамдары болған.

Кейін барлық бала-шағасымен Абайдың шын берік досы болып қалған Қорамжан сондай адам еді. Мұсабек деген Жігітек үрысының адам болуына да Абай кеп комек еткен. Қорамжанның баласы Қатпа әуелі малшы болып жүріп, артынан Абайдың туғаш баласындай ет-бауыр жақыны, дос інісі бол кетеді.

Осы Қорамжан, Қатпалардың Абай қолынша жаңа көшіп кеп, келей боп жүрген кезінде, бұрын кеп байып алған Жетібай, Қатпаны боктап қорлады. Абай Жетібайдың кедейліктен шығып ап, енді кешегі өзіндей кедейді ренжіткеніне қатты ашуланып, бір-ақ құннің ішінде қасынан көшіріп жібереді, бірақ жер беріп, қыстау беріп көшіреді.

Кейін Қорамжан білікті, беделді кісі боп, өзінің Жігітегі ішінен Абай ырзалағымен қайта көшкенде, 15 бие байлаған желісі бар, кеп мал иесі бол көшеді. Осындай бұрын ұры болғаниң талайын Абай кісі етеді. Эрине, кісі болғысы келгеннің, негізі бұзық емесін танып, соны кісі етеді. Болмаса жалпы ұры дегенде Абай аса қатал, қатты болған. Сондықтан да бір ұрының өлеңінде:

Күнту болыс болғанда жортқаным-ай,
Керей менен Найманды торытқаным-ай,
Қазы менен қартаны керітіп шайшап,
Абай болыс болғанда қорыққаным-ай! —

дейтін сөздер бар.

Тегінде, Абай жас шағында бір-ақ рет болыс болған. Мынау орайда болған емес, бұнда Абайдың айтқаныны істейтін біреу болыс болғандығын айту керек.

Ұрлық, согқарлықтың себебі бол, кеп уақытқа, кеп жігіттің басында кедейлік ызғары жүргсіні Абай жақсы біледі. Кедейліктің ауыр бейнеті ұры емес, момын көпшіліктің

бәрін де езіп жүргеніп терең түсініп, Абай өлең, өсиетінде сол қазақ кедейінің жайын көп толғайды. Ырысты еңбек жайын сол кедейге, құтқарушы көмекші есебінде көп үгіттеп, көп ұсынады. Адал еңбек несі адамнан артық, ол сахарада, Абай сүйген адам болмаған. Көп өлеңдері мен қарасөз толғаулырында кедейдің үнемі жоқтаунысы болған.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып...
...Қара қыйдан орта қап үрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.—

Деген Абай, сібек несі кедейге жақын дос, қамқор боп кең, оның еңбегін қанайтын байды «қара қыйына» шейін сатып беретін құлқыны жаман, арсыз қанаушы етіп жерлейді.

Еңбек қылсаң ерінбей
Тойды қарның тіленбей...

Деген сияқты толып жатқан өлеңдері халық ішінде Абайдың ең жақыны еңбек адамы, еңбек қауымы екенін айқын көрсетеді. Бір күнгі мәжілісте кедей баласын мінеген тоқ мырзаның сөзін естіп отырып: «Бай баласы көң ішсе, ішіп үйренген — дейді. Аз ішсе — негізі тойған дейді. Кедей баласы көп ішсе — көні кеуіп қалған дейді. Аз ішсе — шілдесінде шық көрмеген дейді. Осы кедей баласының кінәдан құтылары бар ма?!» деген.

Кедейдің момын, адалы көмек тілеп келген кезде Абай жәрдем етпей қалған емес. Баласы мініп жүрген атты алыш беру, озі жеккелі отырған семіз атты Құла айғыр деген шалға бере салу сияқты істері толып жатады.

Осы тәрізді естегілердің соңында Абайдың күндегі тіршілікте, балаға, келінге, үйшіне істейтін достық, аталық, кішіпейілдік мінез-әдеттерінің кейібірін айтуга болады.

Өзінен туған Сала мен айналасын қоршаған ініге Абай істейтін үстаздық бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар, ел қайраткері сияқты ересек азаматтар өсіріп, білімді адамдармен достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, үстаздық, мінезді, үлкендер емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың қолында, ауылында өскен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келіндер де Абайдың алдын көріп, көп-көп өсиеттеріне қанып қалған. Эрқайсының шамасынча қарай, өзінше үстаздық, тәрбиешілдік үлгі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қызы немереслеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы

көршілерге де ертек, ақыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау, аса көп болған. Абай үйі, бөгде қонақ, ұлken кісілер жоқта, пеше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады. Осындаі дағдыдан барып, Абайдың досы Баймағамбеттей ертекшілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді ұлғі етіл көпке таратқан.

Сондайлық тәрбие, ұлғі-өснет үстінде Абайдың өлеңдерін оз аузынан ұғып жаттаған Пәкізат, Үесилә, Эсия, Рахила сыяқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар уақыттарында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бүйім етіп Абайдың өлең жыйнағын әкетегін болған.

Балалықтың мінезін, сырын білмей, қаталдық еткен атаананы Абай үнемі мінеп отырган. «Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген атадан бала ұлғі ала алмайды. О да ашуланады» дейді.

Келін, қүйеу туралы да Абай көзқарасы жүрттап басқа, кеңдік, еркін теңдік қалпында ұстауға тырысады. Өз қолында соңғы жылдарда болып, Абайды өзі күткен Кәмәлия (Кәмәш) деген келініне алғаш түскен қүннен бастап, бетін ашып жүруді шарт етеді. Бар жайдан үялмай, ашық сөйлемесіп отыруды тілсіді. Сол келініне Абай өзі өлерден бұрын ауырмай тұрып «Мен байыл өледі екем» деп ішкі өзі түйгеген ауыр сырын ең алдымен айтады.

Осындаі жас атаулының бәріне көнгерлі кең, досшар аға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан Абай маңынан елдің талапкер өнерлі, санағы жасының бәрі арылмады. Үнемі айналасын, ауылын, үйін қоршап Абай тәрбиесін кең алып, мейлінше қызықтап жүрген.

Сол себепті шет елдің бір ұлken адамдары Абайға келгенде, жаңағы жастар тағы Абай қасынан шықпай отырганда, қонақтың бірі:

— Жастар, сендерге бақ берген. Ол бақ күнде ортаңда, қолында, бәріңе неце алуан ұстаздық, ұлғі, өнер үйретіп отырган Абай! Жылында Абайды бір-әк, көретін бізді айтсаңшы! дейді.

Шынында Абай малши, көршіден бастап, солардың баласынан, жасынан бастап, айналасындағы барлық естіяр жапының ұлкенді-кішілі қауымның, жүрттың бәріне бойында барын түгел, үнемі үлескे салып отырган. Сол арқылы өзі тіршілік еткен ортасына тағы да мол сәүле төгіп, нәр беріп отырган Абай да, ақын Абайдың өнегелі сыр-сыйпаттын тағытушы еді.

Мұхтар Әуезов.

АУДАРМАЛАР

1882—1885

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға,*
Алла асыраған бендесі аш бола ма?
Ержеткен соң, сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанага.

---

* Осындай жүлдyz қойған белгілерді «түсініктер» бөлімінен қараңыз.

БОРОДИНО*

(ЛЕРМОНГОВТАН)

— Айтшы, аға, нағып женілдік
Москеуде емес тегіндік,
Болған білем соқтығыс,
Емес білем аз жұмыс.
Ұмытпайды еш орыс.
Бородинде көрғенді.
Ондағы біздің адамдар,
Сендердей емес, балаңдар
Қыйын тиді оларға
Аз кісі-ақ қайтып санаға,

Штык. қылыш қайрасып,
Шиоатып мұртын шайнасып,
Ащулы солдат қыстықты:
«Қойса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қыйынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз, штыкті».
Кол салмаққа кәртечке¹
Ол күн болды, күн кешкө,
Қас қарайып, болды түн

---

¹ Шашылдың атылатын оқ

* * *

(ЛЕРМОНГОВ ГАН)

Эм жабықтым, эм жалықтым,*
Сүйеу болар қай жігіт,
Көңілден кеткен соң тыным?
Эм сүйіндім, эм түңілдім,
Үнемі неткен үміт,
Откен соң бар жақсы жылым?

1889

ОНЕГИНИЦ СЫЙЛАТЫ

(ПУШКИННЕЦ)

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген.
Нанаңың не айтса да, амалың жоқ,
Түсінде бір кәлік жоқ «алдар» деген.

Кейде паң, кейде көнгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтың формыменен.
Кейде үзлемей жүрсе де сөзге баяу,
От жалындај жауапкер құрбыменен.

Фашықтың сөзге жүйрік әсіресе,
«Дем алым, құмарым — бір сен» десе.
Жанын құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше.
Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік,
Камыққансып қайғырып, орны келсе.

Жап-жаңа кісі болып түк білмеген,
Қалжыңын білдіртпейді «қалай» деген.
Жаның шошыр, өрлігі жанин бөлек,
Кісіге балдан тәтті орны келген.

Биттей бойы босаса, сезер сонда,
Жастық женіп, көңілді шайқағаңда.
Фашық құмар, ақылмен бойынды алып,
Жылы жауап есітер не қылсаң да.

Емінер, «әй» дегізер, дайын қылар,
Жүргегің қалай соқса, пайым қылар.

Жылды ізін сүйтпас, дамыл көрмес,
Бір оңаша жолығар жер айтқызар.
Ел аулақта оңаша қолына алыш,
Көңгліндегі сабагын айтып тынар.

Жасынан көрссе оны ақылы сасқан
Не сүркүя жандарың жүрттап асқан.
Женуге, қор қылуға тағы да ұста,
Өзіне күндес шықса жол таласқан.
Ажуага, қорлауға тілі орамды,
Не түрлі тұрақ құрып кеңдін басқан.

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНГИНЕ ЖАЗГАН ХАТЫ*

(ПУШКИННЕҢ)

Амал жоқ — қайттым білдірмей,
Янырмау, қайтіп айтамын?
Коймады дертің күйдірмей,
Не салсаң да тартамын.

Талапсыз, бақсыз мен сорлы
Еріксіз аттан ұяттан,
Қорлыққа көндім бұл құрлы,
Байқалар халім бұл хаттан

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем күйіп мен жанып,
Айында бірер көрсем де

Болмады көріп қалуға,
Есітіп біраз сөзінді.
Шыдар ем бір ай жатуға
Ұзақ түн жұмбай көзімді.

Қызықтан қашып бұл жерге
Көндіңіз суыш келіпсіз.
Мәнісін сұрап білуғе
Тілдесс алмаймын еріксіз

Келмесең егер сен бізге,
Сау болмас па ем, әлбетте?
Болғасам ашна мен сізге,
Тұспес ем мұндай бейнетке.

Асай жүрек қайнамай,
Жуасыр ма еді кеziнде?
Елден бір жақсы сайламай,
Бармас па ем ерге өзім де?

Әзеге ешбір дұниеден
Еркімен тимес бұл жүрек
Әзелде тағдыр иеден,
Қожам — сенсің, не керек

Тіршілігім — құрбанлық,
Шыдамай сегі көргенше,
Тәңрімнен келген бұл жарлық,
Ием — сенсің өлгенше.

Әуелде кірдің түсіме,
Остақтасып өмріме.
Толғау салып ішіме,
Сол күнде-ақ жақтың көңліме.

Құдайдан болғай деп емі,
Құдайыны мол бердім.
Көрген жерле-ақ мен сені,
«Осы екен гой — сол» дедім

Жатқан сайын үйқыға
Дүға оқушы ем, шошынып.
Үнатып мені құлқыңа,
Жүруші едің қосылып.

Түсімде мені жұбантып,
Жылы сөзбен сәйлесіп,
Кетуші едің қуантып,
Қалушы еді көңіл өсіп.

Шыныңды айт, кімсің тербеткен,
Иембісін сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен
Жаумысын теуіп таптаушы?

Шеш көңлімнің жұмбағын,
Әлде бәрі — алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс.

Не болса да, өзімді
Тапсырдың сізге налынып.
Толтырып жасқа көзімді,
Есірке деймін жалынып.

Бұл жерде ешкім сырымды
Білмейді, айтып не етейін?
Жақтырмай бұзсаң пұрымды,
Білдірмей күйіп өтейін.

Күтемін сізден қайта хат,
Куандырып лертім жаз.
Ол болмаса, шыныңды айт,
Кінә өзімде, өзіме аз.

Өз хатыма оз көзім
Ұялып, қорқып баға алмас.
Кепілім менің — бір өзің,
Бөтен жаң тесік таба алмас.

ОИГГИНИЦ ТАТЬЯНАГА ЖАУАБЫ*

(ПУШКИННЕҢ)

Таңғажайып бұл қалай хат,
Магнасы — алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әр түрі жат,
Және әдепті, және рас.

Жас жүректің толқынын дөң
Жаза алышың толтырып.
Бойды жеңіп бұл асыл леп,
Тұрды тыйтық көп құрып.

Тіл буынсыз, бой — таза гұл,
Ақылы артық, ары зор,
Ол — перизат, ойла, өзің біл,
Не болады болса қор?

Ішім өлгем, құр ленем сау,
Босқа үрейім жүр менің.
Жарамайды бекер алдау,
Теңің емес мен сенің.

Бенде көрген бар қызықтың
Бәрін ішкен сүм жүрек
Лайыған соң, сен жолықтың,
Айтып-айтпай не керек!

Тәтті дүнике көңілімнен
Кетті менің, наң маған.
Енді бізге бір өлімнен
Басқұ түк жоқ арнаған

Мен — жаралы жолбарыспын,
Жүрттың атқан оғы өтіп,
Сен есірке, сорлы жаспын,
Шын сөзіме рақым етіп

Бала сүйер, жар сүйерден
Түк неме жоқ, тұр денем.
Сен — тоты құс бақта жүрген,
Қай жерімнен пар келем.

Ерге барған ер таңымай,
Ер қызығын кім көрер.
Шығарына жол таба алмай,
Қайғыменен босқа өлер.

Айнығыш ер тартса салқын,
Бал сұрасаң, береді у.
Қазымырлап сөздің артын...
Қасиеттен бетті жу.

Мен — сынық жан, жамағанмен
Түзеле алмай түрленіп.
Теңің емес, біл, саған мен.
Не қыласың кірленіп?

Әйел өлмес соқпа дерттен,
Сауыға алмас сынған ер.
Мен — көмірмін қалған өрттен,
Енді рұхсат бізге бер.

Сенің өмрің гүлденіп тұр,
Есігін тап, көр қызың!
Менің өмрім — бір сұық сұр,
Күзгі күндей тұр бұзың.

Бірге туған мен ағаңнан,
Шын досыңын, кем емес.
Соққы жедім сүм заманнан,
Бір жылды сөз ем емес.

Арман етпе, жас күниң көп,
Игілік көр, ерге бар!
Бұл замағыңың қашқыны деп,
Мен гарыпты есіңе ал.

Менде паңдық, жат мінезден
Дәнeme жоқ, жарқышым.
Осы жазған барша сөзден,
Байқалынар бар шыным.

Басы қатты, сүм жүргегін
Тоқтата алмай кетті де.
Сорға біткен көкірегін
Сендіре алмай өтті де.

Бар денемнің бәрі — бір мұз,
Қайрылуға жарамас.
Миңе дәулет, міне асыл қыз,
Болды маған арам ас

Ол — жас ағаш, бір қызыл гүл,
Жапырағы жаңғырап.
Сорлы Онегин, жолды өзің біл,
Қай тарапқа қаңғырап.

ОНЕГИН СӘЗІ

(ПУШКИНІГІ)

Хатыңдан жақсы ұғындым сөздің берін
Кірі ә оқ, кіршітің жеке мәғналағын
Жасырмай, жастықпенен, нағыштықпен
Айтыпты шынышыл тілің бар іңкәрін.

Жасырмай жас жүректің жанған жайын
Айтуға тілің мұғша қайдан дайын?
Жанып, сөніг, сұнының қалған көндім
Кобалжыйды хатыңды көрген сайын.

Қалмаған Онегиннің ешбір бағы,
Өтіп кеткен жүректің отты шағы.
Міңсіз тілемер сөзінді жазылсын-ақ,
Ұнатпаған жерім бар сүйтсе дағы.

Болса да сәп-салташат, қызық, асем,
Тез жалығып айныймын, тұрлауым кем.
Сәқтасар, арлақтасар кісі болсам,
Жалғанда сенен басқа жаңды алмас ем

Бұғін сүйсем, сені алсам — ертең жалқып
Суып қайтар көнділім желше шалқып.
Қуантып, қайғымеген суалтамын
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып.

Құдайлышқ толып жатыр күні бұғін,
Жігітің таңый алмай кемшілігін,
Бір алыш, қадірлемей, тастап кеткен
Тартып жүр қыянатшыл ер күйігін

Тұксигең өзі сүйк, сөзі сүйк,
Келерлік бір жері жоқ жаңга жуық.
Өzlі аңтұрган, қазымыр қатын сорлы,
Екі өмірлің лағ лап сүни тұнық.

Сол баңсыз еркектің, біреуі — мен,
Жамандығым жақсымнан екі есе ден.
Жүрек кірсіз, тіл мінсіз, мігезің — гүл,
Не боласың осындаі өрменен сен?

Жаңғырнас өткен өмір, біткен мінез,
Лайықсыз кісіге болыпсыз іez.
Сені жақсы көрейіп білге туған
Ағаңдай, онал басқа жоқ менде сөз.

Жас кыз бен жас бойтерек — бәрі бірдей
Жапрағы тұра ма жылда өзгермей
Менен корі созілі жақсы үшүші
Кетер гече ер үніт бір көз келмей.

Бұл сөзле ақыл да бағ, ғибрат та ба,
Өзиңде екінші де пайда болар.
Ақылменен ойласаң тоқтау қылыш,
Сүйкімді менен артық жан табылар.

**ОНЕГИНИЦ ТАТЬЯНАГА
ЖАЗГАН ХАТЫ***

(ПУШКИННЕҢ)

Хүп білемін, сізге жақпас
Ескі жара білтелеу.
Ақ жүргегің енді ұнатпас,
Мезгілі жоқ қай медеу?

Ііктыярызы мұңды сезім
Кетті ыршып жолыңа.
Мазағыңа бердім өзім
Өз басымды қолыңа.

Өлі бойға жан жүгірді,
Қайратым құрыш болды, иан.
Мұз жүргегім май сыйылды
Еріп, от бол күйді жан.

Кор қылуға құдіреттен
Жүргіме түсті өрт.
Тайды аяғым ескі серттен.
Түсті емсіз қатты дерт.

Масқаралап мені тағдыр
Қылды мазақ, не шара?
Менің үшін сен жауап бер,
Менде сөз жок, бишар.

Михрабым¹ сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас ғүзіріме².

¹ Мешітте имам тұратын орын. Бұл жерде құрметтеп айтканы.

² Себеп, комшілік. Бұл жерде мұн, мұқтаж матнасында

Жетпедім, не жасырамын,
Гаунарымның қадіріне.

Сен — ағашта піскен алма,
Казір едің, алмадым.
Құп кіріптар қылды алла,
Әлде мені қарғадың?

Он сегіз мың бұл ғаламның
Бар тынысы күнле тұр.
Мен сыйқылды сорлы адамның
Үйктыяры сенде тұр.

Сен бетінді әрі бұрсаң.
Шыңты көзім, болды кер.
Жанлы аларсың разы болсаң,
Біздің орын — қара жер.

Тәңрі леби — бұл ғарып бас,
Кетті амалсыз, қорлама!
Қайта қақты, қайла болмас,
Келді, түсті ордаца.

Ақылы бар, ықтыярлы
Пенде тепнес өз жарын.
Ерік иеде, пенде зарлы,
Не білер ие боларын?

Сорлы адаммын жер жүзінде,
Бір қуапыш көрмедім.
Не қыласын, ерік өзіңде,
Қайғысы асқан шерлі едім.

Мениң өмірім таянып тұр
Үзілуге әм жаным.
Ақ жүзінді бір көріп құр
Өлсе, болмас арманым.

Күні ертең бір көрінсең
Сорлы асықтың көзіне,
Тәңрі үшін шапқатыңмен
Нан ғарыптың сөзіне!

Не болайын, тез болайын,
Ақ жүзінді көрейін.
Бар ма өмірім, қармалайын
Жоқ болса, мен өлейін.

Қорғалап құр өтпе өмір бос,
Тағдырыңа қарсы бар.
Бір өзінден басқа бір дос
Таппасаң, өл, жүрме зар.

ТАТЬЯНА СӨЗІ*

(ПУШКИННЕҢ)

Тәңді қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең.

Талақ етіп бұл ғалымды,
Болды мәлім кеткениң,
Кінәсі жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткениң?

Елжіреген жас емес пе ем?
Енпен айтсаң жұбатып.
Мен ғашыққа мас емеспе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің ылағы ем.
Тірі қалдым, өлмей әрен,
Кэтты батғы тырнағың.

Бұл кіна емес, әншейін наз,
Сағынамын, айтамын.
Досың-ақпын, тағдыр араз,
Толғанамын, қайтемін.

Сен шошыңың ғашығыңынан,
Өзге жүрттан қамшы жеп.
Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім «алшы» дед.

Жар табылмас сен секілді,
Мен де — сендей сорлы зар.
Қол-аяғым берік бекілді,
Енді нениң орны бар?

Өз қорашың қақпасын сен
Қатты жапғың, не айтайын
Жат қораның тақтасын мен
Жастанамын, қайтейн.

Қаймақ елі көцілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де — сорлы бақыты кем.

Еш қызыққа арманым жоқ,
Бәрі де бар формының.
Біреуіне қанғаным жоқ,
Өзіме аяи сорлымын.

Жаным ғашық асылым ең,
Жар есігін бермедің.
Сорға біткен ғашығымсың,
Неге тым кеш сермедің?

Жат есікті және қорып,
Жаоа салма сен маган.
Жұрт жамандар жатқа жорып,
Жалышамын мен саған.

Үшбу хиял келсе басқа,
Сен жүдер дең мен үшін,
Болар еді қайнамасқа,
Мыс қазандай сорлы ішім.

Ғашық-ақпын еш күмәнсіз,
Ұрыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыш,
Айрылалық сол үшін

ЛЕНСКИЙ СӨЗШЕИ*

(ПУШКИННЕҢ)

Барасың қайда, қайда болмай маган,
Жас өмір алтын-күміс жарқылдаған.
Келер күн келеді екен не дайындал.
Қараңғы, қарағанмен болжай алман?

Мінеки, келіп қалдық атар таңға,
Жарқырап күн де шығар тірі жаңға.
Табытқа салып алып, әлде мені
Анарар сырыш білмес бір далаңға.

ОНЕГИНИНДІ ӨЛЕРДЕГІ СӨЗІ*

Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болғы бұл көңлім,
Басылмай бір құшып, сүйіп.

Бойым түр дал болып иіп,
Көңлім жүр құс болып шүйіп.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе құйіп

Қылдың арам ойыңды,
Бір бүрмадың мойныңды.
Сен ақылмен көңлінді
Тыйып, жеңдін бойыңды

Мен бұрылыш гузеле алман,
Қайтсін дедің сорлыңды...
Атам, анам қара жер,
Сен аша бер қойныңды.
Секен басқа еш жерден
Таба алмалым орнымды.

1892 — 1893

ТҮТҚЫНДАҒЫ ПОЛЯК ЖАНДРАЛЫНЫң СӨЗІ*

(МИЦКЕВИЧТЕН)

Дүрілдеген нажағай,
Бұрқыраган жауынның
Ашылмағы бар ма басынан
Бағы қайтқан қауымның?
Мен орманға барғанда,
Неше түрлі гүл үстап
Қайтушы едім қолыма.
Гүлдер түгіл бүл күнде
Шөп тағы жоқ маңымда.

* * *

Сұрғылт тұман дым бұркіп,
Барқыт бешпент сулайды.
Жеңіменен көз сұртіп,
Сұрланып жігіт жылайшы.
Әйелмісін, жылама,
Тәуекел қыл құдага!
Өлең айғ,
Үйге қайт!

Атаңлы анаң азғырып,
Тұрғызбаган бейішке.
Алласы оны жазғырып,
Әкеалі басқап кейіске.
Әйелде ешбір ола жоқ,
Бүгін — жалың, ертең — шоқ,
Белді бу,
Бетті жу!

* * *

(ЛФРМОНТОВТАН)

Ал, сенейін, сенейін,*
Айтқаныңа көпейін.
Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін.
Ақ көңілді әділ жан
Табылар деп көрейін.
Я сүйсе, я құлсесе,
Елжірейін, төпейін.

Жаралы коңіл жазылар,
Дүниеде рахат бар шығар.
Жақсы адам деген құры сөз
Емес шығар, табылар.
Откен өмір, көрген тұс
Не қылғанда бір болар.

Деп наның ем «маған наң»,
Не талтым мен наңғаниан?
Жүргімді қап қылды
Откен өмір, өлген жан.
Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таптай солардың,
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сүм жалған
Ғасыңа ти, ті байқадың,
Бәріңен басты шайқадың,
Тағы бар ма айтарың?
! Наңғыш болсаң енді наң!

* * *

(БАЙРОН — ЛЕРМОНТОВТАН)

Көңлім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!*
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жоргаласа,
Бейістің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым тұбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебірентсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе?

* * *

(ГЕТЕ — ЛЕРМОНТОВТАН)

Қараңғы түнде тау қалғып,*
Үйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.

Шаң шығармас жол дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсын сен дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Өзіңе сенбе, жас ойшыл,^{*}
Тіл өнері дертпен тең.
Көңілдің жүгін қыял қыл,
Ызага тұтқын бой мен-сөң.

Қасиет тұтыл, ойға ұмтыл,
Қан қайнаң, қуат егілсін!
Онан көрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Ойлай берсең, ой деген
Не қызыққа келер кез.
Кісі айтпаған, білмеген,
Күй әдемі, тәтті сөз.

Тыңдама оны, ұмыт сен,
Бүркен дағы, баρ да жат.
Тамылжытып айтқанмен,
Қыла алмассын сен қымбат.

Кез болсаң қайғы я зәрға
Құрсатса тілді ұмтылтып,
Алып шықпа базарға,
Асаудайып бұлқынтып.

Қайғы-дертің мейлі мың,
Саудага салмақ өзіңе ар.
Жаныңца тұскен жараның
Іріңін нетсін надандар.

Біліп оған не керек,
Ішіңнең қайғы жемесең,
Жалтаңдаған жас жүрек
Байғұс-ай десін демесең.

Өз бойыңда болып сақ.
Жан-жағыңда қараңдар!
Күн көріп жұрт күліп-ақ
Сенеп басқа жарандар.

Олардың да ешбірін
Қайғы аман қойған жоқ шығар.
Ойлап, байқап көр түрін,
Таттырмап па дүние зар?

Құлкі болмай қой, жаным,
Сен бүйтесін, ол қайтті?
Олар көрген арманын
Кімге шақты, кімге айтты?

(БУНИНІГИ)

Корқытпа мені дауылдан,*
Дүрілдеп тұрса тау мен сай,
Шатырлап тұған жауынанай,
Жарқылдан тұра түскел жай.

Көк горғындаі аспан кок,
Білемін, жайнат анылар.
Ісі аңқыған байшешек
Тұрленіп жерді жасырап.

Корқытпайды қар мен мұз,
Өзге нәрсе қоғытты.
Ойсыз, доссыз, бақытсымз,
Жыбырлақпен өмір өтті.

Сондықтан қайғы қат-қабаг,
Караң түрмүн сендерге,
Атасы басқа, өзі жат,
Жалғыз жанша жат жерде

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?*
Жұрты сүйген ізрсені ол да сүймек.
Ішің берік боп, нәпсіге тыюлысып,—
Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек.

Сасқаныңды көрсетис ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін қауыптаңдыр мінін тауып,
Кейбірін жылы соғбен көңілдендір.

Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ,
Жанды жан демейтүғын жан шығып бақ.
Анда-санда құтырган жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бұл сақ.

Кісіңсі қайда жұрсең олжаға тоқ,
Шұқыма халық көзінше қарғаша боқ.
Жұрт — бала, ешинарсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ

Жат елге жадағайда сойле шәргез,
Тар жерде тайпалудан таңба әр кез
Жатты жау деп елінді үрпітіп ап,
Жауға жабдық деп жыйып, пайды қыл тез.

ТҮТҚЫНДАҒЫ БАТЫР*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Қараңғы үй терезесі — тұғқын орны,
Көгерген көктің жүзі ескі формы.
Азат құстар аспанда ойнап ұшса,
Ұялып қарай алмас мендей сорлы.

Тәубә жоқ, дұға да жоқ тентек бойда,
Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда.
Қан ағып, қайрат қылған майдан менен
Ауыр қылыш, дулыға бірақ ойда.

Тас дулыға, тас сауыт киінгеним,
Денемді қысып жатыр бүгін менің.
Оқ, пен қылыш бұзбастай киінсем де,
Қайран атым, иең жоқ жалғыз сенің.

Уақыттай өзі жүйрік ат мінеміз,
Сауыттай шынжырлаулы тереземіз
Тас дулыға болмай ма жатқан үйім,
Шарайнам¹ шойын есік бұ да бір кез.

Жүйрік уақыт шаршатпай қоймас ақыр.
Денемді сауыт-сайман қысып жатыр.
Бұрын сені біреуге көп жұмсап ем,
Енді өзіме шақырдым, ажал батыр

* Шарайна — сауыт

* * *

(ЛЕРМОНТОВИАН)

Күлімсіреп аспан тұр,*
Жерге ойлантып әрнепі.

Бір себепсіз қайғы құр
Баса ма екен бендені?

Қапамын мен, қапамын,
Қуаныш жоқ көңдімде.
Қайғырамын жатамын,
Нені іздеймін өмірде?

Қайтты ма көңіл бетімнен,
Яки бір қапыл қалды ма?
Өткен күйге өкіпben,
Әм үміт жоқ алдымда.

Іздегенім тәгті үйқы,
Дүниені ұмытып.
Өлімнің сұық дым сыйқы,
Тұрсын өмір жылдытып.

Көз үйқыда, ой тыншып,
Дем алып жатсын көкrek.
Кім таласса, кім ұрсып,
Көрсем оны — сол керек.

Өзім аулақ бетінен,
Бір орында оңаша,
Дүние деген не деген —
Қыла жатсам тамаша.

Мансап іздер, мал қуар,
Бәрі мақтан іздеген.
Мақтанынан не туар,
Ұза қылып өзгеден.

1895 – 1896

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Рахат, мені тастап қоймадың тыныш,*
Ғашық жар, ағайын, дос — бәрі алдағыш,
Жастық құмар, үміттің нұры қайтып,
Құңғірт тартты, бәрінің аяғы реніш.

Ұнатпаймын тағдырды, дүниені,
Жасқантып жалынта алмас ол да мені.
Алладан бәрі бір деп тосып тұрмын,
Алғалы жақсылықты я өлгелі.

Қара жұрт қарап көріп, сөзге наибас,
Ант етемін жалғанын жан табалмас.
Өзі алданып, өзгеден соққы жеген
Және өзі біреуді алдай алмас.

Соққап дауыл сыйқты өмір өтер,
Қайғырмаймын, білемін, көзім жетер
Кеудемде осы жүрек тұрған шақта,
Жақсылық жоқ өзіме мен дәметер.

Ол жүректің жалынын басар бірақ,
Өлсे көрде бастырған су топырақ.
Өзі сүйіп, өзгеден сую іздеп
Таппаған сорлы адамнан сөнер шырақ.

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Гашықтық іздел тантыма,*
Аз күн әуре несі іс?
Өзіңнің қара артыңа,
Өткен өмір бейне тұс.
Әлгениш болар бар ма дос?
Куаныш, қайғы — бәрі бос.

* * *

Махаббат, достық қылуға*
Кім де болса тең емес.
Қазір дайын тұруға —
Бес күндік ғашық, жөн емес.

Сүйіспек көңлім ойлайды,
Жаниның, бәрі — қатыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Еңбекке аз күн татымас.

ОИ*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Қарасам, қайғыртар жүрт бұл заманғы.
 Салқын, қуыс — өмірі я қараңғы.
 Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
 Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды.

Жасынан білер ескі шалдың мінін,
 Аптық жерін, ақылға кеш енгенін.
 Өзі өнерсіз, өмірден тез сұынар,
 Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін.

Жамандық жақсылыққа қарап салқын,
 Долығы тез басылып, қайтар қарқын.
 Ұлыққа қошеметшіл құл сықылды,
 Қатерге аяқ баспас, көрмей артын.

Дәл бейне ерте шыққан бұлдіргенше,
 Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.
 Көзге де, ауызға да қызығы жоқ,
 Қызығы — үзілгепі бос жүргенішесе.

Пайдасыз ғылымменен мый кептірер.
 Дос-жарға мақтан етіп, бұлдан көрер.
 Жақсы сөз, жақын үміт тәттілікті
 Кемітер, көңіл қоймас, кекеңкірер.

Қуаты қызық қызмет тойларының
 Қос қыртысын кетірмес ойларының.
 Лап бергіш, к... айналғыш, қайта сийланғыш
 Тыянақ, оты сөнгіен бойларының

Келісімді тәтті ой, әр шеберлік
Куанғас ойын қозғап пәлсі дерлік
Өз кеудесін өзі аңдып, бой салдырмай,
Тоқымдығы бусаңбас неткен ерлік⁹

Жек көрер, жақсы көрт — кезі білер,
Ашуы, махаббаты босқа сөнер.
Жанында сұықтың, бар бір жасыңын,
Қаны оғты жас күнінде шықнас ендер

Бала мінез ойыныши бұрынғылар
Аңқау екен, мазақшап соны сыйар
Артқа қарап, ақ бейіл шалға құліп,
Абұйырсыз, атақсыз көрге құлар

Көп салқын бірін бірі ойына алмас,
Кетер жымжырт, артына із қалдырмас.
Ой қозғаодьқ, артқыға түк қалдырмай,
Үмыт болар, үзегалар, копке бағмас.

Досың жоқ, дүшпаның жоқ, ты ш жатасын,
Мал үшін аш қатасын, жан сатағчи.
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірғен жеті атасын?! ..

ҚАҢЖАР*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Сүйкімді болат қанжар тұрсын жайнап,
Бістық, суық майданда шығаты сійнал.
Грузин ашулы үста кекке соққан,
Ер шеркес соғыс үшін алған қайрап.

Еркелі нәзік қолмен маған тиді,
Ұмытпа деп айрылған жерде берді.
Қан сорғалар жүзіңе жас сорғалап,
Қайғымен өртепгениң белгісі еді

Қара көз қарап маған көп қалалған,
Құпия қайғы өртеніп бойын алған.
Болатша, дірілдеген жалын көрген.
Бір күңгірт тартып және оттай жанған.

АЛЬБОМІЛ*
(ЛЕРМОНТОВТАН)

Сал демеймін сөзіме ықласыңды,
Қайғылы өлең еттім өз басымды.
Көкірегім, бар сырым өз әлінше,
Көрінгенге корсетпей, көп жасырды.

Кол жазулы ермек ет, жатпа бекер,
Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер.
Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір
Арттағыға бір белгі қойса нетер?

Кім біледі, кез болса, арттағылар
Ойға салып скыр да, сөзін сынар.
Көзіп салып, ойланып кейбір сөзін,
«Рас-ая» деп мағнасын ол дағы ұғар.

Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім
Жібермей коп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үсгінде тамаша еткен
Сықылды өткен жанның бір күмбезін.

1897

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Босқа әүре боп келлің бе тағы мұнда?*
Хұкімші шалдар мәз боп отыр ма онда?
Антүргандық қылышын алла ісі деп,
Нандырар қандай сопы, қандай молда?

Мені өлтірді-ақ, не пайда осыларға?
Менің өмрім оларға қосылар ма?
Ол шалдар қыршын жасты қыйғанменен,
Өз бойына жапсырып тұшынар ма?

Сопысының, хақ десін, хақты ұмытсын,
Әділетсіз бір жастың басын жұтсын.
Қайнап тұрған қанымды ішкенменен,
Қаңсыған, қатқан ішін не жылтысын?

Өлтірер, жерге тығар, мола қылмас,
Сүйгес де жер томпайтпай қойып болмас.
Діріллеп сол молага шықса шалдар,
Басқыш болып аспанға шығара алмас.

Бейқұна зорлықпенен шыққа! жаным.
Бейіске басшы болар деме, залым!
Суық қабыр — қараңғы үйқы орны ғой,
Оңай ма жас өмірден айрылғаным?

Мен жаспыш, білесің бе жастықты сен?
Не қызықты үміт бар ойға келген!
Көріп пе ең я болмаса ұмыттың ба,
Іштегі отты достық пен "стық деген?

Ай, жұлдыз, ағарған таң, жарық күн бар,
Жазғы құс, жапырақта қандай мін бар?
Күндізгі харекеттен босағанда,
Өзіңе өзің тиген тәтті түн бар.

Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар.
Көңілді көтеретін қуаныш бар.
Құлыш-тайдай айқасып, ойын салып,
Кептерше сүйеніскен демалыс бар.

Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі
Саган салқын тартқандай, сен — бір көрі.
Болсам деген талапты ұмытқан соң,
Құр кеудеге емірдің несі дәрі?

Мен — сен емес, жас күнім жайнап тұрған,
Жүректе түрлі талап қайнап тұрған.
Сендер сүрдің, мен де өмір сүрмес пе елім?
Бір шырақ сонер кетер саулап тұрған.

Есіткелі келдің бе сырымды сен?
Олардың мақсаты не — білмеймін мен.
Менің ісім өзіңе мәлім шығар,
Көңілді түгел айтып болмайды еken.

Менің кеудем сендерге сандықпен тең,
Мұмкін болса, қақ жарып ашып көрсөң,
Ішін түгел корген соң өз көзіңмен,
Тахқиқ¹ мені күнәкар, қу демес ең.

Мейлің өзің, монастырь қылған істі
Алла ісі деп көңліңде көрсөң күшті.
Хақ салған жол — кеудемде бір закон бар,
Оны құлай өзгеңнен кем демес-ті.

Ақтығымды біледі сол көкірек,
Сол законға билеткен біздің жүрек.
Алла берген қауыпты осы сырым
Корге бірге өзіммен барса керек.

¹ Анық, айқын, рас.

Мен — өлі жан, ешкімді талғамаймын,
Рахымсыз билеріңді қарғамаймын.
Мен кешерлік сүйтсе де іс қылған жоқ,
Разымын деп жалған сөз жалғамаймын.

Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын,
Осы күн батпай батып жоғалмақтын
Алдыңдағы асау жас қайнап тұрған
Мен болмаспын — бір уыс топырақпрын.

* * *

(ЛЕРМОНТОВІАН)

Менің сырым, жігіттер, емес оңай,*
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның — арым мен бір-ақ құдай

Жүргегім екеуіне жалбарынар,
Рақымдық пен әділ сор деп жалынар
Мен тентек пе, түбінле кім жазалы,
Кайғыны жіберуші өзі синар.

Надаңдар былшылдайды, құп алмайды,
Үлкен жанның қыялын ұға алмайды
Теңізден таудай толғын соқса дағы,
Жазгадағы жартасты жыға алмайды.

Құдай мықты жаретқан үлкен жартас,
Былш-былаш еткен бет бұрып судан қайтпас.
Бұлытта сұңқ дауыл, жаймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырны айтпас.

ДҮГА*

(ЛЕР МОНТОВТАН¹)

Өмірде ойға түсін кем-кетігің,
Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің
Сонда сенің, отыңды басатұғың,
Осы өлең — оқыйтұғын дүғам менің.

Ішінде бір қуагы барға ұқсайды,
Тірі сөздің жаны — сол, айрылғайды.
Қасиетті напасы¹ желдей есіп,
Қайнап түрған ыстық қан салқынлайды.

Жаныңың ауыр жүргі женілгендей,
Көңілден кернеген кек кемігендей —
Болады жылауга да, сенуге де,
Жүректің басынан у төгілгендей

---

¹ Үру, үшкіру Бұл жерде үні, сөзі деген магнада

ҚАСИЕТТІ ДҮГА*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Өмірден тепкі жесем жазыгым жоқ,
Ешиэрсеге көңілім болмаса тоқ.
Қайта-қайта оқысадам бір дүғаны,
Сөніп қалған жүректе жанады шоқ.

Қуаты бар дүғаның қуантарлық,
Қапаланған жүректі жұбантарлық.
Адам үқпас бір тәтті лебізінен
«Уан» деген естілер ұлы жарлық.

Көңілім ауыр жүктен бір құтылар,
Кек арылып көкіректен, ұмытылар.
Адамның баласына ашып жаным,
Езгілікке жүргегім бір ұмтылар.

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қызы қайда терең сайды?
Сұлулығын қояйың, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда.

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең ұлгілі жақсы атақпен,
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсөң де, өлмегенмен боласың тен.

Жүректен ізі кетпес қызық, көрсек,
Жақсылықты аянбай жүртқа бөлсек,
Жақынның да, жардың да, асықтың да —
Бәрінің де қызығын көріп білсек.

1898

Камам-ай, мен үндемей жүремін көн,^{*}
Онлама отсыз, ойсыз, сұық жан деп.
Жүрткегі жалынды көден жас қын
Ағылсаным болады ол неге сеп?

Антарған ел көзіне тік қараймын,
Сочымды сен сөгеді-ау деп ойлаймын.
Жұстімді кескілең салып жүрген
Арасыздарға доссым деп неге аяймын?

Ішіде қайғым қалың, көз жасым кем,
Адам жоқ, кімді дос деп мен шағушы ем?
Ойел адам гұлаки тең, дымды сүймек,
Іш інен жасы шықса, бойна ем.

Көңліде дайын түр ғой жайым менің,
Дүшпандығың қатайған шығар сениң.
Егер менің ішімді жарып көрсөң,
Жылауынды ұмытып, шошыр едің.

* * *

(В. А. КРЫЛОВТАН)

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,*
Бас ұрып қара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайын, өлімсіреп,
Байғұстың кім тыңлайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабақ тускен,—
Кімге батар ол байғұс тартқан күйік?

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді ізлемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бір бөлек-ті.

Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан құдер үәдік,
Жылы жүрек сұынды, жара түсті,
Шықлаған шыбын жанмен күн өткіздік.

Мен көрдім дүние легем иттің к...
Жеп жүр гой біреуінің біреуі етін,
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін.

ТЕРЕКТИЦ СЫЙЫ*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Асая Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындаи бүйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Кавказдан шықты жайиап, қылып у-шу,
Тұзу жердеи жол көрнеп ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті құліп,
Момынсынған пішінмен агады қу.

— Кавказдай құзда туған перзенттенмін,
Бұлттың сүтін еміп ержеткенмін.
Казбектен ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда, күйреткенмін.

Зор кеуде адамзаттың айласына
Көнбей, бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп, айғайласам,
Шын құтырсам, шың тасты тербеткенмін.

Аптығып асая інің келді, ақсақал!
Тау, тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш қойныңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, қосш көріп ал.

Әкелген бұғы менен маралым бар,
Адамнан тартып алған көп малым бар.
Ер-тоқымы, атымен, қаруымен
Ер шеркесті әкелген амалым бар.

Мұның бәрі — тартуым сізге,— дейді,
Ақылдыңды айт, ақсақал, бізге,— дейді.
Бақша, зауат, жайларды қылдым талқан,
Әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді.
Қартаң Қаспи қалғыған бойыменен
Терекке көзін ашып үндемейді.

— Азырқандың, білемін, ақсақал шал,
Теңтегіңнің сөзіне құлағың сал.
Казак орыс қатыны бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны дағы ал!

Кәрі Қаспи қара көк көзін ашты,
Жылды жүзбен Терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ құліп,
Қатынды алды, қыйтықсыз араласты.

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды буга амалсыз.
Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мұлгіп,
Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз.

Мен көрдім кектің ғажап жасалғанын,
Жер үйқатап, кекшіл шықпен бу алғанын.
Менің не мүнша қапа, қысылғаным?
Үміт пе, өкініш пе ойланғаным?

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен шиттей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксегенім,
Үйқтамақ пен ұмытпақ деп іздеймін.

Өлімнің үйқысы емес іздегенім,
Үйқы, тыныштық, ұмыту — бер дегенім.
Көкрегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алысты үзбегенін.

Су сылдырап ,жел гулеп, құн шуақтап,
Жылылық пен достықты тұрсын мақтап.
Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап.

ШАЙТАН*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Мұңлыш шайтан — құдайдың құған жаны,
Күнәлі жер кез келіп бір ұшқаны.
Откен жақсы дәурені ойында оның,
Сондағы не көргені, не қылғаны.

Ол күнде нұрлы бейіс ішінде екен,
Өзі де періштегер түсінде екен.
Жылды жүзбен жүлдіздар жылжып жүріп,
Сәлемдесер, сөйлесер күшінде екен.

Ол күнде көз жетпесті көп көздеген,
Түгел білем қайда екен деп іздеген.
Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,
Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген.

Босағасы кең еді, тәрде орын тар,
Тәрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық — бір тәңрінің сыйбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар.

Құдайым шайтансың деп, лағнет етті,
«Лағнетпен» де қор бола қалман депті,
Алладан қарғыс алған кеүлесінен
Сүю мен сол сағатта сенім кетті.

Адаммен сонан бері болды кекті,
Өлмес, ешпес өзіне көзі жетті.
Не қылғанмен қуанаρ болмаған соң,
Несіне жер дүниеге бзле септі?

Тыянақ, сенім, сүю көрмей өтті,
Алаң-жұлаң етіпті, тентірепті.
Алласыз дос таппады, сыр таппады,
Неше мың жыл кезсе де теңіректі.

Жаманды күнде азғырса, жан демейді,
Жақсы жаниан кей-кейле таяқ жейді.
Күнінде неше бұлік шығарса да,
Еңбегі жанған жан бол сүйінбейді.

Сүйтсө де жамандыққа бір тоімаған,
Антүргандық қылышын еш қоймаған.
Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен
Не қылдым, не бітірдім деп ойлаган.

«Ақылға, өмірге де адам кенде,
Өлмес өмір, қайрат, күш — бәрі менде
Күнінде жұз қуанып, құліп жұрген
Осы адам уайымсыз не еткен бенде?»...

ЕМЕН МЕН ШІЛІК

(КРЫЛОВТАН)

Шілік пеп емен бір күн сейлесіпті:
— Аллаға неден жаздын, сорлы? — деді
Торғайға да майысып солқылдайсың,
Жел бұлк етсе, тебесің әлпеншекті.

Құдай басқа салмасын сеп секілді
Желмен жерге жығылып, жар сұзбекті.
Обалың бір құдайға, байғұс, сенің,
Қақтырып қойған мұнша бос селтекті.

Қарашы маған, сендей сорлы емеспін,
Тау, жартасқа ұзарып бой теңестім.
Сенің қорққан дауылың — маған өлкек,¹
Маңыма сәуле өткізбей күнгे егестім.

Тырп етпес менің күшім жауын желге,
Жапырағым көлеңке талай жерге.
Ііғима сені де алып қорғар едін,
Иең сені бітірген иен деңге

— Есіркегіш екенсің, — деді шілік —
Онша сорлы емеспін, тартпа күйір!
Сынбаймын майыссам да, соңылтаймын,
Желден маған келмейді еш кем шілік

Бұғінгі аман бола ма үнемі аман?
Кердеңдікпен деп тұрсың ге бар маған
Шалқактық иілмейтін кімге жакқаи,
Екпінге ерегіссен, катер саған

¹ Майдада жел.

Кавказга бір қап-қара бұлт мінді,
Естіп тұрған кісідей тау күңренди
Жер-дүниені шаң, тұман қабат басып,
Ойнақ қағып, құтырып дауыл келді

Арты бұршақ, алды шаң, жел күңирды,
Шілік жерге бас ұрды, емен тұрды
Басы көкке, сыйрағы жерге енсе де,
Ақырып долданғанда алып ұрды.
Майысқаннан шіліктің несі кетті,
Батыр, мақтан көйлеме сен де оғұрлы

ҚАЗАГА ҰРЫНҒАН ҚАРА ШЕКІПЕН*

(КРЫЛОВТАН)

Қорасына бір байдың
Тұнде кірді ұрылар,
Қазнасы қайда сондайдың,
Аңдығыш, білгіш құргырлар.

Біліп кеп тұрган лапкесін,
Бұзып, талқан етіпті.
Түк қалдырмай әммесін
Үптепті де кетіпті.

Қайғысыз жатып, қарны тоқ,
Ұйқысы қанып тұрды бай.
Сыр жалаңаш, түк те жоқ;
Лапкесі, үйі айнадай.

Есі шықты, көрді де
Ұры иттің қылғанын.
Ойбай салды, білді де
Қаса сорлы болғанын.

Кешегі елдің бір байын
Бір түнде қалай мұнша алу?
Ояна келсе, дап-лайын
Қайыршы болу, қап салу.

Ойбай салды, зарлады,
Құр қайғыдан пайда жоқ.
Теніректі шарлады,
Ұрыны табар айла жоқ.

Қарны да әбден ашады,
Ішеріне шай да жоқ.
Қайтерін білмей сасады,
Осындайлар қайда жоқ?

Ағайынын, досшарын
Жыйып алып үйіне,
Жылады шағып мұң-зарын,
Болыстық қыл деп күйіне.

Бәрі ақылды, бәрі есті,
Бәрі желдей еседі.
— Болмас еді бұл,— десті,—
Өзіңнен болды,— деседі.

Бісегі айтты:— Лапкеңді
Мұнша алысқа салмау ғой,
Аулаққа тастап әрнеңді,
Бүйтіп ғапыл қалмау ғой.

— Аузың күйді аулақтан,
Енді жақын салсаңшы.
Қабаган біздің мойнақтан
Бір күшікті алсаңшы.

Бір күшікті сіз үшін
Берейін, құда, келтіріп.
Жылда талай күшікті
Бос қырушы ем өлтіріп.

Без орнына сөз беріп,
Құда, тамыр, дос кетті.
Қол ұстамай, көз көріп,
Айтқан арыз бос кетті.

Ағайынға іс түспек —
Ол бір ұлken қарғыс қой.
Аларың сонда ең күштеп —
«Бишара» менен «байғұс» қой,

ЖАРЛЫ БАЙ^{*}

(КРЫЛОВТАН)

Жаман үйде жалғыз шал,
Өзі — кедей, құңғернді.
Өзі көрген байлардың
Мінезінен жиренді.

Өзіне өзі сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді:
«Обал жоқ осы байлаға
Мал қызығын көрмеген,
Жақсы төсек, тәтті ас жоқ,
Жан қадірін білмеген.

Салпыл қақты, түн қаты,
«Мал-мал!» деді, мал танты
Байыған сайын күтім жоқ,
Бейлі кетті, ант атты.

Қартайғанша қақақтап,
Бұл тәңрі атқан талмай ма?
Иттеніп жүріп өлмей ме?
Өлсе, борі қалмай ма?

Маған бітсе осы мал,
Жанымды неге қыстар ем?
Мың тенғені бір сомдай
Қызығыма ұстар ем

Сән салтанғағ жүруім
Болар еді тағымды.
Есігер еді алыс жер
Қызықты әншарт атымды.

Байлықпен пайдам тигізіп,
Сыйлар ем алыс-жақынды.
Сараңың дәулет — өз соры», —
Деп айтыпты ақылды.

Аудын жыймай бір адам
Кіріп келді тесіктен —
Жәдігей ме, шайтан ба? —
Әйтеуір әлгі созді есіткен.

Келе сала сөйлейді:
«Байлықты керек қылдың сен.
Қылайын деген ісінді
Мен есіттім байлықпен.

Сен мына бір ішінде
Ділдәсі бар дорбаны ал!
Бірін алсаң, және бір
Ділдә дайын, қолың, сал.

Санап ала бер дағы,
Дегеніңдей бола қал.
Қаша керек болса да,
Міне дәулет, міне мал.

Бірақ, байғұс, айтайын
Мұның бір сертін, қатты антын:
«Дорба қолда тұрғанда,
Үстаяға жол жоқ бір алтын

Дорбаны әуел дарияға ат,
Тойғаныңша ал дағы.
Онаи соң өзің білесің,
Үстай бер қайтып бар дағы»

Дорбаны беріп, жоғалды,
Аң-таң қылып байғұсты.
Есін жыйып алған соң,
Дорбага келей жабысты.

Айтқанында, дорбага
Қолын салды, бірді алды,
Және бірі дап-дайын,
Есі шығып таң қалды

«Таң атқанша осылай
Бере берсе бұл дорба,
Талай алтын жыям гой,
Ертең менен бай бар ма?»

Қалбалақтан түн бойы
Алып бақты бұл сорлы,
Қанша алтын алса да,
Тоя алмады ол ғұрлы.

Қарайды да алтынға,
Қомсынады «аз ғой»— деп,
«Қыстау керек, үй керек,
Сән-салтанат, расход көп.

Азар болса ашғыққа
Тағы бір күн шыдармын.
Алтын ассын есептен,
Содан кейін армансыз
Қыл дегенін қылармын».

Үйіндегі бір нанды
Бір ай жеді аз-аздан.
Біо күн түгіл, бір айлы
Ынсан қыммай ол жазған.

Дорбаны суға салғалы
Дарияға жұз баған.
«Бұғашше тұрсын, елмен» деп,
Үйіне қайта апарған.

Дорбаны сауып тыныштықсыз
Бір ай түгіл, жыл өтті.
Алтындаі жұзі сағайды,
Қол дірілдеп, әл кетті.

Ассыз, сусыз, лерт жеңіп,
Өзі де әбден жүлепті.
Тоғыз миллион санарада
Ажал жетті, күн бітті.

Алтын қайда, сөз қайда?
Қу нәпсіден не пайдада?

ЕСЕК НЕИ БҰЛБҰЛ*

(КРЫЛОВТАН)

Тойған есек шәпті оттап маңайдағы
Сонырқап шатқа кетті қай-қайды.
Қаңғырып өлкені өрлең келе жатып,
Жолыңты бір бұлбұлға тоғайдағы.

— Сенбісің ақын бұлбұл, жаңа көрдім,
Атыңа жүрт мақтаған құмар едім.
Бір сайрап берсең, қалқам, өзім естіп,
Рас па екен жүрттың сөзі, сынар едім.

Өнерге саллы бұлбұл соңда аңратып,
Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып.
Мың түрлі күйге салып толқынтағы,
Маңайда жан біткенде таңырқатып.

Қой жатыр, қойши тыңдал түрді елбіреп,
Көзіне қып-қызыл бол жас мөлдіреп.
Жел соқпай, құс шуламай, бәрі жым-жырт,
Әнге көңіл жіберіп түрді елжіреп.

Бұлбұл болды, тосып тұр есек сөзін,
Есек жерге қаратып екі көзін:
«Іш пыспай-ақ тыңдарлық бар екенсің,
Әттегене-ай, білменсін әтешті өзің!

Екенсің ән салуға сен дағы епті,
Сен біраз әтеш әнін үйрен!»— депті.
Бұл сықылды сыншының сөзін естіп,
Көз көрмеске бұлбұл да ұшып кетті.

Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де мұндай сыншыдан
Құдайым бізді сақтасын.

ҚАРҒА МЕН БҮРКІТ*

(КРЫЛОВТАН)

Қой жайылмы жағдыкүн
Шыққан екен қынға,
Асначиң бүрі іт құйымлағын,
Сорғалап гелін үзілсе,¹
Бір қозы іліп аи көтті
Құздары қығын үтте.
Екпін күшті ес үшін,
Еңбек қылды жем үшін
Үядары бәләға.
Көрді де мұны бір қарға,
Желікті бір іс бастарға:
«Козыны да тамақ деп,
Кім ап шықсы і тастарға!
Ең семізін ілейін
Қызық қылым ашарға»,—
Деді дағы, аралан,
Жабысты келіп қошқарға.
Қалышылдан, дірілден
Тырнағын салады,
Қанатын қайқайтып,
Әкетпек болады.
Бүркіттей емес екені
Кешікпей-ақ білінді.
Жабағыға тырнағы
Шықпастай боп ілінді.
Жалпылдан, салпылдан,
Қойшыларға көрінді.
Әддін² білмес шіркінді

¹ Таудың құлама етегі.

² Күш, шама деген мағнінда.

Құдай әбден қарғады.
Қойшылар көріп құлсіп,
Ұстап алды қарғаны.
Құрысын да шіркінің,
Семіз қойды алғаны.
Ұшпасын деп қыймаған
Қанат, құйрық қалмады.
Бір жіпті берік бек байлап,
Аяғына жалғады.
Балаларға ойын боп,
Қор болып сүйтіп қалғаны

Азат басың болсын құл,
Колдан келмес іске ұмтыл!

ШЕГІРТКЕ МЕН ҚҰМЫРСҚА*

(КРЫЛОВТАН)

Шырылдауық шегіртке
Үршып жүріп ән салған,
Көгалды қуып гөлайттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздықұнгі жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй.
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Құз болған соң, кетті күй.

Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайда?
Суыққа тоңған, қарны ашқа
Ойын қайда, ән қайда?

Оныменен түрмады,
Қар көрінді, қыс болды.
Слуықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қайын іс болды.

Секіру қайла, сүрініп?
Қабағын қайғы жабады.
Саламда жатып, дән жыйған
Құмымырсқаны іздеп табады.

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра:
— Қарағым, жылт, тамақ бер,
Жаз шыққанша асыра!

— Мұның, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмеп пе ең?
Жаның үшін еш шаруа
Ала жаздай қылман па ең?

— Мен өзіңдей шаруашыл,
Жұмсақ илеу үйлі мә?
Көгалды қуып, ән салып,
Өлеңнен қолым тиді мә?

— Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, әнші есіл ер!
Ала жаздай ән салсаң,
Селкілде де, билей бер!

ЭНШІЛЕР*

(КРЫЛОВТАН)

Көршіні көрші шақырды,
Болды да сыйлап ас бермек.
Кұлығын іште жасырды:
Баланың әнін есіттірмек.

Балалар шулап, бақырды,
Бінтасы — даусын білдірмек.
Ісонақтың күйін қашырды,
Басты ауыртты көп дүрмек.

Алды-алдына кетеді,
Косылмайды эндері.
Құлағынан өтеді
Құр айғай салған сәндері.

— Япырмай, көрші-ай, не қылды³
Бас ауырды, қаңғырды.
Құлағын басып жалынды,
Қойғыза көр деп құрғырды.

— Дым-ақ даусы күшті екен,
Бекер де емес сенікі.
Сүйтсе де арақ ішпеген
Есті ұлдар ғой менікі.

Есі шықпай мұнан да ішкен артық,
Қыйсыны жоқ қышқырған не еткен тантых⁴

АЛА ҚОЙЛАР*

(КРЫЛОВТАН)

Бір таудағы қайуанды бір арыстан
Билеген патшасы екен әүел бастан.
Әділ атақ алмақшы ниеті бар,
Ешкімді ауыртпастан, жылатпастан.

Онысы рас, басында тәуір болған,
Сүйгіс де кімді бұзбас бақ антүрган
Алдынан жан шықпаған патшамызлың
Ала қойды көргенде көзі ауырған.

Ала қойда кінә жоқ жүннен басқа,
Койдан қашып шығыпты патша тасқа.
Көрсе қаза тұрады аза бойы,
Болмады бұған айла ойламасқа.

Тұрды патша қайғырып уайым жеп.
«Ала қойды болады қайткенім еп?»
Лю, тұлкі — қасында уәзірлері,
Кенеседі оларға «қайтемін?» — деп.

Қолбақ етіп, қорс етіп сөйледі аю:
— Батыр патшам, не керек көп ойлану?
Койды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Ақылы ала қойлың — қырып салу.

Қабағын түйді арыстан сөзін ұғып:
— Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып.
Өз жұртын өзі қырған патша бар ма?
Жаман аттан қорқамын кетсе шығып

— Бекер қан төктірмейіз, әділ патшам,
Сөкпеніз,— деді тұлкі,— мен сөз айтсам.
Оңаша бір өзенде қойға беріп,
Қайраныңда семіртіп, кең жайлатаң.

Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз,
Жаманды жақсыменен тең көріңіз.
Ала қой қорыққаннан өзі азаяр,
Қойшылыққа қасқырды жіберіңіз.

Қара деп қатты тапсыр ала қойды-ақ,
Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ.
Жақсы сөзбен біреуге тапсырган соң,
Жаман аттан боласыз сіз дағы аулақ.

«Құп», деді, оны арыстан қабыл көрді,
Қасқырга «жақсы бақ» деп жарлық берді
Ала түгіл ағынан тыныш бопты,
Тұлкінің айтқанындай қылыш еді.

Гүлкінің айтқаны рас, жүрт — ақылсыз,
Көре салды қасқырдан баяғы арсыз.
Антүргандық тұлкі мен арыстанда,
Ол болмаса, не қылмақ қасқыр жалғыз?

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ*

(КРЫЛОВТАН)

Жұрт біледі, күледі,
Сұрқыя тілдің жаманын,
Қошеметшілердің амалын.
Сонда да солар қайда жоқ?
Елтеп айтса, ересін,
Артынан өкінсөң де пайда жоқ

Ірімшікті құдайым
Кез қылды бір күн қарғаға
Алып ұшып барды да,
Қонды бір биік ағашқа.
Ұлken олжа емес пе,
Ірімшік деген қарны ашқа³
Бір жеп алып, шүкірлік
Қылайын деп аллаға,
Тұмсығында ірімшік,
Ойланып қарап тұр еді,
Бір қу түлкі сорына
Жақын жерде жүр еді,—
Ішіне сақтап құлығын,
Елтеп барып барлайды,
Бұлғақтатып құйрығын,
Қарғаның көзін алдайды.
Тәтті тілмен, тәтті ұнмен
Сөйлесуге айналды:
«Қарағым, не еткен сұлу ең!»—
Деп таңырқап таңданды.
«Не еткен мойын, не еткен көз!
Осыдан артық дейсің бе,
Ертегі қылыш айтқан сөз?»

Қалайша біткен япымай,
Мұрныңыз бен жүніңіз!
Перштенің үніндей
Деп ойлаимын үніңіз.
Осы көрікпен, бұл жүнмен,
Әншілігің белгілі,
Ұялмай, қалқам, бір сайра,
Біз де алалық ұлғіні.
Құс төресі біздерге
Сіз боларсыз бір күні».
Басы айналды қарғаның
Сұмының айтқан сезіне.
Куанғанин бәртініп,
Бір мастьық кірді өзіне
Өзіне біткен өңешін
Аямастан қарқ егті,
Ірімшік жерге салп етті
Іс бітті, қу кетті.

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ*

(КРЫЛОВТАН)

Боқтықта талтаңдал,
Жан-жаққа жалтаңдал,
Біо қарға жұр еді.
Бір жатқан ірімшік
Кезіне түседі.
Көнілі өседі.
Ірімшікті көрінген
Тістен ап үшады.
Бір ағашқа қонды да,
Асықпай жемек болды да,
Мазатсып қарады
Онына, солына.
Ағашқа қонып, қаранып,
Канатын, жүнін тараңып
Болмақшы еді мәз-майрам,
Дейтін емес қу қайдан,
Жем іздеғен бір тұлкі
Кеңдей келді сорына.
Ағаштан төмен түспеңен,
Ірімшікті тістеген
Қарға түсті көзіне.
Қу құмар ақмаққа
Алдан, арбап соқпаққа
Кеңеседі өзіне.
Жуасып, жабырқап,
Таң қалып, таңырқап,
Қарады жүзіне.
Қараши зағымның,
Бұл жұртқа мәлімнің
Алдаған сөзіне:

— «Есен-сая жүрсіз бе,
Ақынның төресі?
Көп жерден белгілі
Тегін құс емесі.
Жүніңіз, үніңіз,
Мұрныңыз, көзіңіз,
Құлақда көп тиген
Мақталған кеңесі.
Басынан өзгеше
Бітіпті денесі.
Көп жерден, қалқам-ай,
Құмарым тарқамай,
Сізді іздеп келіп ем.
Сүйісін құлағым,
Тарқасын құмарым,
Өніңде бір салшы,
Асық бол келіп ем».
Мақтауға есіріп,
Барынша көсіліп,
Біргалын қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.
Тап етті, шап етті,
Ап кетті қу тұлқі.
Антұрған, сол тұрған
Жеріңде бол құлқі.

БАҚА МЕН ӨГІЗ*

(КРЫЛОВГАН)

Қарасаң, дым-ақ, көп
Көре алмас іші тар.
Несі артық бізден деп,
Салыспақ жұртта бар.

*Су ішкелі бір өгіз
Барып еді бұлаққа,
Бақалар қорқып, тарбақтап
Қашып шықты әр жаққа.*

Бақаға өгіз таумен тең,
Ұшып кетті зәресі.
Мақтаншақтың сен көрсөн,
Бақада еken төресі.

Өз-өзінен бір бақа
Күшенді де, бөртінді.
Қарны ұлкейді қампайып,
Өгіздей болам деп ісінді.

Қасындағы жолласқа
«Қарашы,— деді — сен бізге!
Қыйын ба еken ұлкею,
Жеткем жоқ па өгізге?»

«Ісіндің, кебіндің,
Сонда да не пайдада?
Түрі жат өгіздің,
Сен қайда, ол қайда?»

Күшенді кеп кіжініп,
Келгенінше шамасы,
«Өстім ғой»— деп ісініп,
Дейді: «енлі бір қарашы!»

Қарады да. «Дәнеме
Болған жоқ қой, қой!»— деді
Қызып алған антүрған
Айтқан сөзге көнбеді.

Тырқыл қағып, тыптырлап,
Күшенді де, бертінді.
Іш жарылды сыйтырлап,
Мақта наам деп өзі өлді.

Таласпа, жаным-ай,
Қолыңдан келмеске.
Боларсың бақалай,
Көп түссең егеске.

ПІЛ МЕН ҚАНДЕН*

(КРЫЛОВТАН)

Көшеде піл жетелеп біреу жүрді,
Кім көріпті қайуанды мұндаі түрді
Көрсеткелі ап жүрген жануарды
Тамашалап, артынан жұрт бол ерді

Көшеде кез бол бір қанден
Үмтыйлды пілге шаптығып
ІШаңқылдап үрді ерленіп,
Тартынбай ұрысар жан шығып

Қанденге бір ит кездей бол
Деді: «Әлдіңді білсеңші,
Пілмен ұрысар сыйқың жоқ,
Мазақ болмай, қой, көрші!

Қырқылдап қаллың не бітті?
Әнре болмай, қой!— деді.
Сен бұлқындың, ол кетті,
Жан деген жоқ ол сені»

«Мен де соны білемін,
Сондықтан ер бол келемін.
Ұрыс, соғыс қыммай-ақ,
Гр атанаң көремін.

Жұрт мұнымды көрмей ме?
Батыр атақ бермей ме?
Кой, бұл қанден — ер шіркін.
Пілге де үрген демей ме?»

Е С Е К*

Қырқ-елу қос бір жерден
Қайтқан екен керуендер.
Мал айдап барып әр елден
Сауда қылып жүргендер.

Алтын артқан бір есек
Соларменен келеді.
Ол жай жүрсе, жұрт та жай,
Ол желсе, жұрт желеді.

Тамам қостың байлары
Маңайынан кетпейді.
Кошемет қылып бәрлереі
Шомын да жөндеп ерттейді.

Ортаға алыш әлгіні
Бәрі бірдей сыйлайды.
Бірі сүйіп құлақтан,
Бірі жұнін сыйпайды.

Сылап-сыйап, қадірлең,
Беретұғын жем де артық.
Есер шіркіп есіріп,
Болып алды тым тантық.

Көш бойы жұрт қасында,
Өзгеменен жұмыс жоқ.
Атты теуіп, адамды
Тістесе де сөгіс жоқ.

«Құдай аман сақта — деп —
Жарда, суда!» — бата алған.
Еркелетіп ат қойып,
«Жаппарқұл мырза» аталған.

Алтын үсте жүргенде
Сол қадірмен көп жүрген.
Өз ойында көк есек
Өзгеше тудым деп жүрген.

Алтынды бір күп бай алды,
Есектен жұрт та түңілді.
«Жаппарқұл» аты жоғалды,
Боқ тасуға жегілді.

Қарасаңшы бойыңа,
Үзын құлақ қалпың ғой.
Жұрт ергені соңыңа —
Үстіндеңі алтын ғой.

1899

ЖАЛАУ*

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Жалғыз жалау жалтылда
Тұманды теңіз өрінде,
Жат жерде жүр не тыңдал?
Несі бар туған жерінде?

Ойнақтап толқын, жел ғулен,
Майысар діңгек сықырлан.
Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бақтан бойды ұрлап

Астында дария — көк майдан,
Үстінде сәуле, алтын күн.
Қараши, ол, бүлік, құдайдан
Сұрайды дауыл күні-түн

ЖАРТАС*

(ЛЕРМОНТОВГАН)

Қонады бір күн жас бұлыйт,
Жартастың төсін құшақтаң
Женелді ертең, қалды ұмыт,
Кек жүзіне ойнақтаң.

Ажымды жүзі тершиен
Кері жартас таң қанты:
— Бәрі осы-ау,— деп, қыз деген
Томсарып тұрып жылапты.

* * *

(ПОЛОНСКИЙ ДЕН)

Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы,
Теңіздің түбіндегі-ак, қарап бакшы.
Сол жүректен жылыштық, достық пенеч
Бұлақша ағып ғаламға тарамақшы.

Жан шөлдер өзіндеймен танысқанша,
Бірінен бірі үлесіп алышқанша.
Құмарланар, сүйісер жүрек тауын,
Қытықсыз қызықпенен бас қосқанша.

Жүрттың сөзі: тағдырға адам көнбек,
Бір антүрған еріксіз мезгіл келмек.
Осы сенің қызығың, қуаныштың
Сағынша жоқ бол кетіп түгесілмек.

Бейне бір сол қазнаны бір жау алмақ,
Жүректиң кең дариясы құрып қалмақ.
Суық ақыл жүрекке бүйрек жазып,
Оны бір өзі өзгеше жолға салмақ.

Жүргегін пайдасы үшін жүрт ұстапақ,
Кірмен елшеп базарға ұстап сатпақ.
Оны сатып, ол кімді уатады?
Оның өзін тағы да кім уатпақ?

Жүрт айтқан сол айт мезгіл келсең керек..
Мен де — бенде, амалсыз көнсем керек.
Қызығы зор қайран дос, қайран тату,
Сендер өлдің, мен дағы өлсем керс!

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Көңілдің күйі тағы да*
Өмірсіз жанның алды ішін
Аударды өлең жағына,
Нәспінің сыйған қайғысын.

Жат жерде елге қосылмай,
Сенімді доссыз жалтақтап.
Кек қанат, бейіс құсышлай,
Құ ағашқа қонактай.

Ол бұтақтан қозғалмас,
Өкіріп дауыл соқса жел.
Әзгеге бола жырламас,
Үстүк күнді жоқтар ол.

Жанымның жарық жүлдізы,
Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі ер сөзі,
Кейінгіге қалынсын.

* * *

(ЛЕРМОНТОВГАН)

Күнді уақыт игеріп,*
Көк жиекте і асырса,
Көзенке Сасын көтеріп,
Алысты көзден жысырса —

Соңд қәңдім жоқтайды
Татуы мен асығын,
Көзі жетіп тоқтайды
Өткен күннің қашығын

Көске бақтым «алла» ен
Тамаша етпі құлдыретін
Рахматы о ың онда коч
Бізге түк жоқ тиетін

Неге сүсін ол · ені.
Әзім ақмақ, алмадым,
Кордім артық бір сені
Рахматынан алғаның

* * *

(ЛГРМОНГО ЗААН

Ас су тей, те тек алыңын, салы - тоныр
Ішінде түсі сұқ бір жан оныр
Алғысты тұмасланған ол ойлайты,
Өзге әүг сайды шеін, еңей соқыр

Ішкен көтеп, таласқан ой ап күнен
Кезек жою, қелісім жою, сөйлей берген
Дауырыққан, құліскен, олеңдедткен,
Қайғыс ріт қыда қырын, жиғокенген

Көп оғе үні, қо гады сөйлеген
Құлағы тұа бүни тұр соның үні.
Сендерге не жұмыс бар тағдырменен
Ойнай бер де, құле бер күт үні

Онына ойсыз настан бәті құмар,
Дүнис істеп өз үшисын о ат, и шығар
Елемесен, елегер, бір тәншітар,
Қайда айтасс барадсы,— кітт үлгіни ар?

ВАДИМ⁴

(ЛЕРМОНТОВТАД)

!

Батар күнгө шымылдық — көк бұлт қоң,
Толқышының қызыл торғын өртпенен тәң
Әткен дәурен секілді нұры жайнап,
Арттағы ұнараға береді рен.

Ол монастырь — сопылар тұтар жері
Кешкі қоңдау соғылған кептен бері
Сопылар, қызметкерлер басылған жоқ,
Тас көшесін сыйырып жүргендері.

Ұзын қара пешпентті, ұзын шашты
Жамағатты итеріп бір жол ашты,
Мешітіне бастықтың келер жолын
Дайын қылып, сыйырып шаңын басты

Томсаған, құлқісі жоқ, бір қаңсыз сұр
Бір ұлкен іс қылғансып асығып жүр.
Ладан¹ деген иісті май тұтатып
Жаққап шамы жарықта нұр бермей тұр

Құашылыққа жыйынған көп жамағат
Сыбдыр қағып тосып тұр, сол-ақ қымбат
Тас күмбезде сыбдыры қүңгірлейді.
Ішкі үйіне қоруге тимей рұқсат.

Мұнаан басқа қақпада бірқатар жан,
Жан ашырысyz дүниеде жетім қалған,
Құдайдан да, жүртған ла күдер үзген,
Амал жоқ, өлмес үшін сұрайды наң

⁴ Шоқынған кеаде тұтататын иісті май

Бірі — ақсақ, бірі — соқыр, бірі — кемтік;
Киімі — жұз құраулы жемтік-жемтік.
Мойны — қара, қолы — көн, езуі — көк,
Көзі үндісіген, беті ажым, бәрі — өлімтік.

Үйттан, ар-намыстан не біледі?
Шеркеуге келгендерден тіленеді.
Аш піше бір тыйынға топыр қағып,
Бір галасып, бір үрысып, бір құледі

Ұялғаннан тастаған бір мыс тыйын —
Аш кедейге ол дағы — қымбат бұйым
Кір дорбага онысын салып алып,
Жағалайды әркімді жыртық кійм.

Бір бүкір ортасында, сол қозғалмас,
Малынып еш адамға қолын созбас.
Арық қара, кең маңдай, қыр мұрынды,
Екі көзден от жанған не қылған жас

Сұр ерін, өзі жұқа, жиі тістеп,
Езамен тұрган жандай бойын құштеп
Кең жаурын, білегі бұлшық етті,
Үйренген жан секілді қызмет істеп

Көп қайыршы бір-бірін кимелейді,
Бір тыйынға таласып үймелейді.
Қозғалмай тұрган жастан сұйтсе даты,
Бәрі қорқып, аз гана именеді.

Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді,
Алла бөлек жаратқан түрін дейді.
Жыйырма сегіз жасында ажым түсін,
Көк тамырда қан ойнап дірілдейді.

Көзге бүкір, қайраты — болат қырлы,
Сақтап жүрген секілді бұл бір сырды
Шайтанның суретіне есіктегі
Бірқатар көзін салып қарап тұрды.

— «Егерде шайтандыққа жетсе қолым,
Алдауга арланар ем адам ұлын.

Аллаға асы¹ бейіске қашқын болып,
Онан соңғы бұл емес менің жолым.

Қорыққан кісі секілді бойын барлап,
Теңдес емес адамды алдап-арбап,
Жек көріп алғаннаи соң көріне жау бол,
Кегін алса болмай ма сыйыра жалмап?»

Дүниені ескермейтіп паң секілді,
Жатырқап тірі жанды аң секілді,
Сыпатын, түрін көрсе сол бүкірдің,
Бір ұлкен мақсұты бар жан секілді.

Қасында жолдастары — ақсак, соқыр,
Қайыр тілеп шулап жүр, спыр-топыр
Палицын бай есікке келіп еді,
Шыр айналды күңк етіп әлгі бүкір.

II

Елуге келген, шашы бурыл тартқан,
Көзінің түсі оңып, иұры қайтқан.
Жүріс-тұрыс сүйтсе де жас жігіттей,
Куатына жарамас шал деп айтқан.

Ұлкен етік аяқта, көк пешпентті,
Таққан кірес төсінде жарқ-жүрк етті.
Жүргені тарыс-тұрыс еткен тәкаббардау,
Жайған тасқа басқаны жанды үрпітті.

Бай Палицын паңдықпен басады аяқ,
Қайыршыға гүксіер түйген қабақ.
Екі малай артынан ертіп алған
Құшік иттей қылыш жүр байга жалбақ

Кердең басып шеркеуге жақын бағды.
Қалтадан бір теңгелік күміс алды.
Есікте шегелеулі құлыбы бар
Бір сандық бар, барлы да соған салды

Ақырып кедейлерге дейді: «Антүрган!..
Жалқаулықтан бәрі де мұндай болған.

¹ Күмәлі деген сөз

Қызмет қылса, тамағы тоймас па еді?!

Куды «кет!» деп келейді әлгі тұрган.

Ақырған соң байғустар әрі тұрды,
Калтасына қол салып, мойнын бұрды.
«Бәрің бірдей, таласпай, бөліп ал!»— деп,
Бір теңделік күмісті лақтырды.

«Осылар елдің тынышын алды бүгін,
Бірдің нанын тілекіп, бірдің сүтін,
Құдайым кезін берсе, күтіп жүріп,
Ұялмай бәрін аштан өлтіретін».

Үндемей бүкір жүрді аргы шеттен,
От жалындаі сол байға көзін тіккен.
Жай отындаі жарқылдан, қарауы езге,
Ұзасы қозғалған ба ішке бүккен?

Палицынді сартынаң қуып жетті,
— Не керек?— деп әлгі шал бір күнк етті
— Сенен менің сұрауым тым аз ғана,
Өзің айтқап жұмысты берші!— депті.

«Қарама мені әлсіз деп, байым, кердең»
Бір ауыр тасты жұлып алды жерден,
«Көрген соң көзің жетсін» деді дағы,
Атып, қағып, доп қылышп ойнап берген.

Бай көріп аң-таң қалды мұның қүшін,
Еш адам қылар емес қылғап ісін.
«Өз қорама алайын, озің консещ,
Боласың ба қызметші менің кісім?»

Алды-артына бүкір де қарамады,
Куанганинан қасына жегіп барды.
Азаттығын садаға қылды дағы,
Басына уәлеші беріп салды.

— Атың кім?— деп, бүкірден бай суралды.
— Атым — Вадим,— деп еді, байға ұналды.
Қошеметтің жөні деп қос жалшысы,
Магнасыз беталды ыржандады.

Жаман көзбен қарады Вадим сонда,
Ертіп жүрген екеуге байды жолда.

Көзіне шыдай алмай, к...н қысын,
Жым-жырт болып екеуі болды молда.

III

Бай: «ер!»— деді, артынан ере берді,
Бай шеркеуден үйіне тым кеш келді.
Қақпа соқты, қатты жел дүрілдеп тұр,
Танымай, ырыладасып иттер үрді.

Вадим де іздегенін тапты мына,
Жогары қарал, түсті ойға аз гана.
Шеркеудегі ертің ойлап айтқан сөзі
«Әделет қайда болса, сонда күна».

Дүбірлеңті есікті бай да болмай,
Аз кешікті, ашуға жан табылмай.
Бір жалшы келді есікке қалт-құлт етіп,
Жылы орнын тастамақ кімге оңай?

Үйіне бай Вадимді ертіп кірді,
Сол заманға лайықты үйін көрді.
Қырықтан асқан семірген қатыны отыр,
Бәйбішесі осы дең ойлап білді.

Ішпек, жемек, семірмек, есінемек,
Еріккеннен жалшыға бос зекірмек,
Бай ұрыспаған кезінде өзі ұрысқансын,
«Олай емес, білмейсін, былай»,— демек.

Бұл қылыш — бұрынғыдан бір қалған жол,
Осындаі бәйбішелер жүртта бек мол.
Өзге қызық суыйын деген шакта
Қартаң тартқан қатынның қуаты — сол.

Соққан боран секілді біздің өмір,
Не тыныштық тауып берді, өзің де кәр
Сол қатынға келеді күншілігім,
Сондай өмір қолыма бір тимей жүр.

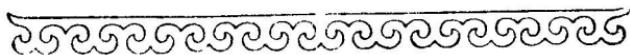
Ол қылышпен өлгенше ол да жүрмек,
Бала-шага жыласып, өлсе, өкірмек.
Көршілері: «Адамға залалы жоқ
Дым-ақ жақсы кісі еді, байғұс!»— демек.

· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·

ҚАРАСӨЗДЕР

ВІРІШІ СОЗ

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық — үрешілікті көре-көре келдік. Енді ер ортасы жасқа келдік; қажылық, жалықтық; қылып аұрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дөртке ұшырайның деген кісі бақпаса, не албыртқан, кеңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бірді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтығын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған аз гана өмірімді кор қылар жаһым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенізді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрапсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғаның үе пайдасы бар? Мұңдасын шер тарқатысадар кісі болмадан соң, ғылым өзі — бір тез қартайтатуғын қүйік.

Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көнілде, не көрген күнінде бір тыныштық жеке, осы елде, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мөнісін де білмеймін, не болсын леп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын ташсаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нарселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сыйны ермек қылайын, кімде кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ

ЕКІНШІ СӨЗ

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсек, құлуші еді: «енеңді ұрайын кең қолтық, шұлдареген тәжік; арқадан, үй тәбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасан, «сарт-сұрт» деген осы деп. Ногайды керсе, оны да боқтап құлуші еді: «түйеден қорыққаш ногай, атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ногай дегенше, ноқай десеңі, түкке ыңғайы келмейді, солдат ногай, қашқын ногай, «башалшік»¹ ногай» деп. Орысқа да құлуші еді: «ауылды көрсе, шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нагады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп.

Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антүрган екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып құлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаган әлемісі жоқ, соудгерінің жүрмеген жері иккі, қылмаган шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари² жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлгенінің «ахиреттігін»,³ тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қыймайтұғын малыңды кірелец, сол айдал кетіп тұрды гой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыйайылық — бәрі соларда. Ногайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазага да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, бірі-

¹ Ұсақ сәудегер.

² Қала адамдары.

³ Бұл жерде өлген кісіні орайтын кебін мәғнасында.

міз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «сәнің шақшы¹ аяғың білән пышыратырга қойған идән түгіл, шық, сасы қазақ», — деп, үйінен қуып шығады. Оның бері — бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері. Орында айттар сез де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыш. Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, құлған сөздеріміз қайда?

ҰШИНШІ СӨЗ

Қазақтың бірінің біріне қаскунем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтүғының, рас сезі аз болатүғының, қызметке таласқыш болатүғының, өздерінің жалқау болатүғының себебі не? Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз, қорқақ, мақтанишақ келеді; әрбір мақтанишақ қорқақ ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан үрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бері төрт аяқты малды қобейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге: етін, сауда, өнер, гылым — солар се-кілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал із-деген малым кеп болса, өзімдік де, балаларым да малды болса екен лейді. Ол мал қобейсе, малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлаап отырмақ. Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, етеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айрылан және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кітпек — әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айрылғандар қобейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағыштық. Әрберден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сезім өтімді болсын және де етеп мал жыюға күшім жетімді болсын деп, қызметке, болыстық, билікке таластық.

¹ Лас былғаныныш.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жыйғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді. Ұрылар тыштымайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішін ақтап, арамдығын жақтап сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынтыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдең жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шанты, талады» деген әртүрлі уголовный¹ іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание² — тергеу шығарады. Өтірік көрменен көрдім деуші қуәлар да әлдеқашан дайындаپ қойылған, бағнағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сottы адам болып, ешбір қызыметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені. Ол болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісіңнің түзулігінен жетпессін, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсін деген сөз Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы сайлауға жақындан қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма еken деп күні өтеді. Енді несі қалды? Осы қазақ халықының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төменлеп бара жатқанын көрген соң, мешің ойыма келеді: Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование³ алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да, сайламаса, уездный начальник пеңен военный губернатордың назначениесімен⁴ болады десе, бұл халыққа бек гайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі — қызыметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да — пайдалы іс, екінші — назначениемен болған

¹ Қылмысты.

² Жауапқа шақыру.

³ Білім.

⁴ Қызыметке тагайындау

болыстар халыққа міндettі болмас еді, ұлықтарға міндettі болар еді.

Уа және назначение қылганда тергеуі, сұрауы барлыгына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уа және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп заалал болғандығы көрініп, сыналашып білінді. Бұл билік деген біздің ғазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», әз Тәүкө ханның Күл төбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын»¹ білмек керек. Әм, ол ескі сөздерлің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жана заманға келіспейтүшін болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жараплық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі — тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сез. Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілней сайләнса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспес. Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдал алып, үстіне біреуді посредникке² сайлап алып, біте берсе яки оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып, жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді.

ТӨРТИНШІ СЕЗ

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетүшін да, әрбір мастың сойлеген кезінде бас ауыртатүшін. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өзіңіп отырса керек. Осындағы ғафилдік көп өткізіп, елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жыйнақырақ болса керсек. Әрбір жыйнақылықтың түбі кеніш³ болса керек. Енді олай

¹ Тәүкө хан заңының жеті ережесі.

² Екі жағына бірдей адам сайлап алу деген магнада.

³ Молшылық

болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі қайғыға жан шыдай ма екен? Үнемі құлмей жүре аламыз ба? Үнемі құлмей жүргүге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңда уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек, һәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз құлқіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп қалып, қамалып қалмақ, ол өзі де — бір антиғандық және әрбір жаман кісінің қылығына құлсен, оған рахаттанып құлме, ыза болғаныңдан құл, ызалы құлкі — өзі де қайғы. Ондай құлкіге үнемі өзің де салынбассын, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып құлсен, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп құл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады. Қөп құлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір құлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректен келмейді, қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, бай-бай құлкінің әнін сәндеп, әдемішлік үшін құлетін, бояма құлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған қүнде бір құндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ — өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сай, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құртастамайды.

БЕСІНШІ СӨЗ

Көкрем толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазақтар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» деп тілек тілегенін көзім көрді. Онысы — жас баладан көрі өзі есті кісі болып, ескермек нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсын: әуелі — «Түстік өмірің болса, құндік мал жый», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал—адамның бауыр еті», «Малдының беті — жарық, малсыздың

беті — шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», «Алаған қолым — береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз — құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қарағы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындай сөздері есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ бар білгені малдыларды алдан алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеп үрлік, құлық-сұмдық, тіленшілік, соган ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұларның жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала үялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да үяламайды екен. Сол ма артылғаны? Қолымыздың үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен. Ізделген еліміз сол ма?

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады — білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәүлет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейлікten не зиян? Ағайын құрымай мал іздең не керек? Осы ма бірлік? Жоқ, бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік малға сатылса антүрғандықтың басы — осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне бірі нәле ізлейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдаپ, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін бірі алдаулың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ірыс алды — тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жанкеуден шықпағанлық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған алам өлімді жау көріп, ахиретке дүшпан болады. Жаның қорғалатып, жаудан

қашып, қорқақ атанаңп, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанаңп, ез атанаңп, дүниеде әлгі айтылған, ырысқа дұспан болады. Ол айтқан тірлік олар емес. Қекіретігі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, қекіретің өлі болса, ақыл табуға сөз үга алмайсын. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсын.

Кеселді жалқау, қылжақпас,
Әзір тамақ, әзір ас,
Сыртың — пысық, ішің — нас,
Артын ойлап ұялмас,—

боловп жүріп, тірімін деме, онан да алла жіберген ақ бүйрықты өлімнің өзі артық.

ЖЕТИНІШ СӨЗ

Жас бала да анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі — ішсем, жесем, үйқасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі білсем еken демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу құлседе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары, білсем еken, көрсем еken, үйренсем еken деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайлыш. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, қайуан жаны болады. Әзелде құдай тағала қайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, мый толмаған ессіз бала құнделегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем еken дегенде, үйқы, тамақ та есімізден шығып кететүғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандарлың жолына неге салмайды екеміз?

Сол орістетіп, өрісімізді үзартып, құмарланып жыйған қазнамызды көбейтсек керек, бұл жаның тамағы елі. Тән-

нен жан артық еді, тәнді жаңға бас үргызыса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдан, ауылдағы боктықтан ұзамадық. Жан бізді жас құнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас үргызық, ешиәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбелік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу кеткенін айтса да, үқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Өз білгенің — өзіңе, өз білгеним — өзіме», «кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылымен жарлы бол» леген дейміз, «Ой, тәкірі-ай, кімін кім артық дейсін!» — дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса үқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілле сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің қайуан малдан неміз артық? Қайта бала құнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамың баласы екенбіз. Енді осы қунде, қайуаннан да жамаңбыз. Қайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, құре тамырымызды адырайтып кетеміз.

СЕГІЗИНШІ СӨЗ

Осы ақылды кім үйренеді, насхатты кім тыңдайды?

Біреу — болыс, біреу — би. Олардың ақыл үйреғейін, насхатты тыңлайын леген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтартмыз деп сайланып. Өздері түзеліп жеткен, енді еллі түзөрлігі-ақ қалған. Од ғе қылып тыңдасын, және тыңлайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе, халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындалап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? — леген ебіче қарай біоеуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өзлері ле бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты, малыменен сатып алады. Конілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, арамдық, ақыл, ғылым, білім — ешиәрсе малдан қымбат

демейді. Мал болса құдай тағаланы да паралап алам дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жүрті, білім-ұты, ары, жақыны, бәрі — мал. Сөзлі қайтып үксын, үғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызыбақ, саудасын жыйгызыбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бәрі, қыс, сұық-сұғанақ — солардан сақтаңбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алғып келіп, мақтанға орналас-тырғашша қашаш? Қолы тимейді.

Енді ұры-залақым, сүм-сұрқыя өзлері де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар аналай болып тұрғанда, білім, гылымды не қыласын? Және де білім, гылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндегі болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

ТОҒЫЗЫНЫШЫ СӨЗ

Осы мен өзім — қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылыштарын қостасам керек елі. Уа әрнешік, бойларынан адам жақсы кәреолік, көңіл тыянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар той деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сойлеспесем, мәжлістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың орта-сынан көшіп кету керек елі. Бұларды жөндейміп де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқаның бірін тұтпай боллас елі.

Мен өзім тірі болсам да анық тірі де емеспін. Әншійін осылардың ығасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанынан ба, яки бөтен бір себептен бе? — еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймың. Құлсем, қуана алмаймын, сойлегенім өз сөзім емес, құлғенім өз күлкім емес, бәрі де әлде кімдікі. Қайратты күнімде қа-зақты қыйып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әблен біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылышпін, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін деймін. Тегінде ойлаймын: бұл да жақсы, өлер кездे

«эттегене-ай сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

ОНЫНШЫ СӨЗ

Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымын бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымын бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсін бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қыймайтүғын сениң не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десең, тірілікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірілікте өзіңе өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кесіп қылып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің — балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан тua ма екен? Ондай баланы сендей әке, сениң еліңдегі ел асырап есірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да — бір бос сөз. Әуелі — өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші — балаң мейрімді болып, асырарлық болып тua ма, жоқ па? Үшінші — малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары — ол да екі талай. Қош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсін. Өз күнәнді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тагы да ортақ боласын. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласын. Соңыра балаң алдамышы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпір-қыяңқы, осыған тимендерші!» деп, сиы мазаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа

бергенле, молданың ең арзаның ізден тауып алып, хат таңыса болады деп, қу, сүм бол деп, «пәлешшепің баласы сені сыртынан сатып кетеді» деп, тірі жаңға сенілірмей жат мінс з қылып, осы ма берген тәлімі? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және, мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, құлайдан тілеймісің? Жоқ, тілемейсің. Құлай берлі, бергенін алмайсың. Құлай саған еңбек қылып мал табағын құват берді. Ол қуатты адап кәсіп қыларлық орынға жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымлы оқыса, үғарылық ақыл берлі, қайда жібергеніңді кім біледі?.. Ерінбей еңбек қылса, тұңділмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі — біреуден қорқытып алсан, біреуден жалынып алсан, біреуден алдаған болғаны, ізлегегің — сол.

Бұл — құлайдан тілеген ең ес. Бұл — абройын, арын сағып, адам жаулғандақ, тіленцілік. Қош, сүйтіп жүріп-ақ ақыл, мал талтың, байылтың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын, Ғылымсыз ақирем тө жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылғап қаж, ешбір ғибадат¹ орнына бармайды. Еңбір қазақ көрмелім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, қүйігі, ызасы — сол үшеуінен басқа ешнәрсе беййнда қалмайды. Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «Маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Келсій болған соң, тағы қайыршылыққа түседі.

ОН БІРІНШІ СӨЗ

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі наරсе. Әуелі—ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алыш, тағы да баимын деп жүр. Ұлықтар алыш берем деп, ләугерлі жеп, күтқарам деп, ұрыны жеп жүр. Қарағайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып «пайдаланаң» деп не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші — бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласын, бүйтсең көп боласын,

¹ Құлыштылық.

бүйтсең, кек аласын, мықты атанасын деп, ауқаттыларды азғырғалы элек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, к... қыздырып алып, өзін бір аз ғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар «пәлі-пәлі», бұл табылған ақыл екен деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылыңды соғайын, дауынды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп, басын, аулын, қатын-баласын сатып жүр. Осы бір ұры, бұзақы жогалса, жүртқа ой да түсеге еді. Шаруа да қылар еді. Бай малын бағып, кедей жоғын іздең, ел секілденіп талаңқа, тілеуге кірісер еді. Енді жүрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, ададықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені мег? Ұрыны тыно да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретүғын, азатұғын байларды кім тыяды?

ОН ЕКІНШІ СӨЗ

Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылыш жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой лейміз. Лакин¹, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсे екен. Әуелі — иманның иғтиқатың² махкамлемек³ керек, екінші үйреніп жеткенше осы да болады ғой деп тоқтамай, үйрене беру керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенің қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уалакин⁴, кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәлат табатүғынын білмей, қанша жерден бұзылатүғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені қөңілге қалың, бермей тұрып, жыртысын салғанға үксайды. Құзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықласыменен өзін өзі андып, шын діни шыншылдан жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

¹ Бірақ.

² Нану, сену.

³ Берік, мықты, сенімді.

⁴ Бірақ та.

ОИ ҮШИНИШ СӨЗ

Иман деген — алла табарака уатагаланың¹ шәриксіз², ғайыпсыз, бірлігіне, барлығына уа һәр түрлі бізге пайғамбарымыз саллалаңғанайтын³ арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын сұнып, инанмақ. Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі — не нәрсеге иман келтірсе, соның ҳақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел — испат⁴ қыларға жараса, мұны якини иман⁵ десек керек. Екіншісі — кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық беріктік керек. Біреу өлтіреп мін, деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсө де, соған айнып, көңлі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман таклиди⁶ дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорқпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар леуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететүғын кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын. Әрнешік білмек керек, жоғарғы екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға қарсы келерлік орында ешбір пендे құдай тағала кеңшілігімен кешеді дағы демесін, оның үшін құдай тағаланыңға ғафуына⁷ яки пайғамбарымыздың шағағатына⁸ да сыймайды, мүмкін де емес. «Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «құдай тағаланың кешпес құнасы жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пәнденің жүзі құрсын.

ОИ ТӨРТИНШІ СӨЗ

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректің кісі дегені — батыр кісі дегені. Оナン басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз баяурым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игеді демек,

¹ Ұлы тәңрі күшті құдай.

² Тең келмейтін, бірдей келмейтін.

³ Құдайдың жарылгауымен рахметіндегі.

⁴ Дәлелдеу, дәлелменbekіту.

⁵ Шын иман.

⁶ Біреуге еріп нану.

⁷ Кешу, кешіру.

⁸ Қорғау, жәрдем ету.

бұлар — жүрек ісі. Асықтық та — жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсө, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанга көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жыйып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жарғап, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қыйын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, оңай да болса, мойындау — ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры — әништің жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білмestігімнен қылдым дегеннің көбіне нацбаймын. Білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермсій, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жыйып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жүрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысың жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі — бәлеге, жаманшылыққа елертпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері. Әйтпесе құдайға терістіктен, не ар мен үткә терістіктен сілкініп, бойын жыйып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?

ОН БЕСІНШІ СӨЗ

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын кәрдім.

Әуелі — пешде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін ізденег кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейлі екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен. Есер кісі орын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозbastай, буynы босамастай

көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, бұны құрып, екінші талапқа қайрат қылуга жарамай қалады екен.

Үшінші — әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әңе-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен. Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлан, тәңіректегі қараушыларлың көзін ашып, «ананы, ананы») дегізіп, бойды синаратуғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кіслер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сыннатпай жүріп ізденеді екен. Есер кіслер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жыңды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кіслердің қатарында болғың, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің екінбестей қылышпен өткізіп-пісің? Жоқ, болмаса, не қылышпен өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысын?

ОИ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақ құлшылығым құдайға лайық болса екен деп қам жемейді. Тек жүрт қылғанды біз де қылышп, жығылып, тұрып жүрсек болғаны дейді. Сәудегер несиесін жыя келгенде, «тапқаным осы, бітті деп алсаң—ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтүғыны болушы еді ғой. Дәл құдай тағаланы сол сәудегердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, денін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. «Оқымадың лемесе болад тағы, тілімің келмегенін қайтуши ед» дейді. Оның тілі өзге жүрттан бөлекші жаратылып па?

ОИ ЖЕТИНШЫ СӨЗ

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, өзің білесін, дүниеде ешиәрсе менсіз кәмәлатқа жетпейді,

әуелі, ғылым, өзінді білуғе, ерінбей, жалықпай ізденіп, үйренип, орына келтірмек — менің ісім, құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей, жалықпай орына келтірмек те — менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абыйыр, мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтүғын, күнәкөрліктен, көрсекзызар женілдіктен, ноғсі¹ шайтанның азғыруынан құтқаратуғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жыйғызып алатуғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады? — депті.

Ақыл айтыпты: Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетүғын — мен, сенің сөзінді үғатүғын — мен, менсіз пайданы іздей алмайды еken, залалдан қаша алмайды еken, ғылымды үгып үйрене алмайды еken, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды? — депті.

Онан соң жүрек айтыпты: Мен — адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамагы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр еken деп ойлатып, жанын аштып, үйқысын ашытып, төсегінде дәңбекшітетүғын — мен. Үлкениен үят сақтап, кішіге рақым қылдыратуғын — мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын; жақсылыққа елжіреп еритүғын — мен, жаманшылықтан жиреніп тулас кететүғын — мен, әділет, нысал, үят, рақым, мейірбаншылық дейтүғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады? — депті.

Сонда ғылым үшеуінің сөзін тыңдал болып, айтыпты:

— Ей, қайрат, сенің айтқаныңың бері де рас. Ол айтқандарыңынан басқа да көп өнерлерінің бары рас, сенсіз болмайтүғыны да рас, бірақ қаруыца қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік үстап, кейде жамандықты берік үстап кетесін, соның жаман — депті.

— Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңың бері де рас. Сенсіз ешиңрәс табылмайтүғыны да рас. Жаратқан тәңріні де сен танытасын, жарамған екі дүниенің жайын да сен білесін. Бірақ сонымен тұрмайсын, амал да, айла да — бәрі сенен

¹ Кеңілдің тілеуі, қалауы.

шығады. Жақсының, жаманның, екеуінің де сүйенгеге — сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман,— депті. — Сен үшеуіңің басыңды қоспақ — менің ісім,— депті.— Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңда жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл жириеніп, үйден қуып шығаралы.

Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске қүшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет,— деп үқтырып айтушының, аты ғылым екен.— Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топрагы көзге сүртерлік қасиетті адам — сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта. құдай тағала қалпыңда әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны — осы,— депті.

ОН СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек — дұрыс іс. Ләкин өз дәuletінен артық киінбегі, не киімі артық болмаса да, көндіне қуат тұтып, тым айналдырмақ — кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылышы болады: бірі бет-пішінін, сақал-мұртын, мұшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзетіп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбақца, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйліріп, өзінен кейінгілерге «эттең дүние-ай, осылардың атындағы ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» дейтуғын болмақца ойланбақ.

Мұның бәрі — масқаралық, ақмақтық. Мұны адам бір ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы — қыйын іс. Кербез дегенді осындай кер, кердең немеден безіңдер деген сөзге үқсатамын. Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де — ақмақшылық.

ОИ ТОҒЫЗЫНЫШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, үстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не көрек? Осылай сөз танымайтығын елге сөз айтқанша, өзінді таныйтығын шошқаны баққан жақсы деп бір хаким¹ айтқан екен, сол секілді сөз болады.

ЖЫЙЫРМАСЫНЫШЫ СӨЗ

Тағдырдың жарлығын білесіздер — өзгерілмейді. Пәннеде бір іс жалығу деген. Ол — тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қыйын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де, ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел ойлы, адамның баласы осы адам баласының жалықпайтығын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, құлқіден де, мақтаннын да, көрбездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл аз ба, көп пе жалыгады. Оның үшін бәрінің айыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да сүйій бастайды. Дүние бірқалыпта тұрмайды, адамның қуаты, өмірі бірқалыпта тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бірқалыпта тұрмакты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпта тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Соншалық өмірдің баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақмақтық, қайғысызыдышқ та бір ғанимат² екен деп ойлаймын.

¹ Данышпан.

² Олжа, табыс.

ЖЫЙЫРМА БІРІНШІ СӨЗ

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтанин аман болмағы — қыйын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын ұлкендік деп атайдын, біреуін мақтаншақтық деймін. Ұлкендік — адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ. Мысалы, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді — осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман, дегізбесем екен деп азаптанады. Екінші, мақтаншақ, деген біреуді «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, құ десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, әуелі іс екен деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады. Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол — надан, надан да болса адам. Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, я аулына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол — наданың наданы һәм өзі адам емес.

Жатқа мақталсам екен деген елім мақтаса екен дейді. Еліме мақталсам екен деген ағайынның мақтаса екен дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді.

ЖЫЙЫРМА ЕКІНШІ СӨЗ

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым.

Байды қадірлейін десен, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын ұлестіріп жүр. Ойлайды: жалынтып бердім деп. Ақмақтығынан ойлайды. Жоқ, өзі жалынтып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр.

Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаған соң, кеселді қулар қөбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күндө анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер к... не құрым киізді түзға малшып тыққан соң есі шығып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең, құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас үрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсы іске мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысанпақа есті кісі елде жоқ. Құлық, сүмдық, арамдық амалға елдің бәрі де есті.

Фарып-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ештеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сүм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің? Енді, әлбеттә, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан, дау бақпас» деген мақалменен боламын деп, бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, үры, зағым, қуларға жеміт болып жүрген шын момындарды аямаңсан, соның тілеуін тілемесең болмайды. Соңан басқаны таба алмадым.

ЖАЙЫРМА ҮШІННИҢ СӨЗ

Бізлің қазакты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш легендер бар.

Оның қуанышы — елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қыламаған жаманшылығы шықса қуакады. Айтады: құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммың деп жүрғой, оның қасында біз сөулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қараганда мен таза кісі емеспін бе? — деп. Оған құдай тагала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болалы деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсып деп? Жаманмен салысып жақсы бола ма? Жақсыға

салысып жақсы болад ғағы. Жұз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдын деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар, артыңда неше ат бар еді деп сұрағаның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегениң несі қуаныш?

Енді жұбаныш — жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген — ұлы той, көппен бірге болса, болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп, көпке қаһарым журмейді деп? Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тараң па? Хикмет¹ көптен тараң ма? Бірден тараң ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жоқ, жарымы сау болса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетуғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жармысы арыса, жармысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақмақтың бір ақмаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен бәріміздің аузымыз сасың болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Қоңлін сол сөзben разы қылуға жетіп пе? Ендеше көбінен қалмай, сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

ЖЫЙЫРМА ТӨРТИНШІ СӨЗ

Жер жүзінде екі мың миллионнан артық адам бар, екі миллиондай қазақ бар. Біздің қазақтың достығы, дүшпан-дығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеді, өнер іздеді, күрттануы ешбір халыққа үқсамайды. Бірімізді біріміз гәддип, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Ұш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің басаяғын ұш айналып, көрген кісі толып жатыр. Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып отеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөген жақтан тұзу жолмен ізден, өрістерлік құн болар ма екен? Ай, не болсын!.. Жұз қарага екі жұз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

¹ Бұл жерде өнер-білім деген мәғнада.

ЖЫЙЫРМА БЕСІНШІ СӨЗ

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлышылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. Оның үшін бұл жер дәрілхарап¹, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, пұрсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымга құмарлық қайдан тұрысын? Ашап-ішүгеме маңдағы тапшылығы да, ағайынның араздығы да — әртүрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйрлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім, өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысша оқу керек, хикмет² те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста зор. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсөң, көкремеккезің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына³ кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Жақсы білгенді жорғалықпенен көңдін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жаурыннан бір қаққанға сатады. Тек майордың құлғені керек деп, к.и. ашылса да, қам жемейді. Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренүшілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законызы зорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп иисттеніп үйрену керек. Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-тұғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар — ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді үқтყырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта келейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және де кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: «Сенің

¹ Қауыпты, бұлінген.

² Керемет, гажайып, сыр, ақыл.

³ Талас, тартыс, айтыс.

Осы қорлығыңа көнгеніше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесsem бе!» деуші еді. Осындай жаман сөзді, құлайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренепсі ғемене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қашты, түбекейлен оқыған бала да жоқ. Экесі ел ақшасыменен оқығанға эрәң оқытады, өз малын не қылыш шығарсын? Тұрасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құлайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма! Эйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсетер ме, өзі рахат көрөр ме, я жүртқа рахат көрсетер ме?

ЖЫЙЫРМА АЛТЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың қосқан аты алдыңда келсе, түсірген ба-
луаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып
барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймің, содан
артық қуанышы бар ма екен? Ай, жоқ та шығар! Осы қуа-
ныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір қайуанның
өнерінің артылғаныша я бір бөтен адамның жыққанына мақ-
танарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес,
болмаса баласы емес. Мұның бәрі—қазақтың қазақтан бас-
қа жауы жоқ, биттей нәрсені бір ұлken іс қылған кісідей
қуанған болып, ана өзгелерді ызалаңдырысам екен демек.
Біреуді ызалаңдырмак — шарифатта харам, шаруаға залал,
ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәүлет
біліп, қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы сонша-
лық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат та — кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын
нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те — кейде оның қолында,
кейде мұның қолында болатұғын нәрсе. Құшті жігіт те үне-
мі бір елден шыға ма? Кейде ана елден, кейде мына елден
шығады. Мұның бәрін адам өз өнеріменен жасаған жоқ. Бір
озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Со-
ның бәрін де біле тұра, жерге кіргендей болып я бір арам-
дығы шыққандай, жамандығы білінгендей болып несіне үя-
лып, қорланады екен?

Енді осылардан ойлап білсеңіз болады: надаң ел қуан-
бас нәрсеге қуанады, және қуанғанда не айтып, не қойғанын,

не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Және ұялмас нәрседен ұлады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі — надандық, ақмақтықтың әсері. Бұларың айтсаң кейбіреуі рас, рас» деп үйыған болады. Оған наиба, еріең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңіл, көзі жетіп тұрса да, қайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтатып, үқтырып болмайды. Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен ерікіз қорыққанда я өлгендеге тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұның теріс екен деп біліп ойланып өздігінен тоқтаған адамды көрмессін.

ЖЫЙЫРМА ЖЕТИНШІ СӨЗ

(Сократ Хакимнің сөзі)

Бір күні Сократ хаким бір Аристодим деген ғалым шәкіртіне құдай табарақа уатағалаға¹ құлшылық қылмақ турасында айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға құлуши еді.

— Ай, Аристодим, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше, қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? — деді.

Ол айтты:

— Толып жатыр, қазірет.

— Бірінің атын аташы,— дейді.

— Гомерге бәйітшіліктігі² себепті, Софоклге трагедиясы себепті, яғни біреудің сыйпатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын,— деп, соған үқсаған неше онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

— Олай болса, кім артықша ғажайыблануға лайықты: жансызы, ақылсызы, құр пішінді жасайтын суретші ме? Я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма? — дейді.

— Соңғысы лайықты,— дейді,— бірақ ол жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса,— дейді.

— Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресін? — деді.

— Эріне, әшкере пайдага бола жаратылғанын хикмет де- сек керек деймін,— дейді.

¹ Ұлы құдіреті құшті құдай.

² Өлең.

— Жо, олай болса, адамды жаратушы хауаси хамса заһри¹ бергенде, тахқиқ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкөрө түрғой. Эуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззэт алар едік? Ол көз нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не құңғір, дауыс, жақсы үн, күй, оп — ешбірінен ләззэт ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы піске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не дәмдінің қайсысынан ләззэт алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, исін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жеркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағыға ғазып білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? — депті.

Сонда Аристодим тахқиқ ойлап тексергенде адамды жаратушы артық хикмет иесі екендігіне және махаббатымен жаратқандығына шүбәсі қалмады.

— Олай болғанда және не ойлайсын, һәмма маҳұлықтарды жас балаларына елжіретіп, үйірлітіп тұруын көргенде уа һәмма маҳұлықтардың өлімін ізек көріп, тіршілікте көп қалмақшылығын тілең, ижтиһат қылуын көргенде есіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары — бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін. Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенин білдірмей ме? — дейді.

— Ей, Аристодим! Қалайша сен бір өзіңен, яғни адамнан басқада ақыл жоқ деп ойлайсын? — деді. — Адамның денесі, өзің жүрген жердің бір битімдегі құмына үқсас емес пе? Денеңде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындағы емес пе? Жо, сен бұл ақылға қайдаи ие болдың? Әрине, қайдаи келсе де, жан деген нәрсе келді де, соңан соң ие болдың. Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне және қандай лайықты жарастықты зако-

¹ Сыртқы бес сыйпат, бес соғым мүшесі.

німен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтығының көре-сін. Бұлардың бәріне ғажайып қаласың және ақылың жет-пейді, осылардың бәрі де кез келгендейпенен бір пәрседен жарапған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл есебіне, өлшеуіне ой жетпейтіғын дүние әрбір бір түрлі керекке бола жаратылып және бірі-біріне себеппен байланыстырылып, пәндениң ақылына өлшеу бермейтіғын мықты көркем законге қаратылып жаратылды,— деді.

Ол айтты:

— Тахқиқ бұл айтқаныңың, бәрі рас, жаратушы артың ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол құдайдың ұлықтығына іңкәрім жоқ. Бірақ сондай ұлық құдай менің құлшылығыма не қылыш мұқтаж болады? — деді.

— Ей, Аристодим! Қате айтасын. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіңде де үстаз керек пе? — деді.

Аристодим айтты:

— Ол менің қамымды жейтіғының мен қайдан білем? — деді.

— Жә, олай болса һәмма махұлыққа да қара, өзіңде қара, жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей үгарлық қылыш беріп пе? Адам алдын, артын, осы күнін — ушеуін де тегіс ойлап тексереді. Қайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жагын тегіс тексермекке тіпті жоқ. Қайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара. Адам екі аяғына басып тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке ылайықты һәм өзге қайуандарды құлданағы, пайдасын көрерлік лайығы бар. Қайуаның бірі аяғына сеніп, бірі қанатына сеніп жүр, бір өзіндей қайуанды құлданағы, лайығы жоқ. Адам өзі өзіне сенбесе, адамды да қайуан секілді қылыш жаратса, ешиәрсеге жарамас еді. Қайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дәрігерлік, бір біріне ғылым үйретерлік шешендейтік салахият¹ ол денеге лайықты келмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сипайылық шеберліктің үдесінен² шығарлық қыйыны бар? Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайышен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хиқметпенен өзге қайуанға сұltан қылғандығына

¹ Қабілеттілік деген мағніда.

² Шама, шек.

дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден алланың өзі ойлап жасағаның да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмакқа қарыздар екені мағлұм болғай ма? — депті.

ЖЫЙЫРМА СЕГІЗИНШІ СӨЗ

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті болса, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді — бұлар иелікten? — десе біреу, сіздер айтасыздар: құлай тағаланың жаратқанынан, бүйрығынша болған ісі деп. Жо, олай болса, біз құлай тағаланы ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді құлай тағала бір аптуғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құлайдан тілеп, еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандыромай, қатың баласын жөндеп асырлық та қылмай, кедей қылады екен. Бір залалсыз момынды ауру қылып, қор қылады екен. Кейбір ұры, залымның денін сау қылалы екен. Эке-шешесі бір, екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен. Тамам жұртқа бұзық болма, тұзік бол дең жарлық шашып, жол салалы екен. Тұзікті бейіске шығарамын леп, бұзықты то-закқа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құлретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамағшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осыңың бәрі құдағай тағаланың ғайыпсыз, мінсіз ғафур¹ рахимдығына², әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мұлік те — бәрі құдайлдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мұлқін өзі не қылса қыла береді. Оны ғайыпты болады дей алмаймыз десен, ол сөзің құдай тағаланың ғайыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырыққандығыменен ие табады? Бәрін қылышыға қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтүғын ешиәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Құдай тағала эрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз³ деген екен. Және де

¹ Кешіруші.

² Мейірімді.

³ Құлшылық ету міндет.

әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен та-ныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрган жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі нeden болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған гибадат не болады? Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан — құдай, бірақ қылдырган құдай емес, ауруды жаратқан — құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан — құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып үқсаң болар, әй, песе — жоқ.

ЖЫЙЫРМА ТОГЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың мақалдарының кебінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жа-рамайғұғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсан, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жаңа жүргеніңде жапыңды қыйнап еңбекпене мал тап деген сөз болса,— ол — ар кететүғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал із-демек — ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жапады», «Сұрауын тапса адам ба-ласының бермейтін жоқ» деген — ең барып тұрган құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, мaldы не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек фой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жұз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңірге жазып мінбей-тұспей, арып, шөмендеп дуаналықпен бір күн болған буралиқ неге жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейді. Періштедең садага кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсекзызар сүмдігін қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетүғын антұрғаның жанынан да малы қымбат екен. Ата-анасын малға сатпақ ең арсызың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнатанып мал жыйса да, дүниелік жыйса да, артымда балаларыма

қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құлайға дүспандық іс емес пе? Осындай білмектікпенен айтылған сәздеріне бек сақ болу керек.

ОТЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қырқын мінсе қыр артылмайтүғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ. Мойнын бүрып қойып: «Ой, тәңір-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсін, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазанымға ас салып беріп жүр ме, мен онан сауып отырмын ба?»— деп бұлғактап, немесе: «аяғаным жаным ба? Ой, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма? деп қалышылдайтүғын кісі кеп қой.

Өздерің көріп жүрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтүғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, аз кенірдегін ғана көрсетеді-ау «қыйылып қала қалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратүғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтүғын дарақы, жүртты осы сезімен айдындырамын, «мына кәпірден кісі шошыйтүғын екен» дегізіп айдындырайын деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқып отырса, соны не дейміз? Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылаттүғын, ердің жадағайда-ақ сертке түрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тыйын есеп көрмейтүғыны, жомарттығы — әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп былжыраған арсыз, ұят сыздың бірі дағы.

ОТЫЗ БІРІНШИ СӨЗ

Естілген нәрсені ұмытпастыққа тәрт түрлі себеп бар: әуелі — көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші — сол нәрсені естігендे я көргенде ғибрәтлану¹ керек, көңілденіп,

¹ Ұлғі.

тұшынып, ынтымен ұғу керек; үшінші — сол нәрсөні ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көнілге бекіту керек; төртінші — ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер ой кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе — құллі ақыл мен ғылымды тоздыратуғын нәрселер.

ОТЫЗ ЕКІНШІ СӨЗ

Білім-ғылым үйренбекке талап қылышыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмей, іздегенмен табылmas.

Әуел — білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар еді деп, дүниенің бір қызықты нәрсесін керек болар еді деп іздемекке керек. Оның себебі білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәүлет білсек, және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил¹ болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махабbat пайда болады. Сонда әрбір естігеніңді, көргеніңді көңлің, жақсы ұғып, анық сөз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңлің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бір-ақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсен, ондай білімге көңліңің мейірімі асырап алған шешенің мейірімі секілді болады. Бастапқыдай болғанда, тапқан шешенің мейірімі секілді болады. Адамның көңлі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші — ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ баҳас көңлінді пысықтандырмақ үшін залалды емес, көбірек баҳас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір баҳасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана баҳас қылмайды, жеңбек үшін баҳас қылады. Ондай баҳас хұсідшілікті² зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адамды шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзық-

¹ Тыныштық рахатшылық.

² Күнделді, күншілдікті.

тарда болады. Жұз тура жолдағыларды шатастыруши кісі бір қыйсық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бахас — өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хірслану¹ жарамайлы. Егер хірсланса, өз сөзімшіл ғұрурлық², мақтаншақтық, хүсілшілік бойын жеңсе, ондай кісі бойына қорлық келтіретүғын өтіріктен де, өсектен де ұрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші — әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһынмен көзің жетсе, соны тұт, өлсөң айрылма! Егерде ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтепиен қайтып құрмет күтсін?

Төртінші — білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі — мұлахаза³ қылу, екіншісі — берік мұхабафа⁴ қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші — осы сөздің он тоғызынышы нәмірінде жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар⁵, жаным, соган бек сақ бол, әсіресе, әуелі — құданың, екінші — халықтың, үшінші — дәүлеттің, төртінші — гибраттың⁶, бесінші — ақылдың, ардың — бәрінің дұспаны. Олар бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы — ғылымды, ақылды сақтайтүғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Қөрсекұзыарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсөң, мінездің беріктігі бұзылады. Оナン соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярга орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұсам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!

ОТЫЗ ҮШІНШИ СӨЗ

Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адап еңбегін сат-

¹ Ашқарақтану, қомагайлану, сараң болу.

² Менмендік, ірілік.

³ Ойласу пікір алсысу.

⁴ Сақтау, қорғау.

⁵ Қалайда, әйттеуір.

⁶ Үлгі.

қан қолөнерлі — қазақтың әулиесі сол. Бірақ құдай гагала қолына аз-маз онер берген қазақтардың кеселдері болады.

Әуелі — бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп, кәріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанамын, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші — еріпбей істей беру керек қой. Бір-скі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, жалқау, салғырттық, кербездікке салынады.

Үшінші — «дарқансын ғой, өнерлісің ғой, шырафым», не месе «ағеке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екемін» деп мақтанағып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңіліп де мақтандырып кетеді.

Төртінші — тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтеміш-бүйтеміш, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыптың ғой деп, жоне жасынан іс істеп үйден шық-пағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дерене оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жегнесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шық» қа қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдарап қарызға алады. Оны қылып берейіп, мұны қылып берейін деп, соныменен табысы құралмай, борыш асып дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып, және өзі біреуге алдатқыш болатындығы қалай?

ОТЫЗ ТӨРТИНШІ СӨЗ

Жұрттың бәрі біледі өлетүғының және өлім үнемі қартайтып келмейтүғынын, бір алғанды қайта жібермейтүғынын. Қазақ осыған да амал жоқ, нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп наnbайды. Және һөмманы жаратқан құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсы-

лыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне үқсамайды, бегірек есепсіз қыйнауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп — бәріне сендік дейді. Жоқ, онысына меп сенбеймін. Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, үйіп сенбейді. Ол екеуіне анық сенген кісігіне уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтып түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы барғой дейміз?

Кім де кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек мерек: ешадамың, көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса — мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен. Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтүғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтүғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпенен кешіред тағы, мына кезі келіп түрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жаңын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, наңуға бола ма?

Адам баласына адам баласының, бәрі — дос. Не үшін десен, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дene бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің бәрі бірдей, ахиретке қарай өлүің, көрге кіруің, шіруің, махшарда¹ сұралуың, бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қаупың, екі дүниенің жақсылығына рахатың, бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па?.. Біріңе бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің, біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестьік қылып, я көрсекзыарлық қылып көз алартыспақ лайық па? Тілеуді құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өзбетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшешінің әпер демек ол құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына не лайығы бар? Екі ауыз сөздің басын қосарлық

¹ Діни үғым бойынша заман ақыр болғаннан кейін адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, құр «ой тәңір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?

ОТЫЗ БЕСІНШІ СӨЗ

Махшарға барғанда құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт—соларды қатар қойып, сұрап дейді. Дүниеде ғиэээт-хұрмет¹ алмақ үшін, сыйлы болмақ үшін, қажы болмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт² болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола бір ғана құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүниеде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін онер қылып едіңдер, ол дүниен мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниен қарап болған, сонымен бірге қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіңе ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жұргты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?»

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір ғана мейің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті оррым бар, дайын, кіріңдер! Нәм ол разылықтарыңдан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафағат қылыштар!» деп айтар дейді.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Пайғамбарымыз салалағы ғалайғы уәсәлләмнің³ хадис шариғінде⁴ айтыпты: мән лә хаяғын уәлә иманун ләһү» деп, яғни кімнің ұтты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді, ұят өзі иманның

¹ Қадірлі, сыйлы.

² Дін жолында олған адам.

³ Құдайдың сөлемі мен раҳметі болсын.

⁴ Пайғамбардың езге соzi.

бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар — надандықтың ұтты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялғаш ұялу — ақмақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, я ақылға теріс, я абыйұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі — ондай қылық өзіңден шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япыром-ай, мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзінді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, я ақылға я абыйұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки иәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойынан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөген кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзінді секкен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесін. Мұндай ұяты күшті адамдар үйқыдан, тамақтан қалатуғышы да бар, хатта өзін өзі өлтіретуғын кісілер де болады. Ұят деген — адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойныңда салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Қөздің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Қөзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешиәрсөн көрмейді. Мұндайлышқа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұлмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істең мен ұяты болым дедім ғой, енді нең бар?» — дейді. Я болмаса «Мә, жә, оған мен-ақ ұяты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менің оның қасында несі сөз, пәлен дей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дей: із бе, ұялмаган кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Соның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе!?

ОТЫЗ ЖЕТИНШІ СӨЗ

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігімен емес.
2. Қоңылдегі көрікті ой ауыздан шыққанда еңі қашады.
3. Хикмет сөздер өзімшіл паданға айтқанда, қоңыл уанғаны да болады, өшкені де болады.
4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады.
5. Әкесінің баласы — адамның дүспаны.
Адамның баласы — баурың.
6. Ер артық сұраса да, азға разы болады.
Ез аз сұрап артылтып берсең де разы болмас.
7. Өзің үшін еңбек қылсаң.
Өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың;
Адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласын.
8. Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Файсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? — Ол — көп, ендеше көpte ақыл жоқ. Ебін тапта, жәнге сал.
9. Адам баласын заман өстіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват.
10. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
11. Дүниеде жалғыз қалған адам — адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайлды? Соңғыға кім азбайды?
12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек — қайратсыздық. Дүниеде ешиәрседе баян жоқ екені рас, жамандықта қайдан баяндал қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?
13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егерде аузынан қара қан ағызса, домбыт мақтаншақ, я қорқақ.
14. Қуанбақтың пен бақ — мастықтың улкені, мыңдан бір кісі-ак, к...и ашпайтұғын ақылы бойында қалады.
15. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.
16. Биік мансап — биік жартас,
Еріпбей еңбектеп жылан да шығады,
Екпіндеп ұшып қыран да шығады;

Жікшіл ел жетпей мақтайды,
Желөкпелер шын дег ойлайды.

17. Дүние — ұлken көл,
Заман — соққан жел,
Алдыңдағы толқын — ағалар,
Артықи толқын — інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер.
18. Бақпен асқан патшадан,
Мыймени асқан қара артық;
Сақалын сатқан көріден
Еңбегін сатқан бала артық.
19. Тоқ тілеңші — адам сайтанды,
Харакетсіз — сопы монтанды.
20. Жаман дос — көлеңке:
Басыңды күн шалса,
Кашып құтыла алмайсың;
Басыңды бұлт алса,
Іздеп таба алмайсың.
21. Досы жоқпен сырлас,
Досы көппен сыйлас;
Қайғысыздан сақ бол,
Қайғылыға жақ бол.
22. Қайратсыз ашу — тұл,
Тұрлаусыз ғашық — тұл,
Шәкіртсіз ғалым — тұл.
23. Бағың өскенше тілеуінді ел де тілейді, өзің де тілей-
сің, бағың өскен соң — өзің ғана тілейсің.

ОТЫЗ СЕГІЗИНШІ СӨЗ

Ей, жүргегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғы-
лычың мінездері туралы біраң сөз жазып ядкар¹ қалдырай-
бын. Ықласпенен оқып, ұғып алыңыздар, оның үшін махаб-
батың толады. Махаббат — зуелі адамның адамдығы, ақыл,
ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себеп-
тер — зуелі хауас сәлим² һәм тән саулық, бұлар туысынан бо-
лады, қалмысы жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы
үстаздан болады. Талап, ұгым махаббаттан шығады. Ғылым-

¹ Ескерткіш, есте қалу.

² Жақсы сипат.

білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді өзелі бастаң бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйр қылу керек, үйрене келе өзі ізdegендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Соңан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін таңымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфагат¹ дәфғы мұзарратларны² айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренисе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін қобінесе балаларды жасында ата-аналары қыянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады — ешбір бәһра³ болмайды.

Ол қыянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хаттә иман иғтикатқа⁴ да қыянатпен болады. Бұл қыянатшылар — жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмеләт⁵ таппағы — қыйынның қыйыны. Себебі алла тағала өзі — хақиқат жол. Хақиқат пенен растық — қыянаттың дүшпаны, дүшпаны арқылы шақыртқанға дос келе мег? Кеңілде өзге махабbat түрғанда хақлықты таппайды. Адамның білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсениң түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен болады. Ол — алланың ғылымы емес, һәмманы біле-түғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым — алланың бір сипаты, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппак, мақтан таппак, гиззат-хұрмет⁶ таппак секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, гиззат-хұрмет адамды өзі ізdep тапса адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егерде адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, тапаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп шынды білмек құмарың бар болса, адамшылыққа лайықты ықласты құлағынды қой. Әуелі дін ислямның жолындағы пәнделер, иманның хақиқатын білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанбақтық емес, сен алла тағаланың бірлігіне, құранның оның сөзі екендігіне, пайғамбары-

¹ Пайдалыны алу.

² Зараарлыдан қашу.

³ Пайда, нәтиже.

⁴ Нану, сену.

⁵ Жетілу, толыгу.

⁶ Қадірлі, сыйлы.

мыз Мұхаммед Мұстафа саллаллаһұ ғалайғи үәсәлләм¹ оның тарапынан елші екендігіне инандық. Жә, не бітті? Сен алла тағалаға алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін я келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпенен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзің инанмақтығыңдан пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады.

Сіз «Әмәнту биллағи кәмәнүә би әсмайғи уасифатиңи»³ дедіндіз. Ол есім аллалар³ һәмма ол алла тағаланың фигыл ғазимләрінің⁴ аттары, олардың мағнасын біл. Һәм сегіз сиғат затиялары⁵ недеген сөз, кәміл үйрен. Өзінді оның құлы біліп, өзіңде мұслім⁶ ат қойып, тәслім⁷ болғаныңа раст боласын да. Өз пигылдарыңды соған өз халінше үқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға үқсай алам ба деп, нағандықпен ол сөзден жиіркенбе, үқсамақ — дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ. Оның үшін алла тағаланың сипаттары: Хаят⁸, Ғылым, Құдрет⁹, Басар¹⁰, Сәмиғ¹¹, Ирада¹², Кәлам¹³, Тәқин¹⁴. Бұл сегізінен алла тағаладағыдай кәмәлат-ғазамат¹⁵ бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты. Жә, біз өзіміздің бойымыздагы сегіз зәрра¹⁶ аттас сипаттымызды ол алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бүркізыны, озге жолға салмақ бірлән біздің атымыз мұслим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипаттымызды һәм ол аттары бірлән ағламланған¹⁷ фигыл құдаға¹⁸ фиглімімызды ертпек не

¹ Мұқамет пайғамбарға құдайдың сәлемі мен раҳметі болсын деген соз.

² Құдайға оның есімдері мен сипаттарына иман келтіремін.

³ Алланың аттары.

⁴ Ұлы сыйпат.

⁵ Өзіңе, хас, өзіне лайық.

⁶ Мұсылман адам.

⁷ Берілу.

⁸ Тіршілік, тірі болу.

⁹ Күш.

¹⁰ Көру, көруші.

¹¹ Есту, естуші.

¹² Тілеу, қалау.

¹³ Сөйлеу, сөйлеуші.

¹⁴ Болдыру, болдыруши.

¹⁵ Жетісу, ұлкею.

¹⁶ Кішкентай.

¹⁷ Белгілі, анық.

¹⁸ Тәңірдің ісі.

бірлән табылады, қалайша табылады, оны білмек керек. Ол — алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап¹ танымакқа керек. Егерде ол сипаттар бірлән тағрифламасақ бізге мағрифат улла² қыйын болады. Біз алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хаким³ ақыл еріштіре алмады. Алла тағала — өлшеусіз, біздің ақылымыз — өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білуге болмайды. Біз алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те — ақылымызға ұғымның бір тыянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкіннатьың⁴ ішінде не нәрсениң үжуді⁵ бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске⁶ айтылатұғын бір қадимге⁷ тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам алла тағаланың⁸ ішінде, құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз сұбтия⁸ сипаттары бірлән, тоқсан тоғызы Әсма-и хұсналар⁹ бірлән біллірген. Бұлардың һәммасы алла тағаланың затия¹⁰ сұбтия уә фиглия¹¹ сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге тәртеуін білдіремін. Оның екеуі — ғылым, құдрет. Сегіз сипаттан қалған алтауы — бұларға шарх¹². Ол алтауының бірі — хаят, яғни тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым құдреті сипаты бірлән сипатталық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдрет олуда¹³ боларлық нәрселер ме? Әлбеттә, ғылым құдреті бар болды; хаяты — мағлұм, бірі — ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол ешнәрсеге харекет бермейді. Һәм маға харекет беретүғын өзі. Ол ирада — ғылымның бір сипаты, бір көләм, яғни сөйлеуші деген, сөз қарыпсыз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі — қарыпсыз, дауыссыз. Енді

¹ Айыру, анықтау, білу.

² Алланы тану.

³ Данышпан, дана адам.

⁴ Болуы мүмкін нәрселер.

⁵ Бар болу, бар болушылық.

⁶ Пайғамбар сөзі.

⁷ Ескі, көне.

⁸ Орнықты, тұрақты.

⁹ Жақсы ісімдер.

¹⁰ Өзіне лайық.

¹¹ Өзі істейтін.

¹² Түсіндіру, түсінік беру.

¹³ Күш болуда

олай болса, айтқандай қылып білдіретүғын құдреті және ба-
 сар, сәмір, яғни көруші, есітуші деген. Алла тағаланың көр-
 мегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей,
 естігсідей білетүғын ғылымның бір сипаты. Бірі тәкуин,
 яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтір-
 мегі бір өз алдына сипат болса, алла тағаланың сипаты өзін-
 дей қадім, һәм әзәли¹ һәм әдәби² болады да, һәмишә³
 барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үл-
 кен я кіші болуға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдрет
 сипаттары секілді босанбай, һәр уақыт жаратуда болса,
 бір ықтыярысыздық шығады. Ол ықтыярысыздық алла таға-
 лаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі — құдретіне
 ғана бір шарх. Бұл ғылым, құдрет екі сипат бірлән сегіз си-
 пат бұзылмастан түгел болады. Ол ғылым құдретте ешбір
 ниһаятсіз⁴ ғылымында ғафләт⁵ құдретінде епсіздік және на-
 шарлық жок. Саниғын сұннатына⁶ қарап білесіз. Бұл көзге
 көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикметпенен жа-
 растырып, қандай құлпетпенен оринастырап, ешбір адам ба-
 ласының ақылы жетпейді. Бірақ пендесінде ақыл-хұқімші,
 қайрат, қуат қызмет қылышы еді. Соған қарап ойлайсын:
 алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуел-
 де айтқанымыз: ғылым, құдрет — біздің ұғуымызға ғана
 екі хисап, болмаса, бір-ақ ғылымды құлрет болуға тиіс. Олай
 болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбіғ⁷ бірі мәтбүғ⁸
 болады фой. Бұл болса, тағриф раббыгे⁹ жараспайды. Сегіз
 сипат қылып және ол сипаттар «Лағаириуәләһүә¹⁰» болып,
 бұлай айтула, бұлардан бір өз алдына жамағат яки жамиғат¹¹
 шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттарды әр-
 бірін басқа-басқа дегенде, кеп нәрседен жыйылып, ынтымак-
 пенен құдай болған болады. Бұлай деу батыл¹², бір ғана құл-
 ретпендерде болған қуат; құлрет, ғылым ақылдан басқа бо-
 латуғын, алла тағалада болған құдрет — ғылым һәм рахмет.

1 Әуелде, әуелден.

2 Мәңгі.

3 Үнемі, әрқашан, әрдайым.

4 Шекіз, шамасыз.

5 Қапы қалу, қапы болу.

6 Истеушіні ісіне қарап.

7 Ертуші.

8 Еруши.

9 Құдайды тану.

10 Басқа да емес, соның өзі де емес.

11 Көп адам,

12 Теріс,

Ол — рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да алла тағаланың Рахман¹, Рахим², Фафур³, Уадуд⁴, Хафиз⁵, Сәттар⁶, Равак⁷, Нағір⁸, Үәқіл⁹, Латиф¹⁰ деген есімдәріне бинаэн¹¹ бір ұлығы сипатынан есептеуге жарайды. Бұл сөзіме нақлия¹² ләделім — жоғарыдағы жазылмыш алла тағаланың есімдері. Faқлия¹³ дәлелім құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан оиан басқа, бірінен бір пайда алатұғын қылыш жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды¹⁴ жаратыпты.

Жансыздарды еті ауырмайтын қылыш, жан иесі хайуандарды ақыл адам баласы асырайтын қылыш, һәм олардан махшарда¹⁵ сұрау бермейтүғын қылыш, бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылыш жаратқан.

Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылыш, жаратқандығында һәм ғадалэт, һәм мараббат бар. Адам баласын құрт, құс өзге хайуандар сипатында жаратпай, бұл гузэл сипатты беріп, екі аяққа бастырып, басын жоғары түрғызып, дүниені көздерлік қылыш, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, исін алғып ләззаттанғандай қылыш, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын бейқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, заардан қорғап тұрараптық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрганда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тұра көзге ақпасын деп, қага беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылыш, бірінің қолынан келмestey істі көптесіп бітіrmекке, біреуі

¹ Жарылқаушы.

² Мейірімді.

³ Кешіруші.

⁴ Суюші.

⁵ Қорғаушы, сактаушы.

⁶ Айыпты жабушы.

⁷ Рызық беруші.

⁸ Пайдалы, пайда беруші.

⁹ Басқарушы.

¹⁰ Жақсы, таза, кірсіз.

¹¹ Сүйеніп, негіз етіп.

¹² Бұрыннан айттылып жүрген сөздермен.

¹³ Оймен, ақылмен.

¹⁴ Адам, адам баласы.

¹⁵ Діни ұғым бойынша заман ақырда адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

оыйн біреуіне ұқтыралық тіліне сөз беріп жаратпақтығы маҳаббат емес пе? Кім өзіңе маҳаббат қылса, сен де оған маҳаббат қылмағың қарыз емес пе? Ақыл көзімен қара: күн қызылдырып, теңізден бұлт шығарады екел, ол бұлтардан жаңбыр жауып, жер жұзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, же містерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапрақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбаттәрді¹ өсіріп, хайуандарды сақтап, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Ішер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын, хайуандар: етін, сүтін, күшін, көркін, терісін, сулар: балығын, балықтар икрасын, хатта ара: балын, балаузын, құрт: жібергін — һәм масы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі — адам баласының таусыл-мас азығы.

Миллион хикмет бірлән жасаған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы маҳаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздық бірлән бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін үшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін бік жартасқа, бірін терең тұңғыйық-қа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылышп, жас құнінде, кішкене уақытында шафхат сәхәріменен² бастарын байлап қамқор қылышп қоймақтығы, адам баласына өсіп-өпіп, теңдік алсын емес, бәлки адам баласының үзілмес інсіліне таусылмас азық болсын дегендік. Бұл хикметтерінен һәммасына мархамат һәм ғадаләт зәһир³ түр екен. Біз өз ортамызда бұл мархамат⁴ ғәдәләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, ал оның үшін мүсілим болғанда, алла тағалага тәслім болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі, ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па? Бұл фиғылы құданың⁵ ешбірінде қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпай-

¹ Өсімдіктер.

² Ертеңгі рахмет.

³ Әділдіктің көрінуі.

⁴ Жақсылық, жәрдем.

⁵ Теңрідің ісі.

мыз, бұл қыянатшылық емес пе? Қыянатшылықта бір қарап тұрған адам — я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман. Алла табарака уатагаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфаккарұ фиола илланы¹» деген ҳадис шарифтің² «инналлаһү йұхіббул мақситиң»³ деген аяттарға ешкімнің ықласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргеніміз жоқ. «Әтәмурұн әннәсә билбири уәәхсәну инналлаһү йұхіббул — мұхсинин⁴», «уәлләзинә амәну уәғеми-луссалихати ұлаикаасхабул жәннәти һұм фиһа халидун»⁵ деген аяттар құранның іші толған ғамалус-салих⁶ не екенин білмейміз. «Уа әммәллзинә амәну уәғамилуссалихаты фәйуәффиһим ұжурәһүм уеллаһу лә йұхіббуззалимин»⁷ аятына қарасаң, ғамалус-салих залымдықтың зидди⁸ болар. Олай болғанда ғадаләт рағфат⁹ болуға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның хаясы¹⁰ жоқ, кімнің ұтты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыз саллаллаһү ғалайғи уасәлламнің қалис шарифі «мән лә хаяғын лаһу уәла иманун лаһу»¹¹ деген дәлелдер. Енді белгілі, иман құры инанышпенен болмайды, ғадаләт уа рағфат бірлән болады. Ғәмалус-салих ғадаләтті мархамәтті болмақ құллі тән бірлән қылған құлшылықтарың ешбір ғадаләтті мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттө екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлки ғадаләт барша езгуліктің аласы дүр. Нысап, ұт бұл ғадаләттән шығады. Оның үшін ғадаләтті адамның көңліне келеді: мен өз көңлімде халық менімен, сондай-мұндай халықтармен мұғамәла¹² қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жағамайды ғой деп, сол өзі әділет те және нысап та емес пе? Һәмма жақсылықтың ба-

¹ Құдайдың бергеніне ой жібер.

² Пайғамбардың езгі сөзі.

³ Шынында құдай әділ адамдарды сүйеді.

⁴ Адамдарга жақсы іс істе деп, жақсылық етіңіз деп бүйышыңыз, үйткені құдай жақсылыққа тартушыларды сүйеді.

⁵ Сондай адамдар құдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді, ондайлардың орны мәңгі жұмақта.

⁶ Езгі іс.

⁷ Бірақ сондай адамдар бар, құдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді, сойтіп міндетін атқарады, ойткені құдай залымдарды сүймейді.

⁸ Қарсы, керісі.

⁹ Әділдік, жоғарылату

¹⁰ Ұт.

¹¹ Кімнің ұтты жоқ болса, соның иманы жоқ.

¹² Арасы, катынасу.

сы емес пе? Жә, олай хұлық¹ пенен сол ойды ойлаган кісі қаллақыны² шүкірді үеге ойламасын?

Шәкірліктен³ гибадаттың бәрі туалы. Енді зинһар⁴ ғадаләт, шапагаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һәммасы босанады. Аллаяр соғының бір фәрдәдән жұз фәрдә бижай⁵ дегені басыңа келеді. Енді біздің бастағы тағриф⁶ бойынша құдай тағалағының, рахымды, ғадалетті, құдретті еді. Сенде бұл ғылым, рахым, ғадалет үш сипатпенен сипаттанбақ; ижтиһадің⁷ шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсанияттың⁸ бар болады. Белгілі жәуанмәртлік⁹ үш хаслат¹⁰ бірлән болар деген сиддых¹¹, кәрәм¹², ғақыл¹³— бұл үшіндән сиддых, ғадалет болар. Кәрәм шағағат болар, ғалық магалұм дүр. Ғылымның бір аты екендігі, бұлар әр адамның бойында алла табарака уатағала тәхмин¹⁴ бар қызып жаратқан. Бірақ оған рауаж¹⁵ беріп ғұлдендірмек, бәлки адам өз халінше кәмәлатқа жеткізбек жеңітінде болмақ. Бұлар — өз ижтиһадің бірлән ниет халис¹⁶ бірлән ізденсең ғана, берілетін нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хасләттің, иелерінің алды — пайғамбарлар, онан соң — әулиелер, онан соң — хакимдер, ең акыры — кәміл мұсылмандар. Бұл үш тұрлғының құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл фиғылдарға ғашық болып тұтпақты пайғамбарлар үйретті, әулиелерге әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ұхрауи¹⁷ пайдасын ғана күзетті. Ғашықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасын үмитты. Бәлки хисапқа алмадилар. Хакимдер дүниеде тиетін пайдасын сөйледі, гибрәт¹⁸ көзімен қарағанда, екеуде де бірікен бірі көп жырақ, кетпейді. Оның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, алла тағаланың сұнғатына

1 Пейіл, мінез.

2 Жаратушсынына.

3 Шукір ырзалық.

4 Қалайша, әйтесуір.

5 Жайсыз, қолайсыз.

6 Айру, тану.

7 Талап.

8 Адамгершілік.

9 Жақсы адам.

10 Пайда, сипат.

11 Шындық.

12 Ізгілік.

13 Даналық.

14 Шама, шамамен.

15 Реттеу, пайдага асыру.

16 Шын ниет. 17 Ахиреттік. 18 Үлгі.

қарап пікірлемектікі скейі де айтты. Пікірлемектің соңы гибратламақ Солса керек. Бұл ақыл, ғылым — екеуі де өзін зорға есептемекті, залымдықты, адам өзіндей адамды алда- мақты жек көрелі. Нәр екісі де мархаматты шапағатты бол- мақтықты айтып бүйірлы, бұл рақым болса керек. Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі таифа әр екісі өздеріне бір түр- лі нәпсісін фида қылышылар деп. Яғни, бенделіктің кәмәла- ты әулиелікпен болатуғын болса, құллі адам тәркі дүние болып ғы деп тариқатқа¹ кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда мaldы кім бағады, дүшпанды кім тоқтата- ды, киімді кім тоқыйды, астықты кім егеді, дүниедегі алла- ныңпенделері үшін жәраратқан қазналарын кім іздейді? Хә- рами², макрухи³ былай тұрсын, құдай тағаланың қуатыменен ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жарат- қан, берген нигмәттеріне, онан көрмек хұзурға⁴ сүйк қөзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылга, әдепке, ынсанقا дұ- рыс па?

Сахиб нигмәтке⁵ шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздікпен- нең күнәкөр болмайсың ба? Екінші,— бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де қаупы бар. Кәпірлерге жем болып кетуде, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарап тұрамын дегені болып кетсeler де керек. Егерде бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Рас болса, һәммаға бірдей раст болсын, алалаған раст бола ма, һәм ғадаләт бола ма? Олай болғанда, ол жүртта ғұмыр жсқ болса керек. Ғұмыр өзі — хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ. Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүниe⁶ емес еді, ғашәрән — мұбәшәрәлан⁷ қазғает Госман, Ғабдурах-ман bin Fauф уа Сагид bin Әбүдәқас үшеуі де үлкен байлар елі. Бұл тәркі дүниелік: я дүние ләззатына алданып ижти- хатым шала қалалы деп бойына сенбегендік; я хирс⁸ дүниe- лікten қауымының қөндін сүйтпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін фида қылыш мен жаныммен уоys қылғанда. халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылыш, һәуа һәуастан⁹ әрбір

¹ Дін жолы.

² Арам нәрсе.

³ Жиіркенішті.

⁴ Тыныштық, рахатшылық.

⁵ Байлар iese, дәулет iese.

⁶ Дүниелен безген.

⁷ Мұқаметтің тірі күнінде жұмаққа кіреді деп сүйініш бе- рілген он адам.

⁸ Дүние құмарлық.

⁹ Әуестену.

арзуи¹ нәспіден сұнып, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарап болар ма екен деген үмітпен болса керек. Олай болғанда о да жүртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол — бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда рыясыз², жеңілдіксіз бір қарап тұрып іздеген ғана кісі істің кәмәлатына жетпек. Бұл заманда надир³, бұған ғылымның да зоры, сиддық, қайраттың да зоры, махаббаттың халлақна да, уа халық галамға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жыйылмағы, қыйынның қыйыны, бәлки фитнә⁴ болар.

Басына һәм өзіне өзгешелік бермек — адам ұлын бір бұзатын іс. Әрбір наданың біз тариқатқа⁵ кірдік деп жүргені біз бұзылдық дегеніменен бір болады. Ҳаким, ғалым-асыл та бір сөз, бірақ ғарафта⁶ басқалар дүр. Дүниеде ғылым заныри⁷ бар, олар айтылмыштарды нақлья деп те айтады, бұл нақльяға жүйріктер ғалым атанады. Құдай тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәфаккарұ фи әла иллағи дегең халиске бинаэн⁸ бұл сұнғати құладан⁹ ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тью жек, бәлки сұнғатынан себебін білмекке құмарлықтан саниғна¹⁰ гашықтық шығады. Құдай тағаланың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықтын демек те орынсыз. Ғашық-мағшүқтыққа¹¹ халик бірлән махлұқ ортасы мунәсібетсіз¹² алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжіремекті құдайға гашық болды дейміз. Олай болғанда хікімет құдаға, пендле өз ақылы жетерлік қадарі ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге ұаким ат қойған. Бұлар хақ бірлән батылды айырмақта, себептерін білмекке тырысқандарыменен һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-кулкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртебада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақпенен ләззаттанады.

1 Тілек, мақсат, арман.

2 Босқа кету, зая кету.

3 Сирек, аз кездесетін.

4 Бұзықтық.

5 Сопылар жолы.

6 Білуде, тануда.

7 Сыртқы ғылым.

8 Негізделген.

9 Құдайдың шеберлігінен.

10 Жасауышы, істеуші.

11 Суюші, сүйгеші.

12 Байланысыз.

Адастай тура іздеңен хакимдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің¹ қазығы — осы жақсы хакимдер, әрнәрсе дүниеде солардың истихражы² бірлән рауаж табады. Бұлардың ісінің көбі — дүние ісі, ләкин осы хакимдердің жасаған, таратқан істері әлдүния мәэрәгетул — ахирет³ дегендей, ахиретке егіндік болатын дүниес сол. Әрбір ғалым — хаким емес, әрбір хаким — ғалым. Ғалымларның нақтыясы бірлән мұсылман иман тақлиди⁴ кесіп қылады. Хакимдердің ғақпияты бірлән жетсе, иман якшін⁵ болады. Бұл хакимдерден мұрад — мұсылман хакимдері, болмаса ғайри діннің хакимдері — әгерше фатлұбии тәжидуни⁶ делінсе де, дүниенің һәм адам үфлі өмірінің сырьна жетсе де, діннің хақ магрифатына⁷ жете алмағандар. Бұлардың көбі — иманның жеті шартынан, бір алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі құмәнді, кімі мұнқір⁸ болып, таҳиқтайдай алмағандар. Егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз құдайдың елшісі пайғамбарымыздың хадис шарифі, ҳанрун-нас мән янғағун-нас⁹ деген. Бұл хакимдер үйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақтына яғни, әлектрі тауып аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суга қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұргаңдыры, уахсусан¹⁰ адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенең батылдықты айырмақты үйреткендігі — баршасы нәфиғлік¹¹ болғап соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дағуа жоқ.

Бұл заманың моллалары хаким атына дүспан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки бұзық фиғыл, әл-инсан ғәлдү ләма жәнілгә¹² хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап-парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болысыз соз баҳас үйренсе, соган мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жүртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі заарлар

¹ Адамның ісі.

² Истеу, ойлау.

³ Дүниес ахиреттің егіні.

⁴ Бірсуге еріп келтірілген иман.

⁵ Шың иман.

⁶ Талап қылсаң табасын.

⁷ Тану, білу.

⁸ Сенбесу, карсы келу.

⁹ Адамның жақсысы адамға пайда келтірген адам.

¹⁰ Эсіреле.

¹¹ Пайда беруші.

¹² Адамның конілі жаманышылыққа ауып тұрады.

хасил қылады. «һай-һой!» менен, мақтамменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың кебі әншейін жәнил¹ түгіл жәнилләр кібік² талаң болса, қайда хак сөздер келсе, қазір нысапқа қайтын һәм гибраттаасын. Рес сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген нысап, құры өзімшілдік һәрбір өзімшілдік — әрбір адамды бұзатын фиғыл. Растьң бір аты — хак, қақтың бір аты—алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны ұғып ғадалетпен тәптештеуге керек. Мұндай фиғылдардан күпір³ қаупы да бар. Және пайғамбарымыз саллаллауға лайқи уәсәллам «ақыр заманда біржылдық, бір күн болар» легенде сахаба-и кәрәмлар⁴ «бұл бір жылдық күнде намаз нешеу болар» деп сұрағанда: оның патуасын сол заманың ғалымдары білер деген сөзінен гибратланып қарасаң, заман өзгерумен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады. Бұл күндегі тәхсил-ғұлум⁵ ескі медреселер гүрпинда болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда⁶ мектеп харбия⁷, мектеп рұшдиялар⁸ салынып, жаңа низамға айналған. Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ баҳастар бірлөн күнін өткізіп, мағиша⁹ дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, харекетке лайықты жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насиҳаты да тасирсіз болады.

Дүниенің мағмурлығы¹⁰ бір түрлі ақылға нұр беріп тұратығын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлки дүниенің ғылымын білмей қалмақтық — бір үлкен зааралы надандық, ол құранда сөгілген; дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасты бірлән малға маҳаббатын ауларғандар дүниеде болмаса, ихсанда¹¹ қолым қысқа болмасын деп һәм өзім біреуғе тамғылы¹² болмайын деп, малға маҳаббатын аудармай, езгулікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

1 Ұзық.

2 Ұзық адамдар сыйқты.

3 Дүннен шығу.

4 Езгі сахабалар.

5 Ғылым үрену.

6 Вұрынғы Турция патшалығы.

7 Әскери мектеп.

8 Түрлі пәндер оқылатуғын мектеп.

9 Тіршілік.

10 Қызық, әдемі.

11 Жәрдем, жақсылық.

12 Тілеу, сұрау, алысы келу.

Біз ғылымды сатып, мал іздемек емесіз. Мал менен ғылым кәсіп қылмақтыз. Өнер — өзі де мал, өнерді үйренбек—өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадалеттандырынын, шарғыға¹ муафих² болсын. Адамға халінше ихсанды болмақ—қарызың іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Моллалар тұра тұрсын, хұсусан³ бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар — фитнә⁴ ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хұқым шаригатты⁵ таза білмейді, көбі надан болады. Онаи асып өзін өзі әһіл тариқат⁶ біліп жоне біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыйбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мухал⁷, бұлар адам аздыруышылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені — надандар, сөйлегені — жалған, ләлелдері тасбығы менен шалмалғры, онан басқа ешнәрсе жоқ.

Енді білініздер, перзенттер! Құдай тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз⁸ болды. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылыш кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдақ болса, өзің ниһаяттың, ол жол құдайдың жолы емес. Ғаламнан жыйылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген нысап? Не түрлі болса да, я дүниенен, я ақылдынан, я малиңдан ғадалет, шапагат секілді біреулерге жақыслық тигізбек мақсатың болса, ол жол — құданың жолы. Ол — ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңда берік бастың ниһаятсыз құдаға тақырып хасил⁹ болып хас¹⁰ езгу құлдарынан болмақ үміті бар, өзге жолда не үміт бар? Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түземек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінше бір дәulet білелі. Бұл істердің бәрі өзін көрсетпек, өзін өзі базарға салып, бір ақылы көзіндегі ақмақтарға «бәрекелді» дегізбек. «Осындай болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «осындай бола алмадық» деп күйінер, мұнан не пайда шықты? Мұнша әуреленіп сыртыңды бір сүйген қаумыңда ұқсатарсың?

¹ Діни заңға.

² Үйлесімді, сәйкес.

³ Әсіресе.

⁴ Бұліншілік, бұзықтық.

⁵ Шаригат жолы.

⁶ Сопылық жолындағы адамдар.

⁷ Мұмкін емес, екі талай.

⁸ Шек, шама. Бұл жерде өлшеусіз, артық деген мәғніда.

⁹ Жақындық табу.

¹⁰ Нагыз.

Сыртқа қасиет бітпеді, алла тағала қарайтұғын қалыбында боямасыз ықласыңа қасиет бітеді. Бұл айнага табынғандардың ақылы қаншалық өсер дейсің? Ақыл оссе, ол түпсіз терең жақсылық сүймекгікпен өсер.

Құдай тағала дүниені көмәлітты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өнсін деп жаратқан. Сол өсіп-өнү жолында адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды—әуелі дос көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңдан келгенінше достық мақамында¹ болмақ. Кімге достығың болса, достық достық шақырады, ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен өзін өзі артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ. Бұл өзін өзі артық көрсетпек екі түрлі!

Әуелгісі — әрбір жаманшылықтың, жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жый-мақтық, бұл адамға нұр болады.

Екінші — өзін өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адам-лықтың нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі — қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дүшінандық шақырады.

Нәм өзі өзгеше боламын демектің түбі — мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілікті бітіреді де, күншілік күншілікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы, адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Құллі адам баласын қор қылатын үш пәрсе бар Сонан қашпақ керек: Әуелі — надандық, екінші — еріншектік, үшінші — залымдық деп білесін.

Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш-нәрсөн оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дүшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, үятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады.

Залымдық — адам баласының дүшпаны. Адам баласына дүшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады.

Бұлардың емі, халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадалат ісінің алды-артын байқар-

¹ Көңіл, жүрек.

² Орнында.

лық білімі, ғылымы болсын. Ол білім ғылымды құдаға мұқтади¹ болсын, яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен көмәлдіккішінде бір жолға салып жасады, сіздердің ісінде де бір жақсылықты бина² қылыш, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және құдай тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір заарлар шығып кеткендей болмай, көпкі пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки бұларсыз тағат³ — тағат та емес.

Бәлгілі құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәқлиф⁴ қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғаяум⁵ былай тұрысын, ғылымға маҳаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке піктинаст ләзім⁶, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз езгулік деп қаласыз, езгулікке бола қасд⁷ етіп ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз саллаллағы ғалайни уәсәллампің хадис шарифі: «иннәмал — әғмал бин — ниет»⁸ деген. Енді ниет еттіңіз таһарат⁹ алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтмаққа, бұл тағаттарды ниеттіңіз заһирынан¹⁰ қалып сырғибадатқа жетнегендігі кемшілік емес пе? Сіздің батиңыңыз¹¹ таза болмағы ол иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат — батиңыңыздағы иманның көлеңкесі, ھәм сол иманның нұрланып тұрғанына көрік үшін бүйірылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес біреу, бір-ақ езгу тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, құңғірттенеді, бәлки сөну қаупы да бар деген. Егер нағандар ол ғибадаттың ішкі сырын ес-кермей қылса, соны қалып жүріп, иманы сөнер деген.

Мениң қаупым бар, олар хас¹² осы ғибадат екен, құданың бізге бүйірғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлады. Ол ғибадат, күзетшісі еді. Жә, күзетші күзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрм-

¹ Еру, жолға тусу.

² Негіз, тірек.

³ Күгішіңық, ету, жалбарыну.

⁴ Бүйірү, істе деу.

⁵ Кепшілік.

⁶ Талап қылу, міндеп.

⁷ Ниет, аргау.

⁸ Іс істеу үшін ниет талап керек.

⁹ Намаз оқыр алдындағы жуыну.

¹⁰ Сырт, сыртқы жақ.

¹¹ Іш, ішкі жақ.

¹² Нагыз.

ғын қасд қылса, ол не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда кетеді?
Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес не?
Ей, ишарattan¹ хабарсыздар, қара! Бұл гибадаттан бір ұл-
кені — намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң
шамаға шұруп² қылмақ, ол таһараттың алды истиңжа³ еді.
Мұны берік ойлап тұр. Аяғы екі аяққа мәсіх⁴ пenen бітуші
елі, бұлар һөммасы болмаса көбі ишарат еді. Истинжада к...
іңізді жуасыз, сіздің к...іңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Оны-
мен сезімді тазалыққа кіргендігінді көміл ыхласыңды көр-
сетеп, ішімнің сағлығының⁵ соңында халық көрер, сырткымды
ла пак етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды⁶ да пак
етемін, бұл пактіктің үстінде аллаға дұға айтамын деп әзір-
ленесіз.

Енді намаздың аты — салауат⁷, салауат дұға мағнасын-
да леген:

Аяқта, мойында болған мәсхлар — ол жумақ емес, оздері
де жуулы деп көрсеткен ишараты.

Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз — егер алла тағаланы
жогарыда деп, мәкан испат⁸ етпесең де, бегірек созу әлесіз
болып, күнә ларыясына ғарық болдым,— яғни дүние әусесіне
ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдем-
дерінің ишараты.

Онан соң қыямда⁹ тұрып қол бағламақ — құл қожа ал-
дында тұрмак — бұқара патша алдында тұрғаннан артық
алланың қадирлілігіне¹⁰ өзінің ғажиздышына¹¹ ықарының¹²
беріктігін көрсеткен ишараты.

Қыбылаға қарамақ — әрине, құлай тағалаға ешбір орын
мүмкін емес болса да, зиратын¹³ парыз еткен орынға жүзін
қаратып, соңға дұғадай қабылдыққа жақын болар ма-
екен леген ишараты.

Онан соң қира'эт¹⁴ яғни сурәғи фатиха оқыйсын, мұнда

1 Білдіру, көрсету.

2 Kірісу.

3 Дұзғе отырғаннан кейін тазалану.

4 Дәрет алғаннан кейін мәсінің үстін сулы қолмен тарту.

5 Тәза.

6 Мұшелерімді.

7 Дұға.

8 Орын бер деу.

9 Намаз оқығанда түрекеп тұру.

10 Күшті.

11 Әлсіздігіне.

12 Мойындауының.

13 Бару керек болған орын.

14 Оку.

бірақ сөз ұзарады. Ол фатиха сүресінің мағналарында көп сыр бар.

Рұқұғ¹ бас ұрмақ — алдынла құла хазірге ұқсас, ол да— ишағат.

Сәжделер² — әуелі жерден жаралғанына ықрары, екіншісі — және жерге қайтпағына ықрағы, бас котермек, және тіріліп, сұрау бермегіне ықрарының ишараты.

Қағалат ул-ахир³ — дұғаның ақырында аллаға тахият⁴, олан тәшәһүд⁵, одан салауат, пайғамбарымыз саллаллаһұғалайни үесәлләмге айтпақ үшін ең ақырғы сөлемменен тауысасыз, яғни алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз. Ол дұға қазинәсі күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сөләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітірепсіз.

Жә, бұл сөзден не ғибрәтлендік?!

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНЫШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыйпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жүрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқапына қарай сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйрениген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, сайтандыққа тартып барады. Жүрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десен, әуелі — ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қоңды болса, дау жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жүрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүгірмек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп, мал айтып тілеу қылыш, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзыл-

¹ Намаз оқығанда тізеге қол қойып сіккю.

² Намаз оқығанда маңдайын жерге тигізу.

³ Намазда кейінгі, соңғы отыру.

⁴ Сәләм.

⁵ Күәллік беру.

мақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екіншісі — намысқор келеді екен. Аты аталып, аруақ шашырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен, «Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «аз араздықты құған көп пайдасын кетірер» деп, «Ағайынның азары болса да, безері болмайды» деп, «Алтау ала болса, ауыздығы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «Жол құған қазнаға жолығар, дау құған бәлеге жолығар» десіп. Кәніки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылдық. Ендігілердің достығы — бейіл емес, алдау, дұшпаңдығы — кейіс емес, не тыныш отыра алмағандық.

ҚЫРҚЫНШЫ СӨЗ

Зиңіар, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі көп құрбыдан айрылып азайып отыrsa да, біріменен біршің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрберден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да, танымайтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз еліп мақтамын деп өтірікті сыйап-сыбап қайтып келген соң, сол барған, көрген елін, жерін мақтап өтірікті сыйбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмәне¹ болып жүріп, ержеткен соң сүйк тартатұғыны қалай?

Біреудің ағайыны торқалы тоій, топырақты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

¹ Мәпелеу деген магнада.

Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтүшіні қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтүшіні қалай?

Байдың баласы кедей болса, үрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатүшіні қалай?

Екі жақсы бір елде сүйікен достығында тұра алмайды. Кейбір антүрғандардың тым-ақ тату бола қалатыні қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсөң, оған сенің бір дүшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыні қалай?

Күнде тілін алатуғын достан кейде бір тіл ала қойған дүшпанға кісіпің өле жазлайтүшіні қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егерле бір жетілсе, бағанағы досына бітімі жоқ дүшпан сол болатуғыні қалай?

Кей жүрт ақыл айтарлық кісіні ізлеп таба алмайды. Қылыштың қылышығын танитуғын кісіден қашық жүретүшіні қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрін де айданап келіп, өз үйіне кісі келгенде бар малын даалаға айданап жібесетүшіні қалай?

Тыныштық ізлеп таба алмай жүрген жүрт тыныштық көрсе, сәтке түрмай, тыныштықтан жалыға қалатуғыні қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетүшіні несі?

Тоқал қатын өр келетүшіні несі? Кеселді кісі ер келетүшіні несі? Келей кісінің кер келетүшіні несі?

Нәпсісін тыыйп, бойын тоқтатқан кісінің жаман атансып, нәпсісі билеп, мақтанга еріп пәле шығарған кісі мықты атапатуғыні несі?

Қазактын шын сөзге наnbай, құлақ та қоймай, тындауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей үйып, бар шарапасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтүшіні қалай?

ҚЫРЫҚ БІРІНШІ СӨЗ

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек.

Әуелі — бек зор өкімет, жарлық қолында бар болу керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан

алып, медресселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салып, дүниеде есепсіз ғылымның жолдары бар, сол әрбір жолда бір медреңе бар, соларға тоздырып, бірін сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халықта шығынын төлетіп жіберсе, хэтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы ліп танырлық қызып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші — ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, таглим¹ берсе, сонда түзелер еді.

Енді мұндағы халықты еріксіз қорқыттып көндірерлік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндірерлік дәulet бір кісіге бітуге мүмкін де емес.

Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен не жер-леп, не сырлап айтқанменен ешнэрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен откен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен емген наданлық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гүілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма — сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да, бұрылмайды, сөз айтсаң, түгел тыңдап тұра алмайды, не көзілі, не көзі алаңдан тұрады. Енді не қылдық, не болдық?!

ҚЫРЫҚ ЕКИНШІ СӨЗ

Қазақтың жамашылыққа үйір бола беретүғынының бір себебі — жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқышың майын сұрап мініп, тәмақ аңдып, болмаса сөз аңдып, кулық, сұмдықпен адам аздырмақ үшін, яки азғыруышылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүргуге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма? Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шагаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәuletі қызықсыз көрініп, оның ұры-беріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайлы. «Пыш-пыш» кеңестен қалып, бір ауылда барып қулық, сұмдық жасап иүріп, тегін тاماқ жеп, ыржыңдасуды қысыра-туға шыдамайды. Не үшін десең, халықта әдет сол болған

¹ Үйрету,

соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық — ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігемі, білгенім» деп елге жайып жүріп, айтып ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінелі.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көзлей жүр» деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады.

Бұл қүнегіне байлық та мақтан емес, ақыл, аброй да мақтан емес, арыз бере білу — мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз ла болса орны төрде, майлыш атқа, майлыш етке қолы жетеді. Желөкпелу, мақташақ байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып кімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір хұрметке жетіп журе береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді. Бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сойлессе, «мұны қайтеміз» деп бағанағы антүрганмен ақылласады. **Ол** сыйырлың жорғасы се-кілденің, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтүшін ние-тімен және де ақылласар досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп «ой, тәңір-ай, соны білмей тұрсыз ба? **Ол** ана құлық қой, бұл мына құлық қой деп, оған бүйдей салсаң болмай ма?» деп бар онбаган жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтүшін қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтүшін болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі онбай түрган соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антүрган байға, «мен айтпап па едім, онікі құлық сөз деп, міне көрдің, бе?» деп, екіншіде тырп етпейтүшін қылыш алады. Ендігі жүрттың ақылы да, тілеуі де, харекеті де — осы.

ҚЫРЫҚ УШІНШИ СӨЗ

Адам баласы екі нәрсеменен: бірі — тән, бірі — жан. Ол екеуі орталарында болған нәрселерлің қайсысы жибили¹, қайсысы кәсиби², оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы — жибили, үйқтамақ та соған үқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу³, бұлардың да басы —

¹ Еріксіз болатын тілек.

² Еңбекпен табылған нәрсе.

³ Тілек, мақсат, арман.

жибили. Ақыл, ғылым—бұлар—көсиби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскең тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол — жанның жибили қуаты дүр, бірі ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил¹ болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан алам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да, жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-маз нәрсе болмаса, үлкен ешиәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жыйғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын — бәрін де бағанағы жыйған нәрселерінен есеп қылышп, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз.

«Құдай тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?» демек, «құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек — құдай тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл — ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі. Оған құдай тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсенді ескерме, есіце сақтама деп пе? Ойын-күлкі мен ішпек-жемек, үйқтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазнаңды жоғалтып алып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «Ақыл жибили болмаса да, талап—жибили. Талап берген адам ақылды тапты. Талабы жоқ кісі таба алмайды», — дейді. О да бекер. Талап әрбір балада бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдыrsa, зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсец, күнде асады. Көп заман тексермесец, тауып алған өнерінің жоғалғандығын және өзінің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткенінді білмей қаласын. Қай жоғалған өнер ал мен жоғалдым деп, хабар беріп жоғалмайды. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуынан қыйынырақ тиеді.

Жан қуаты деген қуат — бек көп нәрсе, бәріп мұнда жа-
зарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тау-

¹ Пайда.

ып алыш ішке салғанын, соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайлы. Онаң соң коп заман өтсе, сол өнердің сақтайдығын қуаттың өзі де жоғалады. Онаң соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам баласы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша подвижной элемент деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен үғып, үққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оку онды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытында кеш қалып, «әй, эттеген-ай! Үйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның.

Біреуін орысша сила притягательная однородного дейді. Ол — бір нәрсені естіл, көліп білдің, қош келді, кәзір соған үқсағандарлы тексересің. Түгел үқсаған ба? Яки бір ғана жерден үқсағанлығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келісken жері бар нәрселердің бәрін ойладап, білгенін тексеріп, білмегендін сұрап, оқып, бетеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца» дейді, яғни жүректі мақтандықтық, пайлакунемдік, жеңілдік, салғырттық—бұл төрт нәрсеменен кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасы на анық рәушан¹ болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жаійлады, тез ұмыттырмайды. Егерде бағанағы төрт нәрсеменен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, яқысық, я құңғірт көрсетеді. Енді ондай нәрселерден онды үғым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сыртта сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің гой. Соған үқсаған іштегі жан қуатыменен жыйған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді гой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақласаң — айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің елшеуі бар, өлшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақ-

¹ Жарық, анық, көрік.

сы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қыяли болыпта кеткені де болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жыймақ, мансап ізде-мек, айалы болмақ, алланbastық — бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, богы шығады.

«Нениң қызығын көп ізлесең, соның қүйігін бір тартасын» деген бұрынғы ғалымдар. Баз мағғи олмая¹ ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни сила притягательная однородного менен подвижной элемент — бұл екеуі қосылып тұра тұрган нәрсе, құллі, пайда да бұлардан шығады, құллі зарап да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашу-ланшақтық, өтірікшілік, осыған үқсаған әрбір маскунемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жібертуғын нәрсе-лер осы екеуінен болады. Бұларды түбебейлеткенде жақсы нәрселерді түбебейлетіп, жаман нәрселерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетүғын нәрседен бойлы ерте тыйып алуға керек. Пайда, залалды айыратуғын қуаттың аты ақыл елі ғой. Біс ақыл қуатымен мұны тоқтатып болмайды. Нәм ақыл, нәм қайрат — екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпенең тен. Егерде бұл екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар—бір басы қатты асас ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма — құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әл де сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда, масқара бо-лып кеткенің өлгениңше.

ҚЫРЫҚ ТӨРТИШІ СӨЗ

Адам баласының ең жаманы — талапсыз. Талап қылу-шылар да неше түрлі болады. Талаптың өзі де түрлі-түрлі болады және сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі тұrlаулырақ келеді. Уа, лакип адам бала-сы талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдін» керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, сирнды ма, «бәрекелді» деушінің көңіл ізден тұрады. Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісі мен сырлас болады. Оның үшін өзге жоллағылардан «бәрекелдін» оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзіммәнен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

¹ Айтылмай жасырыны қалмасын

Талаптың ішінде адам баласы көбінеше басына кәдір із-
деп, сол талапта болады. Біреуі мал қуып жатыр. Сараң-
дықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «мал тапқан ердің
жазығы жоқ» дейтүгін, «малдының беті жарық» лейтүгін
мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны
сөге алмайлы деп, бұл мал һәм пайды, һәм қасиет болады
бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқыша қарағанда,
бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, кеңіл жи-
іркенетүгін іс. Осыған қарай біреу ер атанамын, біреу қа-
жеке атанамын, біреу молдеке, біреу білгіш, қу, сүм атанамын
деп сол харекетте жүр. Әрқайсысы қазаққа бұлдамақ та
болып, басына «осыным бірсыбыра елеу азық болар» деген
талаппен қылып жүр. Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-
ұстап қарайлы дағы. «мынаны алғын келіп берсе, қымбаг
алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен»
деп, қазақтың бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап-
тың берінен оқып іздесген талап емес. Оның үшін кітап сөзі-
менен ізленген талап болса, әуелі көкректі тазалау керек
дейлі, опан соң ғибадат қыл дейді. Қазақтың беріне қарап,
солдан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкректі дым
тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп
болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған
қарап қайдан оқып, ұмтылған талап екенін білерсің.

ҚЫРЫҚ БЕСІНШІ СӨЗ

Құдай табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі —
неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қып сөйлесе де, бәрі де
бір үлкен құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі
лінгің бәрі де ғаделет, махабbat құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетү-
ғын пәндердің. Сол махабbat пен ғаделетке қарай тартпақ-
пыш, сол алланың хикметін біреулен біреу анығырақ сезбек-
пен артылады. Нандым, сендім деңек наңдырамын, сендіре-
мін деген емес.

Адамшылықтың алды — махабbat, ғаделет, сезім. Бұ-
лардың керек емес жері жсқ, кіріспейтүгін да жері жоқ.
Ол — жаратқан тәңрінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да
махабbat сезім бар. Бұл ғаделет, махабbat, сезім кімде ко-
бірек болса, ол кісі — ғалым, сол — ғақыл. Біз жаңымыз-
дан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған
нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп

БІРАЗ СӨЗ ҚАЗАҚТЫҢ ТУВІ ҚАЙДАН ШЫҚҚАНЫ ТУРАЛЫ

Біздің қазақтың ықласы атасын ғараптан шықты дегенді, яки бәни Исраилден¹ шықты дегенді ұнатқандай. Онысы — әрине, тауарихтан² хабар тисе, сол жақтан тигендіктен, ислам діні бүрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс. Һәммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендей: бірі — Үндістан тарапынан; ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып қайдан шыққандарын білгендер; екінші — маңғұл жағынан келген; олар заманың қебін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихларын терең білмей, түбі ескерусіз қалып ата-бабаларын ақсақалларының айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүрісken. Соның бірі, яки сол маңғұлдан шыққан халықтың бірі — біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы бізге үят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз үят.

Қалмақтың төрт атасының бірі — Хазар. Сол Хазардан үш атасың ұлы парсы жұртында қалып еді: Қажар, Афшар, Үшташлы деген. Сол қызыл бас, дүниедегі біо ескі патшаларының сарқыты-Кәсірәй ғажам жұрты сол. Біздің қазақтың Аму-дариясынан қорқып қашып келіп, Сыр-дарииниң аяғында қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көретүғыны, Аму-дариядан қашамын деп болған. Сол Надыр Афшардан еді. Осы күнгі Нәсіридден шаң Қажардан шыққан кісі. Кім жетсе, табады, өнеріменен жетеді. Оларға атаң қалмақ деп кім бөгет болады?

¹ Діни үгым бойынша Мұсаның қауымы, соған ергендер.

² Тарих деген мағнада.

Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татаң» деп жазалы. Асыл түбі қазақтың сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін, біз татармыз деп айтысады. Онысы біз ке-лімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға ай-тылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес.

Дін исламға кіре алмай қалған, осы күнде Құншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар. Тілінен, әдетінен, тү-сінен туысқандығы анық көрініп тұрады. Әсіресе, Енисейскі гүбірнеде Минусинскі уезде «ясашынай татар» атында бір халық бар. Қазақты өздеріне ағайын тұтады дейді, және бір тұқымдас екендігіне көрген кісі таласпайды. Тағы ешқазақ, қырғыз бер қазақтың бір тұқымдас екеніне таласпайды. Сол қырғызды қытайлар «брут» деп атайды, өз тауарих-ларында оның себебін, неліктен қытайлар «брут» дегенін еш білдім дегенді көрmedім.

Біздің қазақтар Бийскідегі, Кузнецкідегі қалмақтарды «білеут» дейді. Менің ойым: осы «білеут», «брут» бір сөз-ден шыққан деймін, ода қырғыздың нәсілі болмағы таң емес. Ол татарлар үрісшыл, аңшыл, не болса соны киіп, не табылса, соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен. Олардың орны Енисей, Аңқара суының бас жағында бо-лыпты. Солардан аңшылар жыл жүріп, екі жыл жүріп, қайтатұғын әдеттері бар екен. Сол аңшылардың естіген, көрген хабарыменен бұрын көрмеген жерге, болмаған мақтау айтылатұғын әдетіменен қысы аз, жазы көп дегенге әуелден өздері жер шаруасын қылмай, мал сақтаушы халық болған соң «мал сақтауга жақсы жерге барамыз» деп, бұл жаққа қарай неше мәртебе халқы шығыпты. Соның бірі біз-дің қазақ екен. Қай-қай жерменен келгендігі, қанша жылда келгендігі мағлұм емес. Әйтеуір, Алатаудың бөктеріне келіп, мекендер тоқтапты.

Арғы жер бұрыннан үйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онаң әрі бара алмапты. Ол үйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті. Бұ-лар қарадық десе де, ішінен дүшпан болып жүріпті. Әуелден өзін өзі билеп, азаттықпен жүрген халық, біротала біреуге бағынбақты ауыр көріпті. Тұбінде олар да маңғұл нәсілді болса да, бұларға жат көрініпті. Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін исламды үретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндір-генде, бұлар да мұсылман болдық депті. Сөйтсе де, бұрын-

нан бақсы-бәлгерге инанып, отқа-шыраққа табынатын әлдеттерімен исламға тез түсініп кете алмапты. Ол кезде шала пұла хат таныған кісісі болса — оны «абыз» дейді екен. **Ол «абыз» демек** әуелде шаман дініндегілердің өз молда-сына қоятын аты екен. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғының әдептерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар: ке-лін түскенде үлкен үйлің отына май құйып, «От ана, май ана, жарылқа!» легізіп, бас ұғрызған секілді, «өлген арауаққа ариналық» деп шырақ жаққан секілді, жазғытурым әуел бұлт құсқірегенде, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «Сұт көп, көмір аз» деген секілді. Бұған ұқсаған көп елі, құдайға шүкір, бұл күнде жоғалып бара жатқанға ұқ-сайды.

Сол арабтар көшпелі халықтарды «хибан» деп, «хұзәғи» деп атапты. «Хибан» дегені кигіз шатырмен жүруші деген екен. Хұзаги дегені өз жүртінда және хұзғаш деген көшпелі халқы бар екен, соган ұқсатып айтқан екен. Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп, «міне мыналар шынымен қазақ екен» дегіті, әдей қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен деп. Сонымен бұлар өзін өзі де, өзге жүрттар да қазақ атап кетіпти, бұрын өздерін «ұлыс» дейді екен де жүре береді екен.

Ол күнде Наурыз деген бір жазғытурым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той, тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен. Бұл күнде бұл сөз құрбан айтына айтывады, ол уақытта жаңа дінге кірген соң енді бір Бұхардан басқа шәһарлардың да, жер-сулардың да, халықтың да бұрынғы аттарын бұзыпты. Сондықтан да болғанға ұқсайды. Әйтеуір сонан қазақ аталыпты.

Бұл қазақ Алатау бектерінде жүргенде егін салмақ се-кілді, сауда қылмақ секілді шаруаларға да көршілеріне кө-ріп айналған екен. Өздерін өздері: «Қоңыр қазақ, қара қазақбызы» дейтүғыны, «Қазақ байдың баласымыз» дегені сол уақыттағы ғана біраз момышықпен түрған кезі болса керек.

Қырғызға қырғыз деп үйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Олардың атты әскерінің алдыменен жүретүғыны со-лар болып қырғыз атапты. «Өтірт, жоғалт» яғни дүшпанды қыруши дегенен қойылыпты. Ол уақытта жай жатқан момыны қазақтың «Арауақ аттаған оңбайды», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда болса керек» деп, «Аттанып барып жыл-

қы алған, ат үстінен үйқы алған» деп, барымташыны мақтап, бұзылған көзі Шыңғыстан соң болса керек.

Қашан маңғұлдаап Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар құтты босынға барыпты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сүйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскері Қарауыл өгөнің бойында жатып, он скі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша «хан» деген үлкен білктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көгерген дейді. Тауының Шыңғыс аталып, бінгі хан аталмақ себебі де сол болса керек.

Сол он екі кісінің бірі қазақтан Майқы би деген кісі екен. «Түгел сөздің түбі — бір, түп атасы — Майқы би» деген мақал болған. Майқы сол кісі екен. Шыңғыс аламандыққа аттанып, әскер тартып шыққаңға әскерінің көбі татар екен дейді. Оның себебі: ол маңғұл өздері, татардай, ассызлық, сусызлыққа, ыстық-сұйқа шыдамды болмаса керек. Қазақтың соғысқа жааралық адамы сол Шыңғыстың әскеріне қосылып, бұларды Шыңғыс Жошы деген үлкен баласына билетіпті.

Әуелде Көр ханды өлтіріп, үйғыр жұрттын алышты, онан соң, Азияның тереңіне шейін еріп барса керек. Себебі қазақта макал болып қалған «Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды» дегені, «Самарқандың сар жолы, Ұланаійдың тар жолы» дегені — бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. Ұланаій деп Гималайды айтқаны ма, Үндүкеш тауы ма? Әйтеуір, бір тауды айтқан сөз екени «Бұланаідан үлкен тау болмас, бұланның үлкен аң болмас» деген мақаланынан мағлұм.

Сона: соң бұлар бұрынғы Алатауды қалдырып, Тәшкент төңірегіндегі тауларды мекен қылса керек. Қайсысында қанша жүрген, қайсысында бұрын, қайсысында соң жүрін, анық мағлұм емес. Ол орынға келген соң, бұларды Шыңғыстың Шағатай деген баласының наслі билеп тұрыпты. Ол Шағатай наслінің үлкен ханы Тәшкенде тұрып, бұларды бір інілері билейді екен. Сондайы билеген хандары, билері бұларды ешбір дүзу харекетке түсіндірмей, ләйім барымтамен мал құмақ, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырыспақпен күні кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм еспеген. Бүгін біреуді өзі талап қырып келсе, ертең өзін біреуі талап қырып келе берген. «Ерше барып, итше қашып» жүріп малын, басын жаудап қоргаудың да мәнісін білмесе керек. Қазақтың бар қатты ессе бастағаны құба қалмақтың жүрті бұзылған соң, осы Сарыарқага орнықкан соңған

болса керек. Одан бұрынғысы «Барып жаудап қыз экеліп қатын қыларсың, я ағаңды өлтіріп, жеңгенді аларсың» деген мақалына үқсайды.

Әмір-Темір нәсілінен Құмар Шаих баласы, белгілі Ба-быр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Тәшкентке хан болып, кишиі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Юніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенің аты Ахмет екен. Сол өз уақытында аттанысқа жааралық қазақтан үш жұз әскер шығарып, үш жұз басыға билетіпті. Әр жұздің халқы өз ынтымғыменен бір туысқанға есеп болышты. Қазақтың «Үш жұздің баласы» дейтүғыны — сол.

Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рахымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті — жан алушы болды дегениң оғына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты, «Бабыр нәма'да¹ солай жазылған. Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққапнан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз деп бүйірып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «Алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен.

Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы пәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибан яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып, Әмір-Темір тұқымынан Һіпрат, Бұқар, Самарқан шәһірларын тартып алғып жүргенде, ақырында мұның алдынан Алаша хан, Тәшкендегі Жәнкө хан деген ағасымен қосылып, қалың әскермен шығып, Ора-төбеде жеңіліп, ағайынды екеуі де бала-шағаларына дейін Шайбақ өлтіргенде, біздің қазақ біз әуелден өзбек жүртіменен аталас едік және де Шыңғыс хан тірі қүшінде бізді Жошыға тапсырып еді, «сарт садағам, өзбек-өз ағам» деп, Шайбаққа қарап кетіпті.

Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан кейін біздің қайтып Шағатай тұқымы билеген емес. Онан соңғы біздің ханымыз, төреміз—бәрі де Жошы нәсілінен бола келген.

¹ XVI ғасырда (Ундыстанда) ұлы моңғол патшалығын үй-ымдастырган сұltан Бабырдың сол замандағы болған уақыттары жазумен қатар, өз әмірінде басынан кешкен әңгімені жазған шығармасының аты.

ТҮСІНІКТЕР

АУДАРМАЛАРРА ТУСІНІК

69 бет. «Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға» — бұл өлең 1933 жылдан басылып келеді. М. Ю. Лермонтовтың «Дитя в люльке» атты олеңінің аудармасы, түп нұсқасы неміс ақыны Ф. Шиллерден алғынан.

М. Ю. Лермонтовта былай дөлінген:

Счастлив ребенок
И в люльке просторно ему,
Но дай время сделаться мужем,
И тесен покажется мир.

Абай өлеңінің жалпы мағнасын ғана сақтап еркін аударған. Абай шығаруачарының, кейінгі баспаларына енгізіліп жүр.

70 бет. «Бородино» — бұл шығарма 1933 жылғы баспага түңгіш рет кіргізіліп, соңы жыйнактарлық бәрінде басылып жүр. М. Ю. Лермонтовтың «Бородино» атты шығармасының аудармасы. Абай тексті оригиналдың әр жерінен аударылған, үш болек үзінді. Осылыган қараганда аударманың тексті түгел сақталмаған сыйкты.

71 бет. «Эм жабықтым, эм жалықтым» — М. Ю. Лермонтовтың «И скучно и грустно» деген өлеңінен аударма.

Абай осы өлеңінің алғашқы торт жолын ғана аударған.

«Любить — но кого же?...» — деп басталатын келесі төрт жолды Абай: «Гашықтық іздеп тантыма» деп өлеңінде аударған. Бұл өлең Мурсейт қолжазбасында бар. «Эм жабықтым, эм жалықтымның» негізгі нұсқасы сақталмаған, Абайдың соңғы жыйнактарына ғана кірген. Өлеңінің тексті Абайдың 1945 жылы шыққан томық жыйнағы бойынша берілді.

72 бет. **Онегиннің сыйпаты** («Жасынан түсін билеп, сыр бермеген») — шығарманың тексті 1909 жылдың жыйнақ және Мурсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша беріліп отыр. А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» атты олеңмен жазылған романының бірінші тарауыштан аударма. Абай X, XI шумақты түгелінен және XII шумақтың алты жолын алған.

Он бір буынды өлеңмен жазса да, Абай аударманы Пушкин текстінен мағнасы жағынан оте жақын етіп берген, аударма оригиналға жолма жол сай келеді. Пушкиннің әрбір он төрт жолдың шумағы Абайда да он төрт жол болып келіп отырады.

Бұрынғы баспаларында:

Жай, жаңа кісі болып түк білмеген,—
деп алынып келген жол бул жыйнақта Мұрсейт қолжазбасы
(1905) бойынша:

Жап-жая кісі болып түк білмеген,—
деп түзетілді.

Абайдың негізгі жыйнақтарында бұл олең басылып келеді.

74 бет. Татьянаның *Онегинге* жазған хаты («Амал жоқ — қайттім білдірмей») — шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы «Татьянаның *Онегинге* хатының» аудармасы.

Абай кейір жерде соз қалдырып көтіп еркін аударғанмен, Пушкин текстінің жалпы мағнасын дұрыс береді. Аудармада Пушкин оригиналындағы ерекшеліктері сакталып Татьяна бейнесі шебер суреттелген.

Пушкинде 79 жол, Абайда — 76.

Төртінші шумақтың 3-4 жолдары Мұрсейт қолжазбалары мен 1909 жылғы жыйнақта:

Шыдар ем бір ай жануга,
Ұзак түн жұмбай козімді.—
делінген. Жоғарғы үшінші шумақтағы:

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем күйіп мен жанып.
Айында бірер көрсем де,—

деген жолдарға қарағанда «Жануға» деудің де қыйсыны бар.
Ал кейінгі баспаларында:

Шыдар ем бір ай жатуға,
Ұзак түн жұмбай козімді,—

деп алынған. Мағнасы жағынан жатымдырақ болғандықтан бұл жыйнақта осы вариант қабылданды.

Сегізінші шумақтың 3-жолы:

Әуелде тағдыр неден,—

деп басылып келді. Бұл жыйнақта 1907 жылғы Мұрсейт қолжазбасы бойынша:

Әуелде тағдыр иеден,—

деп алынды.

Он үшінші шумақтың 1-жолы соңғы баспаларында:

Түсімде мені жұбатып,—

деп алынған еді. Бұл жол Мұрсейт қолжазбалары мен 1909 жылғы жыйнақ бойынша:

Түсімде мені жұбантып,—

болып түзетілді.

Он сегізінші шумақтың 1-жолындағы:

Күтеміз сізден қайта хат,—

деген сөз 1909 жылғы жыйнақ негізінде:

Күтемін сізден қайта хат,—

деп берілді.

Бұл шығарма Абайдың негізгі жыйнақтарында басылып келеді.

77 бет. **Онегиннің Татьянаға жауабы** («Таңгажайып бул қалай хат») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мурсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алыпды.

А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романының төртінші тарауындағы XII—XVI шумактардың аудармасы.

Абай Онегиннің Татьянаға бақшада кездескендегі айтқан сөзін түгел аударған.

Абай жалпы мағнассын гана сақтап өте еркін аударған. Пушкинде 68 жол, Абайда — 76.

Үшінші шумақтагы 3-жолы 1945 жылғы баспада:

Ол перизат ойды өзің біл,—

деп алынған. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа бойынша:

Ол — перизат, ойла, өзің біл,—

болып түзетілді.

Шығарманың соңғы шуматындағы:

Ол — жас ағаш, **бір** қызыл гүл,

Жапырағы жаңғырар.

Сорлы, Онегин, жолды өзің біл

Қай тарапқа қаңғырэр,—

деген жолдар 1909 жылғы жыйнақта:

Ол — жас ағаш **жас** қызыл тал,

Жапырағы жаңғырар.

Сорлы, Онегин, жолды өзің біл

Қай тарапқа қаңғырэр,—

деп берілген. Бірақ «**Жас** қызыл тал» — 3-жолдагы «Жолды өзің білмен» үйқаспайды. Ал Абай аудармасында басынан аяяна дейін әр шумактың 1-жолы мен 3-жолы үйқас келіп отырады. Осыған қараганда 1-жолдың «Ол — жас ағаш, **бір** қызыл гүл» болуы орынды (Мурсейт қолжазбалары бойынша).

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

80 бет. **Онегин сөзі** («Хатынан жақсы үғындым сөздің бәрін») шығарманың тексті Мурсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілгі.

А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан еркін аударма (жоғарыда көлтірілген аударманың екінші варианты).

Пушкинде 76 жол болса, Абайда — 48.

Бесінші шумақтың 1-жолы Мурсейт қолжазбалары негізінде:

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең **жалқып**,—

деп алынды. Бұрын:

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең **жалырып**,—

деп басылып келген.

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

82 бет. **Онегиннің Татьянаға жазған хаты** («Хұп білемін, сізге жақлаң») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен

Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді. А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» атты романынан аударма. Пушкинде 60 жол, Абайда — 64. Жалпы магнасын сақтап ете еркін аударған.

Төртінші шумактың 3—4 жолдары кейбір баспаларда:

Тайды аягым ескі дерттен,
Түсті емсіз қатты дерт,—

делініп келді. Бұл жыйнакта Мұрсейт қолжазбасы негізінде:

Тайды аягым ескі серттен,
Түсті емсіз қатты дерт,—

деп алынды.

Ақырғы шумактың соңғы екі жолы кейбір баспаларда қате басылыш келді. Мысалы 1945 жылғы толық жыйнакта былайша берілді:

Бір езіңен басқа бір дос
Таппасаң, ол, журме зар.

1907, 1910 жылғы Мұрсейт қолжазбаларында осы екі жол

Бір езіңен басқа бір дос
Таппасаң, ол, журме зар,—

деп оқылады. Бұл жыйнакта осы текст қабылданды.

Абай шығармалары жыйнактарының негізгілерінде басылыш жур.

85 бет. Татьяна созі («Тәнрі қосқан жар едің сен»)—шығарманың тексті 1909 жылны жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романының сегізінші тарауынан аударма.

Абай XII шумактың соңғы 7 жолын және XIII—XVII шумактарды түгел алғып, Татьянаның Петербургте Онегинге айтқан сезін бүтіндегі аударған.

Аудармада оригинальдың жалпы магнасы сақталған. Абай кей жерлерде жол тастап қетіп, ал кейбір жолдарды озінше өзгертіп аударған. Не бәрі Пушкинде 77 жол, аудармада 56 жол.

Үшінші шумак 1909 жылғы жыйнақта:

Елжіреген жас емес пе ем?
Ебін тапсаң жұбатып,
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді үзатып,—

деп басылған.

Бұл жыйнакта Мұрсейт қолжазбалары негізінде:

Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып,
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді үзатып,—

деген қалпы сақталды.

Абайдың негізгі жыйнактарында басылыш жур.

87 бет. Леникий сезінен («Барасын қайда, қайда болмай маган»)— ең алнаш 1940 жылғы жыйнакта басылған.

А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» атты романының алтыншы тарауындағы XXI, XXII шумақтарынан аударма.

Абай Ленский сезінің мына жолдарын аударған:

«Куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни?
Что день грядущий мне готовит?
Его мой взор напрасно ловит,
В глубокой мгле таится он.

Блеснет заутра луч денницы,
И заиграет яркий день;
А я — быть может, я гробники
Сойду в таинственную сень...»

Абайын соңғы жыйшқаттарында басылған.

88 бет **Онегиннің өлдердегі сезі** («Жарым жақсы киім киіп») — өлсіннің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Екінші шумақтың 2 жолы Мұрсейт қолжазбалары бойынша:

Көндім жүр құс болып шүйіп,—
деп жіберілді. Ал бұл жол 1909 жылғы басылуында:

Көндім үйип құс болып шүйіп,—

делініпті:

Осы екінші шумақтың 3 жолы 1909 жылғы жыйнақ бойынша:

Есіркеп сүйгізіп еді,—

деп берілді. Мұрсейт қолжазбаларында:

Есіркеп сүйдіріп еді,—

деп жазыльшты.

Соңғы шумақтың алғашқы жолы Мұрсейт қолжазбаларына сүйеніп:

Мен бұрылый түзеле алман,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жыйнақта:

Мен бұрылыш тезе алман,—

делінген екен.

Абайдың негізгі жыйнақтарына енгей.

89 бет **Тұтқыннадагы поляк жандаралының сезі** («Дүрілдеген наражай») — ең алғаш 1933 жылғы баспаға кіргізілген. Соңғы кездे бұл олеңнің поляк халқының ұлы ақыны А. Мицкевичтің «В альбом С. Б.» деген шығармасынан аударылғандығы анықталды.

В альбом С. Б.

Дни благородные прошли,
Когда поля пестрели чудно,

Когда цветы везде росли...
Теперь цветок найти мне трудно.
Ненастье, бури и тоска...
На ниве, где завыла выюга,
Не вижу я нигде листа,
Чтобы сорвать его для друга.
Все, что нашел — дарю. Такой
Листок не должен затеряться:
Он подан дружеской рукой,
Он дар последний,— может статься.

(Сочинение А. Мицкевича под ред. П. Н. Полевого, перевод Минаева). Сиб. 1882. Т. I., 336).

Абай жалпы магнасын сақтап, еркін аударған. Соңғы тәрт жолы Абайда жок. Сакталмауы да мүмкін.

Соңты жыйнақтарда басылып жур.

90 бет. «Сұрғылт тұман дым буркіп»—түнгыш рет 1933 жылғы жыйнақта басылды.

Бул шыгарма «Не осенний мелкий дождичек» деп басталағын орыс халық өлеңінен (сөзі А. А. Дельвигтікі, музыкасы М. И. Глинкинікі) жалпы магнасы гана сақталып ете еркін аударылған.

Не осенний мелкий дождичек
Брызжет, брызжет сквозь туман.
Слезы горькие льет молодец
На свой бархатный кафтан,—

деген жолдарын Абай:

Сұрғылт тұман дым буркіп,
Барқыт белшекті сулайды.
Женімен коз сұртіп,
Сұрланып жігіт жылайды,—

деп аударған.

Екінші шумақта Абай оз жанынан сөз қосып оригиналдан алшақ кеткен. Ал осы екі шумақтың да соңғы торт жолы мазмұны жағынан оригиналға жақын келеді.

Бүтіндей алғанда өлең аударма көлемінде қалмай, тың, жаңа шыгармамаға айналған.

Абай шыгармаларының соңғы жыйнақтерында басылып жур.

91 бет. «Ал, сенейін, сенейін»— шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мурсеит қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Соңғы кезде бұл өлеңнің М. Ю. Лермонтовтан аударма екени анықталды. Абай оригиналдың магнасын сақтап, жалпы алғанда, Лермонтов шыгармасының мазмұнинан алшақ кетпей аударған.

Абайда 28 жол, Лермонтовта — 24.

Абай тексттінің бір-екі сөзі Мурсеит қолжазбасы мен 1909 жылғы жыйнақтың екеуінде екі түрлі болып берілген. Мысалы, шыгарманың ең соңғы жолы қолжазбада:

Нанғыш болсаң маган наи, —
делінген, ал 1909 жылғы жыйнақта:

Нанғыш болсан өнді наң!—

деп альпіган. Бұл баспада соңғысы қабылданды.

Абай шығармалары жыйнектарының негізгілерінде басылып келеді.

92 бет. «**Көнілім менің қараңғы. Бол, бол, ақып**»— шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

М. Ю. Лермонтовтың «Еврійская мелодия» атты шығармасының аудармасы.

Абай осы өлеңнің алгашкы 8 жолын аударған.

Кейбір баспаларда:

Керек қой қенілді үміт тербентпесе,—

деп басылып келген 6-жол 1909 жылты жыйнақ негізінде:

Керек қой қенілді үміт тебірентсе,—

деп алынды.

Бұл өлец Абай шығармаларының толық жыйнектарында унемі басылып жүр.

93 бет. «**Қаранғы түнде тау қалғып**»— шығарманың тексті 1909 жылды жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Из Гете» атты олсцінің аудармасы. Шығарма Лермонтовта да, Абайда да 8 жол.

1909 жылты жыйнақта екінші шумақтың алдынғы екі жолы былай болып келеді:

Шандай алмас жол дагы,
Сыбырламас жапырақ

Бұл жыйнақта Мұрсейт қолжазбасы бойынша:

Шаң шығармае жол дагы,
Сілкіне алмас жапырақ,—

делінген текст сакталды.

Абай шығармалары негізгі жыйнектарына кіргізіліп келеді.

94 бет. «**Өзіңе сенibe, жас ойнымы**»— шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907,) бойынша алынды.

М. Ю. Лермонтовтың «Не верь себе» атты шығармасының аудармасы.

Абай Лермонтов шығармасының мазмұнын көп өзгертпей аударған. Шығарма Лермонтовта да, Абайда да 40 жолдан.

Абай шығармалары жыйнектарының негізгілерінде басылып келеді.

96 бет. «**Корқынша мені дауылдан**»— шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазба ыры (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

И. А. Буниннен аударма. Оғыс ақынының «Не пугай меня грозою» деп басталатын шығармасын Абай жалғы мағнасын сактап аударған.

Аударманың сонғы:

Сондыктан қайты қат-қабат,
Карал тұрмын сендерге,

Атасы басқа, озі жат,
Жалғыз жаша жат жерде,—

деген торт жолы оригиналдан алишақ кеткен Абайдың өз ой-пікірінің бир елсесін көрсетеді.

Абай жылдықтарының негізгілерінде басылып жур.

97 бет. «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек»— шығармалың текsti 1909 жылғы жылшыңақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Измаил-Бей» атты поэмасының екінші болімінен аударма.

Лермонтовта 22 жол:

Легко народом править, если он
Одною общей страстью увлечен;
Не должно только слишком завлекаться,
Пред ним гордиться или с ним равняться,
Не должно мыслей открывать своих,
Иль спрашивать у подданных совета,
И забывать, что лучше гор златых
Иному ласка и слова прирета!—
Старайся первым быть везде, всегда;
Не забывайся, будь в пирах умерен,
Не трогай суеверий никогда
И сам с толпою умей быть суеверен;
Страхись сначала много успевать,
Страхись народ к победам приучать,
Чтоб в слабости своей он признавался,
Чтоб каждый миг в спасителе нуждался,
Чтоб он тебя не сравнивал ни с кем
И почитал нуждою — принужденья;
Умей отважно пользоваться всем,
И не проси никак вознагражденья!
Народ ребенок: — он не хочет дать,
Не покушайся вырвать, — но украдь!—

Абайда небәрі 20 жол, оригиналдың кей жері дәлме-дәл аударылып, кейбір жолдарының жалпы мазмұны ғана сақталған.

Вірінші шумақтың 3-жолы бурынгы баспаларда:

Ішің берік бол, нәпсіге тыю салып,—

деп басылып келген еді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспамен 1905, 1907 жылғы Мұрсейт қолжазбалары негізінде:

Ішің берік бол, нәпсіге тыюлысып,—

деп алынды.

Кейбір баспаларда тортінші шумақтың 3-жолы:

Жұрт — жас бала, жылатып тартып алма,—
делініп келген еді. Бұл жолы 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары негізінде:

Жұрт — бала, еширсесін тартып алма,—
деген калпы сақталды.

Абай шыгармалары жыйнақтарының негізгілеріне кіргізліп келеді

98 бет. **Тұтқындағы батыр** («Қаранғы үй терезесі — тұтқын орны») шыгармасының тексті 1909 жылдың жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

М. Ю. Лермонтовтан аударма. Не борі Абайда да, Лермонтовта да 20 жолдан.

Лермонтов шыгармасын Абай бұлжытпай дәлме-дәл аударған.

Кейбір баспаларда:

Тәуба, дуга **түк те жоқ** тентек бойда,—

делініп келген екінші шумақтың бірінші жолы бұл жыйнақта 1909 жылғы баста бойынша:

Тәуба **жоқ**, дуга да жоқ тентек бойда,—
деп берілді.

Абай шыгармаларының негізгі жыйнақтарында қалмай басығып келеді.

99 бет. «Күлімсіреп аспан тур»— шыгармасының тексті Мұрсейт қолжазбалары боғынша (1905, 1907, 1910) берілді.

Мұрсейт қоңжалбасында Лермонтовтац делінген, бірақ қай шыгармадан аударма ексидігі белгісіз болып келіп еді. Соңғы кезде бул елеңдің оригиналы М. Ю. Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу» деген шыгармасы екендігі анықталды. Абай оны екінші шуматынан бастап гударған.

Осы төрт шумақты Абай жағын мазмұнын сақтап, еркін аударған.

Абай шыгармалары жыйнақтарында 1940 жылдан бері басылып жүр.

100 бет. **Рахат, мені тастан кетпедің тынышы**— шыгармасының тексті 1909 жылдың жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алышы.

Кейбір баспаларда бул олең Лермонтовтың «И скучно и грустно» деген шыгармасының аудармасы деп кате корсетілген. Соңғы кезде мұның М. Ю. Лермонтовтың «Хоть давно изменила мне радость» деп басталытын шыгармасының аудармасы екендігі анықталды. Абай Лермонтов оригиналының еш жерін өзгертпей магнасын жолма-жол сақтап, дәлме-дәл етіп аударған.

Абайла 20 жол. Лермонтовта да 20 жол

1909 жылғы жыйнақта етеннің бірінші лиумагындағы жол:

Жастық қуат, үміттің нұры қайтып,—

деп берілген.

Бұл баспада Мұрсейт қолжазбасы негізінде:

Жастық құмар, үміттің нұры қайтып,—

деген қалины сақтаалды.

Үшінші шумақтың 2-жолы кейбір жыйнақтарда:

Айт етемін жалғанда жан табылmas,—

деп қате басылып келген еді. Бұл баспада:

Айт' етемін жалғанын жан табалmas,—

былып 1909 жылғы жыйнап пен Мұрсейт қолжазбасы (1905) негізінде туғстілді.

Шілдегі шумактың соңғы екі жолы 1909 жылғы жыйнекта былайша оқылауды:

Өзі алданып, кісілен соққы жеген
Және озі біреудей алдай алмас.

Бул баспада Мұрсейт қолжазбасы 1910 жылғы негізінде:

Өзі алданып, озгеден соққы жеген
Және озі біреуді алдай алмас,—

деген қалпы сакталды.

Бұл шыгарма Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып үшелді.

101 бет. «Гашықтық ізлес тантыма»— Өлеңнің тексті Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907) бойынша берілді.

Соңғы кезде мұнны М. Ю. Лермонтортан аударма екендігі анықталды. Бұл олец Лермонтовтың «И скучно и грустно» деген шыгармасының екінші аудармасы. Лермонтовта:

Любить — но кого же? — на время не стоит труда
А вечно любить невозможно...

В себя ли заглянешь? — там прошлого нет и следа.
И радость, и муки, и все так ничтожно.

Абай шыгармаларының соңғы баспадарына گіргізіліп жүр.

102 бет. «Махаббат, лостық, қылуга»— Өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнап пен Мұрсейт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

Мұрсейт қолжазбаларында Лермонтовтан үлелінген. Соған қаратауда бұл олец «Гашықтық ізлес тантыманың» екінші варианты сыйкты. Бірақ одан гері Лермонтов текстінен тым алшақтау. Терінде мұны аударма қатарына қосспай, Абайдың ез шыгармасы деп санаган жени.

Абай шыгармаларының негізгі жыйнақтарында басылып жүр.

103 бет. **Ой** (уарасам, қайғыртар жүрт бул заманғы)— шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнап және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша атчыны.

М. Ю. Лермонтовтың «Дума» атты олеңінің аудармасы. Лермонтовта да, Абайда да 44 жол. Абай оригиналдың кейбір жөнларын озертінгіреп, сөркін аударған.

Абай шыгармаларының жыйнақтарында қалмай басылып келеті.

105 бет. **Қанжар** («Сүйкімлі болат қанжар, турсың жайнап»)— шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнап пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Кинжал» деген шыгармасының аудармасы.

Абайда төртінші шумактың аудармасы жоқ. Лермонтов оригиналын Абай булжытпай дәлме-дәл аударған. Аударма Лермонтов текстінен жотма-жол сай кепіл отыралы.

Екінші шумактың 3-жолы кейбір баспаларда

Кан сорғалар жұзине жәс сорғалап,—
делініп келді. Бұл жыйнекта 1909 жылғы баспа мен Мұрсейт қолжазбалары негізінде:

Қан соргалар жүзіңе жас соргалап,—

деп түзетілді.

Бұл өлең Абай шыгармалары негізгі жыйнақтарында басылып келеді.

106 бет. **Альбомға** («Сал демеймін созіме ықыласынды»)— шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша алышыды.

М. Ю. Лермонтовтың «В альбом» деген өлеңінде аудармасы.

Лермонтовта да, Алайда да 16 жол. Абай Лермонтов оригиналын магнасын езгертпес ете дәл аударған.

Екінші шумақтың 3-жолы бұрының жыйнақтарда

Өзі қыисық, езі асau, тентек смр,—
деп басылып келді. Лермонтов оригиналының бұл жері былайша оқылады:

От жизни краткой, но мятежной...

Шыгарманы түгел дәлме-дәл аударған Абай бұл жолды:

Озі қысқа, езі асau, тентек өмір,—

деп аударғаны күмәнсіз. Бұл жерде араб әрпімен жазылғанда бір біршінде оте жақын болғандықтан, «қысқа» деген сөз «қыйсық» делиніп қате оқылған.

Бұл жыйнақта:

Озі қысқа, езі асau, тентек өмір,—

деп алышыды.

Өлеңінде соңғы жолы бұрынғы баспаларда (1939, 1945, 1954).

Сықылды өлгей жанның бір күмбезін,—

делиніп алған еді.

Бұл жыйнақта 1909, 1933 жылдардағы баспалар бойынша:

Сықылды өткен жанның бір күмбезін,—

деп қабылданды.

Абай шыгармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

107 бет. «Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда»— өлеңінде тексті 1909 жылғы жыйнақ, пен Мұрсейт қолжазбаларынан (1905, 1907, 1910) алышыды.

М. Ю. Лермонтовтың «Исповедь» атты поэмасынан аударма.

Небәрі Лермонтовта 84 жол, Абайда — 64. Алайда аударма оригиналга магнасы жағынан жақын, көп жерлері Лермонтов текстине сайма-сай келіп отырады.

Үшінші шумақтың 2-жолы 1905 жылғы Мұрсейт қолжазбасында:

Әділетсіз бір жастың қанын жұтсын,—

делинген.

Он бірінші шумақтың 3-жолы 1909, 1933 жылдардағы жыйнақтарда:

Менің ісім өзіңе мәлім шыгар,—

деп оқылады да, ал Мұрссеит қолжазбаларында:

Менің ішім езіде мәлім шыгар—
болып басылған.

Лермонтов оригиналның бұл жерінде:

...мои дела
И без меня ты должен знать —
делінгендікten бул жыйнақта алдыңғы варианты сақталды.
Он үшінші шумақтың ақыргы жолы соңы баспаларда:

Оны құдай оңынан кем деместі,—
деп алының келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа бойынша:
Оны құдай өзгеңней кем деместі,—
деп алынды.

Он тортинші шумақтың екі жолы:

Алла берген қауыпты ол бір сырым
Керге бірге өзіммен барса керек,—
деп басылып келді. Ал, 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрссеит қолжазбаларында бұл жер былай болып келеді:

Алла берген қауыпты осы сырым
Керге бірге өзіммен барса керек.

Бұл жыйнақта осы соңғы вариант қабылданды.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде бар.

110 бет. «Менің сырым, жігіттер емес оңай»—оленің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрссеит қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Я не хочу, чтоб свет узнал» деген олеңнің аудармасы Лермонтовта 16 жол. Абайда да 16 жол. Аударма оригиналға мағнасы жағынан оте жақын.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілеріне кіргізіліп келді.

111 бет. **Дұра** («Өмірде ойға түсіп кем-кетігің»)— шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрссеит қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Молитва» деген олеңнің аудармасы. Абай жалпы мазмұнын дұрыс сақтап аударған.

Олеңнің ақыргы шумагы соңғы баспаларда былай деп алынды:

Жаныңның ауыр жүргі жеңілгендей
Көңілден көрнеген кек кемігендей
Болады жылауга да, құлуге де
Жүректің басынан у төгілгендей.

Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа және Мұрссеит қолжазбалары (1905, 1907) негізінде түстеліп, төмендегіше берілді:

Жаныңның ауыр жүргі жеңілгендей
Көңілден көрнеген кек кемігендей

Болады жылауга да, сенүте де
Жүректің басынан у төгілгендей.

Абай шыгармалары жыйинактарының истізгілерінде түгел басылып жүр.

112 бет. **Қасиетті дұға** («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ») — шыгарманың тексті Мұрсент қолжазбасы (1907) бойынша алынды.

Алғашқы үш шуматы жоғарыда аталған М. Ю. Лермонтовтың «Молитва» атты шыгармасының аудармасы. Соңғы 12 жолы аударма емес, Абай еzi шыгарған. Өз алдына белек шыгарма болуы да мүмкін.

Абай шыгармаларының соңғы жыйинактарына енгізіліп жүр.

113 бет. **«Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп»** — олеңнің тексті 1909 жылғы жыйинақ және Мұрсент қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

Бұл олең Лермонтовтан аударылған шыгармалардың қатарына косылып жүрді, бірақ оригиналы корсетілмей келді. Дұрысында бұл олең Лермонтовтан аударма емес. Өлеңнің оригиналы мына:

И ты думаешь будто я хладен и нем?
Малютка, под этом молчанием
Таится ужасная буря, зачем
Вырываться наружу ей тяжким рывданием?

Что я гордо смотрю на презренных людей,
Ты за то ли меня упрекаешь?
Но те люди торгуют рукою твоей.
Твоим сердцем хотят торговать. Ты их знаешь...

Дай мне руку твою! Погляди мне в глаза!
Я без слез горько плакать умею;
Твои же слезы блестят, как ночная роса,
На заре. поутру, освежая лилею.

Тебе легче — ты можешь в слезах выливать
Муки сердца; а я! Я родился
Мужчиной, я должен безмолвно страдать:
Своих собственных слез я б невольно стыдился.

Но поверь, если б ты вдруг меня поняла
И взгляделась в бесслезные очи:
Ты б от ужаса плакать забыла, и я
За тебя стал плакать все дни и все ночи.

Бұл текст Лермонтовтың жаңадан табылған шыгармасы деп саналып, 1890 жылдары шыгармалары жыйинактарында басылып жүрді, бірақ кейін Лермонтов шыгармасы емес екендігі анықталды.

Екінші шумақтың мына жолдары:

Антүрган ел көзіне тек қараймын,
Сонымын сен согеді-ау деп ойлаймын,—

деп басылып келген еді. 1909 жылғы баспа және Мұрсейт қолжазбалары негізінде 1954 жылғы жыйнақта:

Антурған ел көзіне тік қараймын,—
Сонымды сен соғеді-ау деп ойлаймын,—

деп туэтілген. Осы соңғы вариант қабылданды.

Абай шыгармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келді.

114 бет. «Мен көрдім үзин қайың құлаганын»—өлеңнің тексті 1909 жылғы жынын және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Соңғы кезде бұл өлеңнің «Я видел березу — сломилась она» деген орыс романсының (созі В. А. Крыловтікі, музыкасы А. Рубинштейндікі (аудармасы екендігі анықталды):

Разбитое сердце

Я видел березку,— сломилась она,
Верхушкой к земле преклонилась она;
Но листья не блекли на тонких ветвях,
Покамест не спряталось солнце в горах.

Я бабочку видел с разбитым крылом,
Бедняжка под солнечным грелась лучом,
Стараясь и слабость и смерть превозмочь,
Пока не настала холодная ночь.

Стрелка видел я, как он лань подстрелил,
Животное пало в крови и без сил.
Со смертью бороться оно не могло,
И жить перестало, как солнце зашло.

Ах, мне изменила подружка моя,
И солнце померкло давно для меня;
Но смерть и покой я напрасно зову —
И с сердцем разбитым живу да живу.

(Крылов В. А. Стихотворения,
СПБ, 1898, стр. 165—166)

Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,—
деп басылған. Бұл жыйнақта осы вариант қабылданды. Мұрсейт қолжазбаларында (1905, 1910):

Күн шуақта жатады қалт-құлт етіп,—

делінген.

Абай шыгармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

115. бет. **Теректің сыйы** («Асау Терек долданып, бұырқа-нып»)— шыгарманың тексті 1909 жылды жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Дары Терека» атты шыгармасының аудармасы.

Абай жалпы магнасын сақтап, ете еркін аударған.

Соңғы шумактың ақырғы жолы:

Қатынды алды, қытыңсыз араласты,—

басылып келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Катынды алды, қыттықсыз араласты,—
делініп түзетілді.

Ұшінші шумақтың екінші жолы:

Бұлттың сүтін ішіп ержеткенмін,—
деп басылып келді.

Бұл жыйнақта 1933 жылры баспа мен оригинал текстіне (Вскормлен грудью облаков) сүйеніп:

Бұлттың сүтін еміп ержеткенмін,—
деп алынды.

Жетінші шумақтың 5-жолы Мұрсейттің 1905 жылғы қолжазбасындағы қалпынша:

Қартаң Каспи қалыған бойыменен,—
деп берілді.

Оригиналдың бұл жері де (Каспий дремлет и молчит) осы текстіне сай келеді.

Ал 1909 жылғы жыйнақ пен 1907, 1910 жылдардағы Мұрсейт қолжазбаларында:

Қартаң Каспи қалыған бойымен,—
деп берілген.

Бұл елең Абай шығармалары жыйнақтарының нетізгілөрінде басылып жүр.

117 бет. «Жолра шықтым бір жым-жырт түнде жалрыз»—
елеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтын «Выхожу один я на дорогу» деген шығармасының аудармасы. Лермонтовта да 20 жол.

Аударма Лермонтов текстіне жолма-жол сай келіп отырады, магнасы жағынан оригиналға өте жақын. Тек соңғы шумақ қана еркін аударылған.

Бірінші шумақтың екінші жолы:

Тасты жол жарқырайды буга амалсыз,—
деп басылып келеді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа бойынша:

Тастақ жол жарқырайды буга амалсыз,—
деп алынды.

Екінші шумақтың үшінші жолы кейбір жыйнакта:

Менің де мұнша қапа, қысылғаным,—
деп басалған. Бұл баспада 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбасы (1910) бойынша:

Менің не мұнша қапа, қысылғаным,—
деген қалпы сақталды.

Осы шумақтың соңғы жолы:

Үміт пе, өкініш пе, ойлаганым?—

деп басылып жүрген еді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Үміт пе, оқікіш пе, ойланғаным?—

деп алынды.

Торғинші шумақтың екінші жолы кейбір жыйнақта:

Ұйқы, тыныштық, ұмыту — бір дегенім,—

деп басылған еді.

Бұл баспада

Ұйқы, тыныштық, ұмыту — бер дегенім,—

деп берілді.

Абай шыгармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылғып жүр.

118 бет. Шайтан («Мұнды шайтан — құдайдың қуган жаңы») — шагарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Демон» атты поэмасының бастапқы екі болімшесін түгел алып, сез қосып ете еркін аударған.

Екінші шумақтың 3-жолы:

Жылды жүзбен жүлдіздар жылжып жүзіп,—

боп басылып келді.

Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа мен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде:

Жылды жүзбен жүлдіздар жылжып жүріп,—

деп альпиды.

Алтыншы шумақтың 2-жолы 1909 жылғы баспа бойынша:

Өлмес, ошисе өзіне көзі жетті,—

деп алынды. Мұрсейт қолжазбаларында (1907, 1910):

Өлмес, өшисе өзіне заман жетті,—

демінген.

Абай шыгармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылғып жүр.

120 бет. «Емен мен шілік» — шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Дуб и торсть» деген мысалының аудармасы.

Бірінші шумақтың 2-жолы: 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары бойынша:

Аллаға неден жаздың, сорлы, депті,—

боп алынуы.

Кейбір баспаларда:

Аллаға неден, сорлы жаздың депті —

боп беріліп жүрген еді.

Соңғы шумақтың ақырғы жолы.

Батыр, мақтана күйлеме сен де о ғұрлы,—
деп алынды. Бұрын:

Батыр, мақтан күйлеме сен де о ғұрлы,—
деп басылып жүрген.

Абай Крылов мысалының мазмұнын толық сактап, жақын аударған, көп жерлері оригиналға сөзбе сөз дәл келіп отырады.

Абай шыгармалары жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

122 бет. Қазага ұрынған қара шекпен — шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Крестьянин в беде» атты мысалының аудармасы.

Оригиналдың жалпы мазмұнын ғана сақтаған еркін аударма.

Торғызының шумақтың соңғы жолы 1909, 1933 жылдардағы жыйнақтар негізінде:

«Өзіңнен **болды**» — деседі,—
боп алынды.

Мұрсейт қолжазбаларында бұл текст:

«Өзіңнен **болды-ау**» — деседі —

боп жазылған.

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

124 бет. Жарлы бай — шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Бедный, богач» атты мысалының аудармасы.

Абай оригиналдың жалпы мазмұнын сақтап еркін аударған. Жетінші шумақтың бірінші жолы соңғы жыйнақтарда:

Бар пайдамды тигізіп,—
делініп басылған. Ал дұрысында шыгарушылар осы жолды езбетімен өзгертип жиберген. Мұрсейт қолжазбаларында:

Бай пайдамды тигізіп,—
болып келеді. 1909 жылғы баспада:

Байлықпен пайдам тигізіп,—
деп оқылады. Осы жыйнақта бұл жол 1909 жылғы баспа бойынша берілді.

Ал, келесі шумақтың 2-жолы:

Кіріп келді **есіктен**,—
деп қате басылып журді. Мұрсейт қолжазбаларында бұл жоғары

Кіріп келді **тесіктен**.

болып оқылады.

Сонда И. А. Крыловта:

Как вдруг к нему сквозь щелочку пролез,
Кто говорит — колдун, кто говорит — что бес,
Последнее едва ли не вернее:
Из дела будет то виднее,—

делінген жолдарды Абай:

Аузын жыймай бір адам
Кіріп келді тесікten,—
Жәдігей ме, шайтан ба?
Әйтеүір әлгі сөзді есіткен,—

деп аударғандығы керінеді.

Осы жыйнақта аударманың жоғарыда көрсетілген жолы
Мұрсейт қолжазбалары негізінде түзетіліп берілді.

Өлеңнің соңындағы:

Өзі әбден жүдепті,—

деп Мұрсейт қолжазбалары бойынша басылып келген жол
осы баспада 1909, 1933 жылдардағы жыйнақтар негізінде:

Өзі де әбден жүдепті,—

деп алынды.

Абай шығармалары негізгі жыйнақтарының бәрінде ба-
сылып келеді.

127 бет. Есек пен бұлбұл — шығарманың тексті 1909 жылды
жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары 1905, 1907, 1910 бойынша
алынды.

И. А. Крыловтың «Осел и соловей» атты мысалының аудар-
масы.

Оригиналдың жалпы мазмұнын бұлжытпай шебер берген,
бірақ кей жерінде Абай не тыңдан сөз қосып, не тастап кетіп
аударған.

Абай шығармалары негізгі жыйнақтарында басылып жур.

128 бет. Қарға мен бұркіт — шығарманың тексті 1909 жылды
жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойын-
ша берілді.

И. А. Крыловтың «Вороненок» атты мысалының аудармасы.

Лбай оригиналдың жалпы мағнисын толық сақтай отырып,
бірақ кей жерлерін өзгертіп аударған.

Соңғы жыйнақтарда бұл шығарма «Бұркіт пен қарға» де-
ген атпен басылып жүрді. Ал 1909 жылды баспада да, Мұрсейт
қолжазбасында да «Қарға мен бұркіт» делініп аталған, дұрысы
осы, Крылов мысалында әндіме негізінде қарға туралы, Кры-
лов езі де шығармасына «Вороненок» деген ат берген.

Өлеңнің соңындағы:

Бір жіпті берік байлад,—

деп басылып келген жол 1909 жылғы жыйнақ бойынша:

Бір жіпті берік бес байлад,—

деп алынды.

Абай шығармалары негізгі жыйнақтарының бәрінде басы-
лып келеді.

130 бет. Шеіртке мениң құмырсақ — шығарманың тексті 1909

жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

И. А. Крыловтың «Стрекоза и муравей» атты мысалының аудармасы.

Абай оригиналдың негізгі магнасын толық сақтап көркем аударған.

Екінші шумактың бірінші жолы кейбір баспаларда:

Жаздықуні жапырақтың,—

деп басылып келіп еді. Бұл баспада 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбаларындағы қалпы сақталып:

Жаздықунгі жапрақтың,—

деп алды.

Бұл шығарма Абай жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

132 бет. Әншілер — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Музыкант» атты мысалының аудармасы.

Абай Крылов мысалының мазмұнынан қашыктамай, аударманы оригинал нұсқасы негізіне жаңын етіп берген.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

133 бет. Ала қойлар — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша алды.

И. А. Крыловтың «Пестрые свицы» атты мысалының аудармасы.

Мысалының жалғы мазмұнын сақтай отырса да Абай кей жерлерде соз тастап, не қосып шумақ дәлдігін сақтамай аударған.

Шығарманың алтыншы шумагы соңғы баспаларда: Мұрсейт қолжазалары бойынша:

Өлтірмек бол оңай-ақ қойды сыйып,—

деп алынып жүрді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Өлтірмегім оңай-ақ қойды сыйып,—

болып түзетілді. Оригиналға қарағанда магна жағынан соңғы текст дұрыс. Бұл жерде арыстан қасқырлың қойларды қырып салу керек деген ақылын теріс керіп, наразы болады. Сондықтан аударманың темендеғі шуматы:

Кабагын түйді арыстан сезін үгіп:

«Өлтірмегім оңай-ақ қойды сыйып,

Өз жұрттын езі қырган патша бар ма?

Жаманаттан қорқамын кетсе шығып»,—

болуы орынды.

Абай шығармаларының негізгі жыйнақтарында басылып келеді.

135 бет. Қарға мен тұлқі («Жүрт біледі, күледі») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Ворона и лисица» атты мысалының аудармасы.

Абай Крылов мысалының мазмұнын толық сақтап оте көркем аударған.

Соңғы баспаларда бұл аударма «Тұлқі мен қарға» деген атпен басылып журді. Ал Крыловта мысал «Ворона и лисица» деп аталған. Абайдың аудармасы да 1909 жылты баспада да, Мұрсейт қолжазбаларында да «Қарға мен тұлқі» дөлінген. Соңдықтан бұл жыйнақта аударма «Қарға мен тұлқі» деген атпен берілді.

Аударманың:

Тұмсығында ірімшік,
Ойланап қарап тұр еді,—

деп басылып жүрген жолдары Мұрсейт қолжазбалары негізінде және оригиналға сүйеніліп сонда: Да позадумалась а сыр во рту держала) былайша берілді:

Тұмсығында ірімшік,
Ойланып қарап тұр еді.

Аударманың:

Жақындалап барып барлады,—

деп тағы бір жолы. Мұрсейт қолжазбалары бойынша және оригиналға сүйеніліп.

Елтеп барып барлады,—

деп берілді:

Аударманың кейбір баспаларда:

Әншілігің білінді,—

деп алынып келген жолы бул баспада 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбаларындағы қалпын сақталып:

Әншілігің белгілі,—

деп берілді.

Аударманың соңғыларындағы:

Қуанғаннан бұртініп,—

деп басылып келген жолы: 1909 жылғы баспа мен Мұрсейт қолжазбаларындағы қалпынша:

Қуанғаннан бортініп,—

деп алынды.

Абай шыгармалары жыйнақтарының берінде бар.

137 бет. Қарға мен тұлқі («Боктықта талтаңдал!») — шыгарманың тексті Мұрсейт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

Бұл И. А. Крыловтың жогарыда көлтірілген «Ворона и лисица» атты мысалының екінші аудармасы. Бұл варианты «Жүрт біледі, күледі» деп басталатын аудармага қараганда еркін, оригиналдың жалпы мазмұнын ғана сақтаған.

Абайдың соңғы жыйнақтарында басылып жур.

139 бет. Бақа мен егіз — шыгарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Лягушка и вол» деген мысалының аудармасы.

Абай жаңынан сөз қосып, оригиналды өзінше толықтырып еркін аударған.

Аударманың:

Күшенді де бұртінді,—

деп басылып келген жолы бұл баспада: 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары негізінде:

Күшенді де бәртінді,—

деп алынды.

Аударманың:

«Улкейдім»— деп ісініп,—

деген жолы (1910 жылғы Мұрсейт қолжазбасында осылай берілген). Бұл баспада 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсенттің 1905, 1907 жылдардагы қолжазбалары бойынша:

«Өстім ғой»— деп ісініп —

деп берілді.

Аударманың соңындағы:

Ыңқыл қағып, тыптырлап,—

деп басылып келген жол (1909 жылғы жыйнақта осы вариант берілген). Бұл баспада Мұрсейт қолжазбаларындағы қалпынша:

Тырқыл қағып, тыптырлап,—

деп берілді.

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

· 141 бет. **Піл мен қанден** — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

И. А. Крыловтың «Слон и моська» атты мысалының аудармасы.

Аударма оригиналға мәннесі жағынан жақын, алайда бірлі-жарым айырмашылықтары да бар.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде кіргізіліп жүр.

142 бет. Есек — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

Өлеңнің аяқ шенінде:

«Жаппарқұл мырза» атапған,—

деп басылып журген жолы 1909 жылғы жыйнақ пен Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1910) негізінде:

«Жаппарқұл мырза» атапған,—

деп алынды.

144 бет. **Жалау** («Жалғыз жалау жалтылдан») — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Жалау» атты өлеңнің аудармасы.

Бірінші шумактың 2-жолын 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары бойынша оқығанда:

Тұманды, теңіз өрінде,—
деуге де болады. Бұл жыйнақтың соңғы баспалардағы:
Тұманды теңіз өрінде,—

деген қалпы сақталды.

Екінші шумақтың 1-жолы осы кезге дейін:
Ойнақтап, толқып, жел гулеп,—

деп алынып келді. Ал дұрысы:

Ойнақтап толқын, жел гулеп,—
булу керек. Лермонтовта бұл жері:

Играют волны, ветер свищет,—
деп оқылады. Осыған қарағанда Мұрсейт қолжазбасында «толқын» деген сөз соңғы әрпі дұрыс оқылмагандықтан, «толқып» делініп қате жазылғаны күмәнсіз. Сондықтан осы жыйнақта бұл жол:

Ойнақтап толқын, жел гулеп,—
деп түзетілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жур.

145 бет. «Жартас» («Қонағы бір күн жас бұлт»)—өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Утес» деген өлеңнің аудармасы.

Өлеңнің үшінші, төртінші жолдары соңғы баспаларда қолжазба дұрыс оқылмагандықтан:

Жөнелді ертең, қалды үміт,
Кек жүзіне ойнақтап,—
делініп келді. Бұл жыйнақта:

Жөнелді ертең, қалды үміт,
Кек жүзіне ойнақтап,—

большіп алынды.

Өлеңнің екі жолы соңғы жыйнақтарда:

Бәрі осы-ау деп қызы деген
Томсарып тұрып жылапты,—

деп басылып жүрді. Бұл жердегі «қызы» деген сөздің оригиналға қарағанда ешбір қысының жок. Бұл сөзді «құз» деп оқуға да болады. Сондықтан бұл жыйнақта жогарғы екі жол былайша берілді:

Бәрі осы-ау — деп — құз деген —
Томсарып тұрып жылапты.

Абай жыйнақтарында қалдырылмай басылып жүр.

146 бет. «Жүректе көп қазна бар, бәрі жаңысы»—өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбаларынан алғынды.

Соңты кезде бұл өлеңнің Я. Полонскийден аударма екендігі анықталды. Оригинал тексті мынау:

СЕРДЦЕ

У сердца сокровищ так много!
Как в море — в открытую грудь
Они так обильно от бога
Живыми струями текут.

И жаждет душа поделиться
В избытке с другой думой,
И сердцу влюбленному биться
Привольно в груди молодой.

Но что? Говорят: неизбежно
Придет, злое время придет,
И все, что люблю я так нежно,
Как призрак вдали пропадет.

И будто в груди благородной
Иссекнут живые струи,
И сердцу рассудок холодный
Предпишет законы свои.

И сердца богатства я взвешу,
На рынок пойду их менять
Кого же я этим утешу?
Что ж будет меня утешать?

Увы! Говорят: неизбежно
Придет, злое время, придет!
И все, что люблю я так нежно,
Как призрак вдали пропадет!

Бесінші шумақтың бірінші жолы кейбір баспаларда:
Жүргегін пайдасты үшін жүрт **ұстапақ** —
деп басылып жүрді.

Бул жыйнакта Мұрсент қолжазбаларындағы (1905, 1907, 1910) және 1909, 1933 жылдардағы баспалардағы қалпы сақталып:

Жүргегін пайдасты үшін жүрт **ұстапақ**, —
деп алынды.

Осы текстің бұл варианты оригиналға да дәлме-дәл, ете жақын.

Соңғы шумақтың бірінші жолы:
Жүрт айтқан сол ант мезгіл **келсе** керек, —
деп басылып келді. Мұрсенттің 1907, 1910 жылдардағы қолжазбасында осылай жазылған. Бұл баспада Мұрсенттің 1905 жылғы қолжазбасы және 1909, 1933 жылдардағы баспалар негізінде:

Жүрт айтқан сол ант мезгіл **келсең** керек, —
деп берілді.

Абай жыйнактарында қалдырылмай басылып келді.
147 бет. «Коңіл күйі тагы да» — олеңнің тексті 1909 жылғы жыйнак және Мұрсент қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма. Абай «Измаил-Бей» поэма-сының кіріспе 12 жолын аударған.

Абайда ишбәрі 16 жол, олеңнің соңғы шумағы оригиналда жок, өзі қосқан сыйкты.

Соңғы баспаларда бірінші жол:

Конілдің күйі тағы да, —

деп алыныш жүрді. 1909 жылғы жыйинақта да және Мұрсейт қолжазбаларында да:

Коніл күйі тағы да, —

болғандықтан бұл жыйинақта осы соңғы варианты қабылданды.

Абай жыйинақтарының негізгі баспаларына кіргізіліп келеді.

148 бет. «Күнді уақыт итеріп»— олеңнің тексті Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Соңғы кезде бұл олеңнің М. Ю. Лермонтовтың «Вечер» деген шығармасының аудармасы екендігі анықталды. Лермонтовта да 16 жол.

ВЕЧЕР

Когда садится алый день
За синий край земли,
Когда туман встает, и тень
Скрывает все вдали,
Тогда я мыслю в тишине
Про вечность и любовь,
И чей-то голос шепчет мне:
Не будешь счастлив вновь.
И я гляжу на небеса
С покорною душой,
Они свершили чудеса,
Но не для нас с тобой,
Не для ничтожного глупца,
Которому твой взгляд
Дороже будет до конца
Небесных всех наград.

Абай аудармасы Лермонтов текстіне мағнасы жағынан жолма-жол сай келеді. Лермонтов шығармасын Абай асқан шеберлікпен көркем және дәлме-дәл етіп аударған.

Абайдың соңғы жыйинақтарына кіргізіліп жүр.

149 бет. «Асау той, тентек жыйын, оныр-топыр»— олеңнің тексті 1909 жылғы жыйинақ және Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «На буйном пиршестве задумчив он сидел» деген шығармасының аудармасы. Лермонтовта 12 жол.

Абай жалпы мазмұнын сактап, 16 жол етіп аударған.

Абай жыйинақтарының негізгілерінде басылып келеді.

150 бет. **Вадим**—шығарманың тексті Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма.

Лермонтовтың бітпей қалған романының алғашқы екі тарауын және үшінші тарауының біраз жерін олеңмен еркін ау-

дарған. «Вадим» орыс ақынының шаруалар қозғалысын суреттеп жазған ірі шығармасы. Ұлы ақын шаруалардың крепостнойлық тәртіпке наразылығын шебер және сүйсіне отырып баяндайды. Лермонтов жазып бітірген 24 тарауды бірінші бөлім деп белгілеген. Кейбір зерттеушілер, оның ішінде профессор Н. К. Пиксанов, романның келесі бөлімдерінде Пугачев образы суреттелген болар еді деген пікір айтады.

Абайдың «Вадим» романын аударуды қолға алуы оның бұл шығарманың тақырыбына ерекше көңіл бөлгендігін көрсетеді. Бірақ аудармасының тек біраз жері гана сақталған.

ҚАРАСӨЗДЕРГЕ ТҮСІНІК

Қарасөздің текстері Мұрсейт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Қолжазбаларда жылы көрсетілмеген. Соңғы баспаларда әр сөздің жазылған жылының шығарушылар ешбір дерекке сүйенбей өздерінше қойған. Абай қарасөздері соңғы баспаларда көрсетілгендей он жыл бойы (1890—1899) жазды деп санау қыйынсыз.

Бұл баспада әрбір сөздің жазылған жылы жекелеп көрсетілмеді.

Осы сөздердің жазудағы мақсаты туралы Абай өзі былай дейді: «ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімдекім ішінен керекті сез тапса, жазып алсын, я оқысын, «керегі жоқ» десе, өз сезім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мүнәс басқа ешбір жұмысым жоқ».

Қарасөздер тақырып жағынан ақынның өлеңдерімен үштасып жатады. Мұнда еңбек, оқу-білім, өнер мәселелері сез болып, Абайдың қоғам өміріне, жалпы дүниеге көзқарасы әржақты кең қамтылып отырады. Ақынның дүние тануындағы, саяси, әлеуметтік көзқарасындағы қайшылықтар қарасөздерінде айқынырақ көрінеді. Материалистік ой-пікірлер мен дінге сенушілік, демократтық идеялар мен ескі патриархалдыруышылдық өмірдің кейбір жақтарын дәріптеушілік қатар көліп отырады. Халық өмірінің ауыр жағдайыны, қанаушылықты ашып көрсете отырып, ақын халықты тап күресіне шақыру дәрежесіне көтеріле алмайды.

Абай қарасөздерінде осындағы қайшылықтар бола түрседа да олардың негізгі мазмұны ағартушылық, демократтық пікірлерді үағызыдауда, қазақ халқының ұлы орыс халқының алдыңғы қатарлы мәдениетінен жете үйренуге шақыруда. Ағартушы — ақын былай дейді: «Орыстың ғылымы, онері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі... барынды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет!»

Жанрлық ерекшеліктеріне қарағанда Абайдың қарасөздері публицистика философиялық трактатқа жақын келіп отырады.

Жыйырма жетінші сезі (Сократ Ҳакимнің сезі) Абай Сократқа тән болған баяндау, пікір айту әдісін қолданып, сұрақ пен жауап түрінде жазған.

Отыз жетінші сезі — нақыл сез түрінде жазылған.

«Біраз сез қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» дегем сез — өзге қарасөздерден оқшау тұрған тарихи еңбек.

Бул баспада қарасөздің текстеріне, оларды Мұрсейт қолжазбаларына салыстырып зерттеу негізінде бірнеше ірілі-уақты түзетулер енгізілді.

26-сөздегі әқмақтың деген сөз әқмақтың, 32-сөздегі іздеmekke — іздемеске, 33-сөздегі тамыршылау — тамыршылдау, 38-сөздегі қызығы — қазығы болып алынды.

Қарасөздер алғаш рет 1933 жылғы жынында басылған.

KІСІ АТТАРЫНА ТУСІНІК

A

Абдрахман (1868—1895) — Абайдың Ділдәдан туған екінші баласы. Әкесі оны жасында Семей қаласындағы орыс мектебіне оқуға береді. Кейін Абдрахман Тюменьдегі реальное училищенні бітіріп, Петербургтагы технология институтына түспек болады, бірақ сол қалады Михайловское артиллерийское училищесіне кіріп оқыды. Бул мектепті бітіргеннен кейін әскери артиллерия Академиясына түсемін дел жүрген кезінде сырқаттанып қалады да, 1895 жылы 1 январь күні Алматы қаласында қайтыс болады. Абай Абдрахманга арнап коптеген өлеңдер жазған.

Абрали (1839—1920) — Абайдың замандасы, езі шешен, қалжың айтқыш адам болған. Жүрт сол үшін оны «Сары жорға» деп атағ көткен. Өзі намаз оқылана қуранның қирагатын дүрыс оқый білмейді екен, осыған байланысты Абай өлең шығарған.

Абылғазы Баһадур хан (1643—1663) — 1642 жылдан бастап, 20 жыл бойы, Хиуага хандық еткен. Ол 1646 жылы Жаңа Ургеніш қаласын салдырады, «Шежірей түрік» деген кітаптың авторы.

Абуғали Сина (980—1037) — бүкіл Орта Азияға белгілі атақты ғалым. Бұхара қаласының теңірегіндегі Афшана дейтін жерде туған. Иранда журіп дәрігерлік өнеріп, фәлсафағылымын үйрөнген. Дәрігерлік жонінде тұңғыш кітап жазған да осы Абуғали Сина деседі.

Ақылбай (1863—1904) — Абайдың тұңғыш баласы. Бул да ақын болған, усақ өлеңдерден басқа «Қисса Дағыстан Жүсіп» атты қөлемді дастан жазған.

Айтқожа — Тобықтының Бәкен дейтін руынан шыққан епті, жұмызды адамы. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аталауды.

Аталаңық — буда сол рудан. Абайдан бұрыннырақ болып еткен адам. Мұның атын да Абай «Қыздарға» деген өлеңінде көлтіреді.

Аристотель (біздің заманымыздан бұрынғы 384—322 жылдар) — көне грек халқының ескан философы, ғалымы. Ескендері Зүлкарнайының (Александр Македонскийдің) тәрбиеші, үстазы болған адам.

Данышсан ғалымының «Метафизика», «Физика», «Этика», «Политика» деген шыгармалары бар.

Аристотель логика ғылымының да тұңғыш рет негізін салған.

Аристодим — Сократтың шекірті болса керек, аты-жөні белгісіз адам, ол жөпінде сибір мәлімет сақталмаған.

Ақсақ Темір (1336—1405) — Орта Азияда омір сүрген ірі мемлекет қайраткері. Ол Қашқа-Дарын алабындағы барлас деген рудан шыққан. 1370 жылы Самарқан ханы Ҳуссейніді жеңіп, оның орына хан болады. 1398—1403 жылдардың ішінде Үндістанды, Сиріяны, Туркіяны (турік султаны Бааязитті) жауап алады. 1388 жылы Алтын Орда ханы Тоқтамыс Темірке қарсы шыққан. Ал, Темір 1395 жылы Алтын Орданы шауып, оның астана қаласы Сарай-Беркені өртеп жібереді, 1405-жылы Қытайға қарсы жорыққа шыққан бетінде Түркістан маңындағы Оттар қаласында қаза табады. Кезінде Ақсақ Темір Орта Азияның бірнеше қалаларында көптеген сарай, мешіттер салдырыған. Қазақ арасында оны «Әмір Темір көреген» деп атаса, орыстар оған «Темерлан» деп ат қойған.

Ахмет хан — Юнус ханның қаласы. Осы Ахмет ханның үлкен ұлы Тәшкендері билеп, кішісі — қазақтарды басқарыпты деген сез бар. Ахмет хан қалмақтармен көп жауласқан. Қалмақтар оны: «мынау бір алаша болды ғой» деседі екен. Осыдан барып Ахмет хан «Алаша хан» атанды екен дейді.

Б

Байрон, Джордж Гордон (1788—1824) — ағылшын халқының ұлы ақыны, XIX ғасырда бүкіл Европага даңқы жайылып, шығармалары көптеген тілдерге аударылған. Лирикалы өлеңдерінен басқа Байронның кесек шығармалары да көп («Чайльд Гарольд», «Дон Жуан», «Корсар», «Лара», «Гляур», «Кайн», «Манфред» тағы басқалар. Лермонтов аудармасы арқылы Абай Байронның «Еврейская мелодия» атты шығармасын қазақ тіліне аударған.

Баймагамбет Мырзаханулы — Абайдың досы, шекірті, ертегіші. Абайдан естігеп батыс, шығыс елдерінің әңгімелерін жаттап алғып ел арасында айтып жүретін болған. Өзі Семейте барғыштап ауылда көп болмайды екен. Абай оның әйелі атынан қалжың өлең шынарған.

Байұзақ — Абайдың замандасы, «Қыздарға» деген өлеңде аты аталады, сол Қыздардың агасы.

Бұхар жырау Қалқаманұлы (1693—1787) — Аблай тузындағы қазақ ақыны, Аблай ханының ақылшысы болған. Ақынның «Керей қайда барасын» (екинши бір нұсқасында: «Садыр қайда барасын» деп те аталады), «Тілек», «Әй, Аблай, Аблай», «Айналасын жер тұтқан», «Бұхардың Аблай ханға айтқаны» деген тәрізді бірнеше толғаулары бар.

Белинский В. Г. (1811—1848) — Орыстың ұлы әдебиет сыншысы, XIX ғасырдағы орыс әдебиетінің реалистік бағытта дамуына ерекше енбек сінірген адам. Абайдың эстетикалық көзқарастары қалыптасуына Белинский зор зер еткен.

Бітімбай — Тобықтының Бәкен деген тобынан шыққан. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аты көлтірілген.

Бунин И. А. (1870—1953) — орыс жазушысы, әрі ақын. Лирикалық өлеңдерінен басқа көптеген прозалық әңгімелер жазған. Творчествоның алғашқы дәуірінде реалистік бағытта болса да, кейін ескішілдік сарынға көшкен:

Г

Гомер — көне грек елінің ұлы ақыны. Қай жылдарда өмір сүргені белгісіз. «Илиада», «Одиссея» деп аталатын екі эпосты осы Гомер шыгарды деседі. Бұл шыгармалар біздің заманымыздан бұрынғы VIII—VII ғасырларда мәлім бола бастаған.

Гросс С. С. (1857—1893) — 1880 жылдары Семейге ішкі Россиядан жер аударылып келген адвокат, Абай мен қатнасын жүрген.

Гете И. В. (1749—1832) — Немістің ұлы ақыны. Көптеген лирикалық өлеңдерінен басқа «Фауст», «Жас Вертердің азаптары», «Прометей», «Вильгельм Мейстер» сияқты ірі шыгармалары да бар. Гете ғылымның бірнеше саласынан да көрнекті еңбектер жазған.

Көр хан — XII ғасырдың бас кезінде Жетісу жерінде болған қара қытай елінің хандарын «Көр хан» деп атаған. 1212-жылы Көр ханды Шыңғысхан әскері жеңіп алған. Көр ханның орталық қаласы Іле бойындағы Баласагунда болған.

Д

Дауылбай — Тобықтының Бэксің дейтін табынап шыққан атыштулы ұры, сол тоptан шыққан Қыздармен араз болған. Абай оны Қыздарга деген өлеңінде атап, сыйнайды.

Досақ — бу да сол рудан. Қыздарга жақын адам болған. Мұның атын Абай «Қыздарга» деген өлеңінде атайды.

Долгополов И. И. (1852—1922) Семейге откен ғасырдың 80-жылдары жер аударылып келген орыстың халықшылы, дәрігер адам болған. Абаймен кездесіп жүрген.

Дулат жырау **Бабатайұлы** (1802—1874) — XIX ғасырдағы қазақ ақыны. Оның «Ата қоныс Арқадан», «Ақ жайлай мен Сандықтас», «Замана», «Ей, айтайын арнап ишанға», «Барак тереге», «Кенесбайға», «Сүлейменге» деген толғаулары бар.

Дүйсенқұл — Абайдың ауылдасты.

Дүтбай Ұандықұлы — Тобықтының Қекше деген руынан, Абайдың қудасы. Мінезі тұрақсыз болғандықтан Абай оны сынап өлең жазған.

Е

Есімхан — Сығай ханның екінші баласы, Тәуекел ханның інісі, 17 ғасырдың басында хандық құрған. Жонғарлармен көп соғысқан. Уш жуздің басын құрап, заң шыгарған. Ел аузындағы: «Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы» дейтін сөздегі Есімхан осы.

Ескендір Зұлқарнайын (біздің заманымыздан бұрынғы 356—323 жылдар) көне юпан жүртілік (Македонияның) патшасы, ұлы қолбасшысы. Көп елдерді жаулаган. Ескендірдің жорықтарын Низами, Навои жыр еткен. Ескендірді Европа жүрті Александр Македонский деп атайды.

Жаманбала — Тобықты ішінде Әнет руынан шыққан адам. Жаз Оспаниның биесін сауып, қыс атын жайлаган. 1893 жылы соның 3 жасар баласы елтегенде Абай «белгілі сез өлді, өлді» деген қысса өлең жазған.

Жәмшид — парсы жүртінің ерте кездегі ертегісінде айтылатып патшасы. «Шах-наманың» қаһармандарының бірі, Рустем батырдың бабасы. Казақ арасында революциядан бұрын «Жәмшид патша» атты қыйсса да тараган.

Жапқожа — Тобықтының Бәкен дейтін тобышан, ертерек болып откен адам. Абай оның атын «Қыздарға» деген өлеңінде қолданып, Қыздар мен Дауылбайдың ұсақ мінездерін шеңдейді.

Жақсылық — Тобықты ішіндегі Қоңыр Қокшеден шыққан ел билеген адам. Бірде қатты шығынданып қалса керек, 1880 жылы Абай Қоңыр Қокшеге болыс болып барғанында, Жақсылық оған: «Менің шығынымды жүртқа сал» депті. Абай осы мінезін сышап өлсөн жазған.

Жошы хан (1223—1227) — Шыңғыс ханының улken баласы. Екесі балаларына ұлыс белгендегін Еділ, Ертіс, Қырым, Сырдың құярлығы, Ургенштіг теріскей беті қараган. Жошының баласы Батый хан Европашы жаулап, Алтын орда хандығын қурған.

Жәнібек хан — Өзбек Шейбани ханының туқымы. Монголстанға барып «Ақ Орда» деп аталаған тұңғыш қазақ хандығын орнатқан оғын Жәнібек хан. Халық, арасында оны кейде әз Жәнібек деп те атаған. Жәнібек хан 1480 жылы өлген.

Жәнеке хан — Алаша ханының ағасы, Тәшкент ханы болған. Шейбани Орта Азияға келгеннен кейін Жәнеке мен Алаша хан екеуі де сол Шейбанидің қолынан өлтеген.

Жұпіс хан — Шагатай ханының туқымы. XV ғасырдың аяғында Самарқанд, Тәшкент маңын билеген хан.

З

Зевкесис (Гайса тұғанға дейін V ғасырдың аяғы) ескі юнан жүртінің суретшісі.

К

Кекбай Жанатайұлы (1864—1926) — Тобықтының Қекші дейтін тобышан шыққан, ақын, молда. Абай біраз өлеңдерін Қекбай атымен жариялаган. Аблай, Кенесарыға арнап жазған дастаңында Қекбай Кенесарының зорлық-зомбылығын ашып корсеттей, орынсыз мадақтай берген.

Көкекбай Жамантаіұлы (1847—1916) — Абайдың достас адамы, Тобықтының Мамай деген руынан. Оның кейір мінездерін үннатпай Абай оған арнап өлең жазған.

Крылов И. А. (1768—1844) — орыстың атақты мысалшысы. Абай оның бірсынъра шыгармаларын қазақ тіліне аударған.

Кәкітай — Абайдың інісі Ысқақтың баласы. Ол Абай қайтыс болғаннан кейін, Турагұл екеуі 1909 жылы бірінші мәр-

тебе Абай елеңдерінің жыйнатағын Петербурдагы Богранскийдің баспаханасында да бастирып шығарады.

Күлембай Бозамбайұлы — Абайдың курдасы, 1888 жылы Бақанас езені бойында болған Чрезвычайный съезде Мұқыр сіліне болыс сайланған. «Большой золотой медальон» деген белгілі елеңін Абай осы Күлембайга арналған жазған деседі.

Күйісбай Эбенұлы (1842—1910) — Тобықтының Мамай руынан шыққан адам, әкесі бау кеспе үры екен. Жасында өзі де үрлік істеп, Абайдың ықпалымен онысын тастанап, кейін беделді адамның бірі болған.

Л

Лермонтов М. Ю. (1814—1841) — орыстың ұлы ақыны. Абай оның елеңдерін көп оқып, сүйсіне аударған.

Лекер — Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аталады. Лекер Тобықты ішіндегі Бәкен руынан шыққан адам.

М

Магауия (Магаш) (1870—1904) — Абайдың баласы, талаитты ақын. Ұсақ елеңдерінен басқа бірнеше поэмалар жазған («Медрат, Қасым», «Еңлік-Кебек»).

Масақбай — Тобықтының Әнет руынан шыққан Өзінің узақ өмірін (70 жыл жасаған) Құнаибай балаларымен бірге еткізген. Ысқақтың болыс кезінде Масақбай оған атшабар болған. Даңғой, есерсоқтау адам болса керсі, ал қатыны мөмін, салақ екен, үйге келгенінде араларында ұрыс-қағыс көп болған.

Майқы би — Шыңғыс хан қазақ жерінс келтінде, оны қарсы алуға 12 рудан 12 би шығып, Шыңғысты хан көтеріп алышты-мыс, соның бірі — осы Майқы би деген азыз бар.

Михаэлис Е. П. (1839—1913) — сткен гасырдың 80-жылдарында Семейге Россиядан жер аударылып келген адам. Халықшылдар қатарында болған, оқымыстың кісі екен. Абай онымен Семейге барып жүрген кезінде кітапханада танысады, кейін ол да Абай аулына барып, узақ уақыт жатқан. Абайдың бірінші биографы Кәкітай Үсқақұлы 1909 жылды Петербургте шыққан Абай жыйнатағына жазған мақаласында: «Абай өле елганине мениң әкемиен артық жағы ашырылық қылышп, дүниеге көзімді ашқан кісі Михаэлис деп айттып отырушы еді» деп жазды.

Мұрсейт Бікеұлы (1860—1917) — Әнет руынан шыққан, молда. Абай елеңдерін қағазға түсіруге көп еңбек сіცірген адам. Мұрсейт қолжазбалары арқылы Абай шыгармаларының көпшілігі бізге келіп жетіп отыр. Қазір біздің қолымызда Мұрсейт жазған үш қолжазба бар (1905, 1907, 1910). Оның екеуі Қазақ ССР Ғылым Академиясының ғылыми кітапхачасында (1905, 1910), үшіншісі (1907) Мұхтар Әуезовтің қолында сақтаулы.

1909 жылды Абай баспасының елеңдерін осы Мұрсейт да-бындаған (көшірген).

H

Навои Алишер (1444—1486) — Өзбек халқының ақыны. Қебіне Герат шаһарында тұрып, тұңғыш рет түрік тілінде (шагатайша) олең жазған. Оның «Хамса» (бес қыйсса) деген аталағын эпостық жыры бар. Буган кіретіндер: «Хайратұл баар», «Фархад пен Шырын», «Лейлі мен Мәжнүн», «Сабай Шаяра» (Жеті жұлдызы), «Садди Скендри» (Скендір соққан қорғаны) және төрт «Диуан», өлеңдер жыйинағы). Навои өзбек әдебиетінің классигі.

Нәсретдин шах (1848—1896) — XIX ғасырданы Иранның Хаджар руынан шыққан патшасы. Бірнеше жылдар бойы Европа елдерін аралап саяхат етеді. Содан қайтқаннан кейін мемлекет аппараты бойынша реформа жасап, рухани дін қазналарын жояды. Шейіттер буган қарсы бас көтеріп, бол қозгалысты Жамалиддин деген Сәйт бастайды. Нәсретдиннің осы Жамалиддиннің шекірті Мұрза Риза дейтін жас жігіт өлтіреді.

Назар — Тобықтының Қанай деген руынан шыққан адам, Абайдың замандасы.

O

Оспан (1851—1891) — Абайдың кіші інісі. 1889—1891 жылдарда Мұқыр еліне болыс болған. Оразбайдың Қабаймен өштесуіне осы Оспанның қаттылығы себеп болған. Абай Оспан өліміне арнап бірнеше өлеңдер жазған.

P

Пушкин А. С. (1799—1837) — орыс халқының кемеңгер ақыны. Оның қолтеген өлеңдері мен дастандарының ішінен Абай әсіресе «Евгений Онегин» атты олеңмен жазылған романының қызыға оқып, сол романдағы Онегин мен Татьяна арасында болған хаттарды аударады. Абай аудармалары тиесті әндереі бойынша ел арасында тараған кеткен.

Платон — Көне юнан (грек) елінің идеалист философы. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 427—347 жылдар арасында Афинада өмір сурған.

R

Разақ — Абай ауылдындағы жас жігіт. Абайдың өзі және балаларымен құдандалы, досжар адам болған.

Рахымшал — Абайдың аулындағы Қожекбай дегенинің баласы. Тентек, бұзакы боп өскеннен соң, Абай оған олең шыгарған.

C

Сағди (1184—1291) — Тәжік, Парсы елінің ұлы ақыны. Ол Бағдаттағы «Низамия Академиясында» оқыған. Туган жері Ширазға келіп, «Гүлстан», «Бостан» деген дастандар жазған.

Салтыков-Щедрин М. Е. (1826—1889) — орыстың ұлы сатиригі. Бұқарашибыл жазушы. Абай оны өзінің үстазы деп таныған.

Сократ — біздің жыл санауымыздан бұрынты (469—399 жылдар) көне юнан (грек) жүртіңің идеалист философы. 399 жылды Грецияда демократия үкімет басына келгенде, Сократты «діншілдігі» үшін айыпташ дарга аспақ болады, ол у ішін өлеңді.

Сайхали — XV ғасырда әмір сурген шығыс ақыны. Шагатай тілінде «Диuan Сайхали» дейтін тарихи жыр жазған. Оnda дүниенің жаралуынан бастап, Хусайн Имамның 680 жылды Кербаланың шолінде олтег кезінде дейінгі дәуірдің тарихын қамтып жырлаған. Абайдың шәкірт кезінде оқыған ақындағының бірі осы Сайхали.

Софокл (біздің жыл санауымыздан бұрынғы 495—406 жылдар) — ескі грек жүртіңің ұлы жазушысы, трагедия жазған. Оның «Эдип патша» деген трагедиясы күні бүтінге дейін сахнадан түстеп келе жатыр.

T

Толстой Л. Н. (1828—1910) — орыс халқының данышпан жазушысы. Оның жазған шыгармаларының ең бастылары: «Софыя пен бейбітшілік», «Анна Каренина», «Воскресение», «Крейсерова соната», «Казактар», «Хаджи Мұрат» т. б. Абай өзін ұлы жазушының шәкірті есебінде санаған.

Тургенев И. С. (1818—1883) — орыстың ұлы жазушысы. Константин әңгімелерден басқа бірнеше романдар жазған: «Рудин», «Карсаңда», «Әкелер мен балалар», «Тұтін» т. б. Абай «Масғұт» атты поэмасының сюжетін И. С. Тургеневтің «Восточная легенда» атты қысқа әңгімесінің желісі бойынша құрған.

Турағұл — Абайдың баласы. Оқыған адам. 1909 жылы Кәкіттай екеуі Абайдың өлеңдерін түнгыш рет Петербурда бастырып шыгарған. Турағұлдың аудармаларыда бар. Ол Горькийдің «Челкаш» атты әңгімесін қазақ тіліне аударған.

Тұңділікбай — Абайдың ауылдасы, оның Шәріп дейтін әйелінің сұзық жүрісі болған соң Абай өлең шыгарған.

Тәуке хан (1680—1718) — Қазақтың ханы. Ол 1681—1684 жылдары қалмақтарды, 1710—1713 жылдары ойраттарды жеңіп, уш жүздің бірлігін орнатқан деседі. Қазақ елінің тарихында түңгыш рет мемлекеттік заң шыгарған адам. Тәуке ханның әдет заңы «Жеті жарғы» деп аталады.

X

Хожа Хафиз — Тәжік, парсы елінің ұлы ақыны. Оның шыны аты Шамсиддин Мұхаммед. Туған жылды белгісіз, 1325 жыл шамасы. Үнемі Фазал (лирика) жазған. Өлеңдерінде маҳаббат, шарап, жаздың қуанышы, өмірдің рахатын, сүйіспеншілік сезімді жырлаған. Абайдың шәкірт кезінде көп оқыған ақынның бірі осы Хафиз.

Ф

Фзули — Сүлейман ұлы Ахмет, яки Махмуд (910—975) — азербайжан ақыны. Парсы, түрік тілінде шығармалар жазған. Олары: «Ләйлі, Мәжінүн», «Кәүзәте, Шаһида».

Фердауси — Абылқасым Туси (934—1027) — тәжік-парсы елінің ұлы ақыны. Ол парсы жүртіның исламнан бұрынғы тарихынан алтып «Шаһ-нама» жырын жазған. Абайдың көп оқыған ақыны осы Фердауси.

III

Шагатай (XII ғасыр) — Шыңғыс ханның екінші баласы. Шыңғыс балаларына ұлыс бөлгенде оған Орта Азия мен Иран жері қаражан. Шагатайдың тұқымдары Орта Азия мен Иранды Әмір Темір заманынан дейін билеп келген.

Шамси — Шамсуддин Габризи, 1247 жылы өлген тәжік, — парсы елінің ақыны.

Шайбак (Шибан) — өзбектің белгілі ханы Шейбани (1451—1510) — ол Әмір Темір тұқымдарын тақтан құлатып, Орта Азияны жаулад алған, өзбек хандығын нығайтқан.

Шортанбай Қанайұлы (1818—1881) — қазақ ақыны, оның «Байды құдай атқаны», «Тар заман», «Шортанбайдың бала зары», деген толғаулары бар.

Шотқара — Тобықтының Бәкен дейтін тобынан шыққан би. Өзі жебір болған соң Абай оны «Қыздарға» деген өлеңінде ажуа еткен.

Шәріп — Абайдың ауылдасы Түңлікбай дегенінің әйелі.

Шиллер. Ф. (1759—1805) — немістің ұлы ақыны, драматургі. Оның «Каракышлар», «Жауыздық пен махабbat», «Дон Карлос», «Вильгельм Тель» деген сыйкты шығармалары бар, коптеген өлеңдер де жазған. Абайдың «Кең жайлай — жалғыз бе-сік жас балаға» деген өлеңінің түп нұсқасы осы Шиллердікі.

Шыңғыс хан (1206—1227) шын аты Тимушин Исугеиұлы. Мангол жүртшының ханы. 1203—1206 жылдардың арасында Көрней, Найман хандықтарын жеңіп, бүкіл монгол елін тұтас бір хандыққа үйімдастырады. Сейтіп, 1206 жылғы бүкіл монгол елінің құрылтайында оған Шыңғыс хан (ұлы хан) деген атақ беріледі. 1215—1221 жылдардың ішінде Бейпінді (Қытай), Иран, Хорезмді жаулад алады. Бұдан соң Кавказ елдерін багындырып, кейін шегінеді. Оның немересі, Жошы ханның баласы Батый Шыңғыс Европаны жаулад, 1249 жылы Еділ бойынан Сарай деген қала салдырады.

Қ

Қара қатын — Абайдың Баймагамбет дейтін ауылдас шәкіртінің әйслі.

Қасым хан (1495—1523) — қазақ ханы, Жәнібек ханның баласы. Қазақ хандығын нығайтуға көп күш салған адам. Ол жөнінде «Қасым ханның қасқа жолы» деген мәттел де бар.

Құнанбай (1804—1886) — Абайдың әкесі. Тобықтының Кішік деген руынан, оның ішінде Үргызбай. Өскембай бидің баласы. Қарқаралы округтің аға сұлтаны болған. Бертін келген соң хажыға барған. Құнанбайдың 4 әйелі болған: 1) Күңке, одан: Құдайберді тұған (ертерек кездे өлгөн); 2) Ұлжан, одан: а) Тәнірберді, б) Ибраһим (Абай), в) Үіскәк, г) Оспан тұған; 3) Айтызы, одан: а) Халиолла, б) Үісмагұл тұған; 4) Нұрганым — бұдан бала болмады.

Қондыбай, Қанай — Шыңғыс тауында байларға шебін, жерін жылқыға жалдаған адамдар.

Қыздар — Тобықтының Бәкең руынан шыққан. Абай оған арнаап өлең шығарып, оғаш мінездерін шенеген.

Ғабидолла (1867—1932) Абай аулындағы Ғабитхан дейтіннің баласы. Ғабидолла бірер жыл сауда істеп, байып алған соң әркіммен сез таластырып, кісімсігенін көргенде Абай оған арнаап «Жазғытұры қылтыйған бір жауқазын» деп басталатын өлеңін шығарған.

Әзірет Элі — діни үғым бойынша, Мұхамедтен кейінгі төрт шаһриардың бірі, Мұхамедтің күйеуі.

Әсset — Найманбайұлы (1867—1923) — Абайдың замандасы, белгілі ақын, әнші болған. Оның терісі тар, ызақор мінездерін сынаап Абай «Біреуден біреу артылса» деп басталатын өлеңін жазған деседі.

АЛФАВИТТИК КӨРСЕТКІШ

А

«Ал, сенейін, сенейін»	91
Ала қойлар	133
Альбомға («Сал демеймін сөзіме ықыласыңды»)	106
«Асаяу той, тентек жыйын, опыр-топыр»	149

Б

Бақа мен өгіз	139
Бородино	70
«Босқа әуре боп келдің бе тагы мұнда»	107

В

Вадим	150
-----------------	-----

Д

Дүға («Өмірде ойта түсіп кем-кетігің»)	111
--	-----

Е

Емен мен шілік	120
Есек	142
Есек пен бұлбұл	127

Ж

Жалау («Жалғыз жалау жалтылдап»)	144
Жарлы бай	124
Жартас («Қонағы бір күн жас бұлтыт»)	145
«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»	117
«Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы»	146

K

«Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға»	69
«Күлімсіреп аспан тұр»	99
«Күнді уақыт итеріп»	148
«Көңлім мениң қараңғы. Вол, бол, ақын»	92
«Кеңілдің күйі тағы да»	147

L

Ленский сезінен («Барасын қайда, қайда болмай маған»)	87
---	----

M

«Махаббат, достық қылуға»	102
«Мен кордім үзын қайың құлағанын»	114
«Менің сырым, жігіттер, емес оңай»	110

O

Ой («Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманры»)	103
Онегин сезі («Хатынан жақсы ұғындым сөздің бәрін»)	80
Онегиннің сыйпаты («Жасынан тусін билеп сыр бермен-ген»)	72
Онегиннің Татьянаға жауабы («Таңғажайып бұл қалай хат»)	77
Онегиннің Татьянаға жазған хаты («Хүп білемін, сізге жақпас»)	82
Онегиннің олердегі сөзі («Жарым жақсы киім киіп»)	88

P

Піл мен қанден	141
--------------------------	-----

R

«Рахат, мені тастап қоймадың тыныш»	100
---	-----

S

«Сүргылт тұман дым бүркіп»	90
--------------------------------------	----

T

Татьяна сезі («Тәнрі қосқан жар едің сен»)	85
Татьянаның Онегинге жазған хаты («Амал жоқ — қайтым білдірмей»)	74

Теректің сыйы («Асау Терек долданып, буырқанып»)	115
Тұтқындағы батыр («Қараңғы үй терезесі — тұтқын орны»)	98
Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі («Дүрілдеген на- жарай»)	89

III

Шайтан («Мұңлыш шайтан — құдайдың құган жаны»)	118
Шегіртке мен құмырсқа	130

K

Қазага ұрынған қарашекпен	122
«Кайтсе женіл болады жүрт билемек»	97
«Қалқам-ай, мен ундеңім жүремін көп»	113
Қанжар («Сүйкімді болат қанжар тұрсын жайнап»)	105
«Қараңғы тунде тау қалғып»	93
Қарға мен бұркіт	128
Қарға мен тұлқи («Боктықта талтандап»)	137
Қарға мен тұлқи («Жүрт біледі, күледі»)	138
Қасиетті дуга («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)	112
«Корқытпа мені дауылдан»	96

F

«Раңышқың ізден тантыма»	101
--------------------------	-----

Ө

·Озіңе сенбे, жас ойшыл»	94
--------------------------	----

Ә

«Әм жабықтым, әм жалықтым»	71
Әншілер	132

МАЗМУНЫ

М. О. Әуезов Абайдың өмірбаяны 5

АУДАРМАЛАР

1882—1885

«Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға»	69
Бородино	70
«Әм жабықтым, әм жалықтым»	71

1889

Онегиннің сыйпаты («Жасынан түсін билеп сыр бермен-ген»)	72
Татьянаның Онегинге жазған хаты («Амал жоқ—қайттым білдірмей	74
Онегиннің Татьянаға жауабы («Таңгажайып бұл қалай хат»)	77
Онегин сөзі («Хатындан жақсы үгіндыым сөздің бәрін»)	80
Онегиннің Татьянаға жазған хаты («Хұп білемін, сізге жақпас»)	82
Татьяна сөзі («Тәңрі қосқан жар едің сен»)	85
Ленский созінен Барасын қайда, қайда болмай	87
Онегиннің олердегі сөзі («Жарым жақсы киім киіп»)	88

1892—1893

Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі («Дүрілдеген наражай»)	89
«Сүрғылт туман дым бүркіп»	90
«Ал, сенейін, сенейін»	91
«Көндім менің қараңғы. Бол, бол, ақын»	92
«Қараңғы түнде тау қалғып»	93
«Өзіңе сенбек, жас ойшыл»	94
«Қорқытпа мені дауылдан»	96

1894

«Қайтсе жеңіл болады жүрт билемек»	97
Тұтқындағы батыр («Қараңғы үй терезесі—тұтқын орны»)	98
«Құлімсіреп аспан түр»	99

1895—1896

«Рахат, мені тастаң қоймадың тыныш»	100
«Ғашықтың ізден тантыма»	101
«Махаббат, достың қылуға»	102
Ой («қарасам, қайтыртар жүрт бұл заманғы»)	103
Қанжар («Сүйкімді болат қанжар тұрсын жайнап»)	105
Альбомға («Сал демеймін сезіме ықласынды»)	106

1897

«Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда»	107
«Менің сырым, жігіттер, емес оңай»	110
Дүра («Өмірде ойға түсіп кем-кетігің»)	111
Қасиетті дүра («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)	112

1898

«Калқам-ай, мен үндемей жүремін көп»	113
«Мен көрдім ұзың қайың құлаганын»	114
Теректің сыйы («Асау Терек долданып, буырқанып»)	115
«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»	117
Шайтан («Мұнды шайтан — құдайдың құган жаны»)	118
Емен мен шілік	120
Қазага ұрынған қара шекпен	122
Жарлы бай	124
Есек пен бұлбұл	127
Қарға мен бүркіт	128
Шегіртке мен құмырсқа	130
Әнишілер	132
Ала-қойлар	133
Қарға мен тұлқі («Жүрт біледі, құледі»)	135
Қарға мен тұлқі («Боқтықта талтаңдан»)	137
Бақа мен оғіз	139
Шіл мен қанден	141
Есек	142

1899

Жалау («Жалғыз жалау жалтылдаап»)	144
Жартас («Қонады бір күн жас бұлыт»)	145
Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы	146

1900—1901

«Көңілдің күйі тағы да»	147
«Күнді уақыт итеріп»	148
«Асау той, тентек жілійин, опыр-топыр»	149
Задим	150

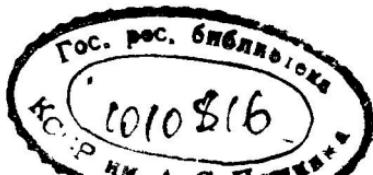
ҚАРАСӨЗДЕР

Зірінші сез	157
Екінші сез	158
Үшінші сез	159

Төртінші сез	161
Бесінші сез	162
Алтыншы сез	163
Жетінші сез	164
Сегізінші сез	165
Тогызыныш сез	166
Оныншы сез	167
Он бірінші сез	168
Он екінші сез	169
Он үшінші сез	170
Он төртінші сез	170
Он бесінші сез	171
Он алтыншы сез	172
Он жетінші сез	172
Он сегізінші сез	174
Он тогызыныш сез	175
Жыйырмасыныш сез	175
Жыйырма бірінші сез	176
Жыйырма екінші сез	176
Жыйырма үшінші сез	177
Жыйырма төртінші сез	178
Жыйырма бесінші сез	179
Жыйырма алтыншы сез	180
Жыйырма жетінші сез	181
Жыйырма сегізінші сез	184
Жыйырма тогызыныш сез	185
Отызыныш сез	186
Отыз бірінші сез	186
Отыз екінші сез	187
Отыз үшінші сез	188
Отыз төртінші сез	189
Отыз бесінші сез	191
Отыз алтыншы сез	191
Отыз жетінші сез	193
Отыз сегізінші сез	194
Отыз тогызыныш сез	211
Қырқыныш сез	212
Қырық бірінші сез	213
Қырық екінші сез	214
Қырық үшінші сез	215
Қырық төртінші сез	218
Қырық бесінші сез	219
Біраз сез қазақтың тубі қайдан шыққаны туралы	220

ТУСІНІКТЕР

Аудармаларға тусінік	227
Карасездерге тусінік	251
Kicі аттарына тусінік	252
Алфавиттік көрсеткіш	261

А б а й Қ у н а н б а е в

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
в двух томах
ТОМ ВТОРОЙ

(На казахском языке)
Издание Казгослитиздата—1957

Редактор *К. Копищев*
Техредактор *С. Ищаев*
Корректор *К. Байменова*
Художник *А. Шипов*

Подписано к печати 7/IX-1957 г №Г01443.
Изд. № 183. Бумага 84×108 ¼ =8,375 п. л
13,73 усл. п. л. (уч.-изд 12,36+4 вклейки).
Тираж 15000 экз. Цена 8 руб 40 коп

Алма-Ата, типография № 1 Главиздата
Министерства культуры КазССР.
Заказ № 936